

D) A NAGY, KÖZÉP ÉS KISBIRTOKOK TÜZETES ISMERTETÉSE.

I. Általában.

Hogy e monographia céljának megfelelően, a birtokviszonyoknak nem csak általános jellemzését, hanem az egyes részek beható leírását is magában kell foglalnia. Az általános jellemzés soha sem adhat a valóságnak teljesen megfelelő képet. Ez okból nagy fáradsággal összegyűjtöttem a megye gazdasági viszonyainak adatait, melyeket most nem járások, hanem a külön gazdasági egységeket képező fővidékek szerint csoportosítva mutatok be. Ilyen vidéke öt van Aradvármegyének: a nyugati síkság, a Lunkaság, az aradi Hegyalja, a Maros völgye és a Körös völgye.

A *nyugati sík vidék* Arad szab. kir. város területén kívül az egész pécskai és eleki járást, az aradi és világosi járás nyugati legnagyobb részét s a kisjenőinek az aradi és világosi járás közé ékelt csúcsát foglalja magában. Talaja, termelési és éghajlati viszonyai azonosak az Alföldével, s ennek megfelelőleg a gazdálkodás is megegyezik az alföldi gazdálkodással.

A *Lunkaság* magában foglalja a kisjenői járást csaknem egészen (az előbbi pont alatt említett beszögellés kivételével) s a borosjenői északi nyulványát, nevezetesen Csermő, Somoskesz, Apáti és Barakony községek határát. A Lunkaság mélyen fekszik; területe sokkal kevésbé termékeny, mint a nyugati sík vidék, aránylag sok lapályos erdeje van, mely az alföldi pusztaságtól lényegesen különböző jelleget ad annak.

Az *aradi Hegyalja*, magában foglalja az aradi járásból Gyorok és Kúvin, a radnából Paulis község határát, a világosinak a hegyek alján fekvő részét és a ternovai járást egészen. Az ez utóbbi járás területén levő birtokok legnagyobb része lapályon és csak kevésbé dombos területet képeznek, csak a járás határai fekszenek, az egy nyugatit kivéve, mind hegyes vidéken. A lakosság közepes jólétnek örvend; a szőlőművelés igen fontos mellékkereset forrását képezte annak s remélhetőleg a reconstructio keresztülvitele után nem sokára ismét képezendi.

A *Maros völgye* a hosszan elnyúló radnai járást, a paulisi határ kivételével, egészen magában foglalja. Más vidéke a megyének nem is tartozik ide. A radnai járás északi határát a Hegyes-Drócsa hegység fő-

gerincze, a Maros és Körös vízválasztó vonala, képezi. Gazdasági jellegét a hegyi-erdő- és mezei gazdálkodás, továbbá az állattenyésztés adja meg. Sík szántóföldjei nincsenek, kivéve a Maros mentén fekvő vékony terület-szalagokat, melyeket folyton árvíz fenyeget.

Végül a *Körösvölgye* szintén külön vidékét képezi a megyének. A boros-sebesi és nagyhalmágyi járásokat egészen, a borosjenőit pedig — a Lunkasághoz tartozó négy községi határ kivételével — legnagyobb részét magában foglalja. Jellege a hegyi gazdálkodás. Kivételt ez alól csak a borosjenői járás nyugati része képez, a melyen lapályos és a Lunkaság területéhez hasonló talajjal bíró birtokok találhatók.

A megyei nagy, közép és kis birtok tökéletes jellemzése végett egész részletesen adom az említett öt vidék főbb uradalmainak, gazdaságainak és tipikus községeiben a kisbirtok viszonyainak leírását. Befejezésül azután a kincstári birtokok, továbbá a kincstári és magán telepítvények tömör ismertetését csatolom ide.

II. Nyugati sík vidék.

I. A nagy és középbirtok.

a) Az új-aradi uradalom ötvenes pusztaja.

Az új-aradi uradalom a múlt század végén s a jelen század elején keletkezett a Lovász-család vételei által. A Zselénski grófi család birtokába leány-ágon jutott. Arad és Temesvármegyék három járásában, az aradi, új-aradi és lippaiban fekszik. — Az új-aradi uradalom alkatrészei közül Aradvármegye aradi járásában van az **ötvenes puszta**. Területe 6003 kat. hold, 364 □-öl. Ebből volt 1895-ben 5176 k. hold, 364 □-öl szántó föld, 480 h. legelő és kaszáló, 120 h. dísz- és haszonkert, 6 hold nádas, 6 hold kavics és anyagbánya, végre 212 holdon majorok és utak. — Alakja rendes hosszukás négyszög. Területe sík, igen csekély hullámmal. Az esővíznek csak a pusztá déli részén van lefolyása az ugynevezett Grópán, illetve Szárazéren keresztül. A többi részek vizei az ugynevezett laposokban gyűlnek össze, a honnan lassanként párolognak el. E laposok esőzések alatt és után vizenyősek. A pusztá többi részei, a székes vegyületi területek kivételével, melyek szintén sokáig maradnak nedvesek, megszáradás után pedig kőkeménynyé válnak, száraz természetűek. A pusztá észak felé a mácsai uradalommal és a tövisgyházi pusztával, kelet felé Zimánd-Ujfalu, Zimándköz, Fakert és Szentleányfalva községekkel, dél felé Araddal, nyugot felé a szent-páli és sofronyai pusztákkal és Kurtics községgel határos.

Az egészségügyi viszonyok Ötvenesen emberre, állatra nézve nem kedvezők. Sokszor fordulnak elő az emberek között különösen lázas betegségek. — A juhok, kevésbé a szarvasmarhák, legkevésbé a lovak között

pedig annyira gyakoriak a lépfene esetek, hogy e miatt az állattenyésztés alig űzhető haszonnal. Sűrűn fordul elő azon kívül a szarvasmarhák között a tüdővész is. Legjobban tenyésznek a sertések, melyek között azonban szintén előfordul néha a veszélyes torokgyík. — Az ötvenesi puszta legnagyobb része alluviumból áll. Diluvium csak a Grópa, illetőleg Szárazér mentén található. A Kurtics, Mácsa és a tövisegyházi pusztával határos terület mintegy 2000 hold, valamint az aradi határ mentén elterülő körülbelől 500 holdnyi rész, sovány homokos agyag. A szent-páli és sofronyai határok mentén 800 hold, valamint a zimándujfalusi határ mentén 600 hold rossz minőségű székes agyagból áll. A zimándközi, fakerti és szentleányfalvi határok mentén mintegy 900 hold kavicscsal vegyített homokos agyag, a Kurtics határának másik része felé nyúló terület mintegy 1000 hold jó minőségű homag. Végre a legjobb minőségű föld a Szárazér mentén elnyúló diluvium, mely körülbelől 200 holdat tesz. — Az altalaj az alluviumnál homok, helyyel-közzel különféle nagyságú kavics, a diluviumnál pedig sárgásszínű vályog. A talajviz színe igen magasán áll. Vannak kutak, melyekben a víz nincsen egy fél méternyire a talaj szintjétől. A kutakban a víz igen nagymennyiségben fordul elő.

Az ötvenesi puszta viránya ugyanaz, mint általában a nagy magyar síkságé. A legelterjedtebb fánemek az akác, továbbá a fűz és a nyár. A legelterjedtebb gyomok a mohar, az aczat, a konkoly, kötött területeken a tarack és a székfű székes területeken. Az ugynevezett laposokban többnyire sás nő. — A vadak, a ragadozók és a vándormadarak is ugyanazok, mint a nagy magyar síkságon. — Majdnem évenként, május folyamán meglepik, kiváltképp Keszincz és Ujfalut, az uradalom többi részeit ritkábban, az állatokra nézve veszedelmes kolumbácsi legyek. — A puszta kereskedelmi és forgalmi helyei és vásárai Arad, sertésekre nézve pedig Békés-Gyula. — Az ötvenesi pusztán lévő magánutak árkokkal látvák el, föl vannak töltve és minden évben a gazdaságban található anyaggal kavicsoltatnak. — A puszta három gazdaságra van fölosztva: 1. a felső gazdaság 1869 kat. hold, 1241 □-öl 2. a belső gazdaság 3014 kat. hold, 216 □-öl, 3. az alsó gazdaság 1119 kat. hold, 507 □-öl térfogattal bir. — Az uradalom belső igazgatása (igazgató, ügyész, számvevő, három irnok stb.) Uj-Aradon székel. — A gazdaság felszereléséhez tartozó épületek és leltári tárgyak következő adatai 1895-ből valók. Van 2 tisztii lak, 14 szegődményes-család lakóháza, iskola, vendéglő, 15 istálló-épület, 12 dohány szárító pajta, dohány simító helyiség, sertéshizláló, 3 magtár, 2 gép- és kocsi-szín, gőzmalom, gazdasági szeszgyár, 6 kukorica-kotárka, üveg-ház, 3 raktár épület, 4 trágya-telep, 31 itató kút. Van továbbá 4 darab Fowler-féle gőzeke kazán és 3 darab cséplőgép teljes felszereléssel, 112 drb különböző jármű, 80 drb különböző eke, 18 drb vetőgép, 12 drb kapáló gép, 6 drb cultivator, 32 drb henger, 3 drb gőzszecskavágó, 5 drb

répavágó, 16 drb gabona és heretisztító rosta, kaszáló gép, gépműhely, kovács-műhely, bognárműhely, molnár és asztalosműhely, szijgyártó műhely és 4 tüzfecskendő mind felszerelve; az összes alkalmazottak teljes kézi szerszám felszerelése. — A *tiszti személyzetet* képezi a tisztartó, 2 ispán, a számtiszt, a gazdasági segéd, a gyakornok, a gyárvezető. A gazdasági személyzet áll 212 rendes alkalmazott mezei munkás és 21 kézművesből. Az ideiglenesen alkalmazott napszamosok és szakmáymunkások által teljesített munka-napok száma 58,000. A tiszti fizetések 600—2600, a rendes szegődményesek bére 220—350, a kézművesek munkadíja 320—800 forint közt változott. Az átlagos napszám 1895-ben 50 krajczár volt. A munkásviszonyok Arad közelsége folytán elég kedvezőtlenek.

A gazdaság állat-állománya volt 1895-ben 250 darab igás ökör, 32 drb használati ló, melyek egyszersmind tenyésztésre is szolgálnak, 52 drb használati lótól származott csikó, melyek rendeltetése az uradalom gazdaságainak lószükségletét fedezni, 150 darab különböző fajú tehén, melyek részben borjunevelésre, részben tejtermelésre használatnak; 140 darab hízó marhából, melyeket részben a gazdaság állományából selejtezés útján nyernek, részben egyenest erre a célra vásárokon szereznek be, 250 drb különböző kora és fajú növendékmarha, melyek a gazdaság tehén és igás ökör-állomány létszámának kiegészítésére használatnak, 150 darab tenyész koczából, melyek tenyésztésre szolgálnak, 750 darab növendék sertés, mely eladás útján nyer értékesítést, 200 darab hízó sertésből, melyek az uradalom gazdaságainak szalonnaszükségletét fedezik; 1500 db birka, melyek bárányai 6 hetes korukban eladás útján értékesíttetnek.

A különféle állat-állományok faj szerint a következő képet adják: Az igás ökrök erdélyi és magyar fajúak, az igás lovak $\frac{3}{4}$ -ed részben percheron és muraközi keresztezés, $\frac{1}{4}$ -ed részben pedig félvér. A csikók $\frac{3}{4}$ -ed részben percheron és muraközi keresztezés, $\frac{1}{4}$ -ed részben angol telivér és félvér keresztezés. — A tehenek $\frac{1}{3}$ -ad részben tiszta erdélyi magyar fajták, $\frac{2}{3}$ -ad részben nyugoti tarka (simmenthali és hollandi keverék). Az erdélyi magyar borju-nevelésre, a nyugoti fajú pedig tejelésre használatik. A hízó marha felerészben magyar, felerészben pedig nyugoti. A növendék-marha szintén. A tenyész kocza hazai fehér kondor szőrű zsir-sertés. A növendék és hízó sertés ugyanaz. — A juh posztó gypjai merino fajúak.

A gazdasági rendszer a váltó gazdaság. Az tiz forgóra van felosztva, minden forgó pedig bizonyos számú egyenlő területű táblára. A mennyire lehetséges, egy forgóban egyenlő minőségű talaj osztatik be. A táblák, a gőzeke működésének megkönnyítése végett hosszúk és 300 méternél nem szélesebbek. Minden forgóban meg van állapítva, mi a vetésforgás és ennek meghatározásában a talaj minősége figyelembe vétetik.

A forgók száma 10 s azokban következő 6-féle vetésforgás alkalmaztatik:

<i>A.</i>	<i>B.</i>	<i>C.</i>
I. fekete ugar trágyázva	I. répa vagy takarmány kukoricza	I. fekete ugar
II. repcze	II. buza	II. dohány
III. buza	III. takarmánybükköny	III. buza
IV. takarmánybükköny	IV. buza	IV. kukoricza
V. buza	V. kukoricza	V. buza
VI. kukoricza	VI. árpa	VI. árpa
VII. árpa		
<i>D.</i>	<i>E.</i>	<i>F.</i>
I. len	I. kender, trágyázva	I. répa
II. here	II. rozs herével	II. buza
III. buza	III. here	III. dohány
IV. kukoricza	IV. buza	IV. buza
V. buza	V. kukoricza	V. kukoricza
VI. árpa	VI. árpa	VI. buza
		VII. kukoricza
		VIII. árpa
		IX. luczerna

Legnagyobb területen alkalmaztatik az *A*) alatti vetésforgás.

Az ötvenes gazdaságokban évenként megtrágyáznak 767 kat. hold földet istállótrágyával, azonkívül a szükséghez képest használnak csontlisztet és gypset. A trágya egy része az uradalomban állittatik elő, más részét Aradról vasúton szállították, különösen míg az ottani nagy ipari szeszgyárak jelentékenyebb trágyakészlettel bírtak. — Egy métermázsza megülepedett istállótrágya az ötvenes megállóhelyen 10 krajczárba kerül. A csontliszt Budapestről hozatik, melynek métermázsájáért a mult években Ötvenesen 7 frt 50 krt fizettek. Gypsz, mely a luczernásokra és herésekre használtatik, Erdélyből származik és egy métermázsza Ötvenesen 90 krba jön. Istálló trágyát kat. holdanként a szükséghez képest 200 métermázsától 400 métermázsáig használnak fel; csontlisztet kat. holdanként 2 métermázsát, gypset kat. holdanként szinte 2 métermázsát hintettek el. Tekintetbe véve a talaj nagyobb részének soványságát, erős trágyázás nélkül ez uradalomban nem lehetne gazdálkodni.

Az ötvenes park területe 76 kat. hold, 562 □-öl. A parkban mindeféle honi és exotikus fák találhatók. A gyümölcsöskert térfogata 7 kat. hold és 641 □-öl, abban található összesen 200 darab husz nemes fajból való almafa, 100 darab 20 faju körtefa, 75 darab 10 fajból való cseresznyefa, 75 darab 10 faju szilvafa, 40 darab 8 fajból való kajszin barackfa

és 16 darab 8 fajból való őszi barackfaj. Összesen 506 darab gyümölcs és 40 darab diófa. — Azonkívül az utak mentén vannak ribiszke, egres, málna, birsalma és mogyoró bokrok, fügek és naspolyák. Az egyes kiváló fajkból gyümölcsfa-iskolát tartanak fenn, melyből évenként csemeték el is adatnak. Továbbá van egy vegyes faiskola, melyből a gazdaságot fásítják be. A gyümölcsös kertnek egy dél felé lejtő partján szőlő van, melyben a következő fajok tenyésztettek: 1. egy tábla fehér chasselas. 2. egy tábla rózsaszőlő. 3. egy tábla fekete burgundi. 4. 21 sor szőlő, melynek minden sora különféle egynemű fajból áll. 5. 21 sor szőlő, melynek minden sora különféle muskatály fajból áll. Van egy 160 méter hosszú fal, melyre izabella-szőlők vannak húzva. A bor mind az uradalom központján, Uj-Aradon kezelik. Az uj-aradi uradalom catasteri tiszta jövedelme: Ötvenes után 31,026 frt 96 kr. — Az 1895. évi termés adatai szerint kataszteri holdanként termett őszi buza 12, tavaszi 8, tavaszi árpa 9, rozs 14, cukorrépa 150, takarmány répa 180, tak. répamag 6, cukor czirok-mag 18, hagyma 60, zab 10, takarmány bükköny mag 10, kukoricza 14, luczerna mag 1, dohány 8 métermázsa és vörös lóhere mag 80 klg.

b) A mácsai uradalom.

Gróf Károlyi Tibor arad-mácsai uradalmát jelenlegi tulajdonosa édes atyjától, gróf Károlyi Györgytől örökölte, a ki azt 1862. év őszen Csernovits Pétertől, kisebb részét pedig Bittótól vette. Az uradalom 7647 kat. hold és 457 □-öl. Ebből szántóföld 5529 hold 982 □-öl, kert 23 hold 11 □-öl, rét 641 hold 450 □-öl, legelő 992 hold 1105 □-öl, erdő 142 hold 694 □-öl, szőlő 9 hold 600 □-öl, hasznavehetlen terület 308 hold 1415 □-öl. — A birtok körül van árkolva, akácza szegélyvel beültetve, kivéve a nagyobb székes foltokat. Van a gazdaságban több nyár-, akác- és eperfa-sor; szétszórva a birtokon $\frac{1}{2}$ —1 holdas remisek, összesen 14. A birtok egy tagból állana, ha a Csernovits György-féle kis birtok 193 hold hosszúság alakban a közepén végig nem húzódnék. Határai északról Mácsa és Szt.-Márton, keletről Cs. és E.-Simánd, délről a tövis-egyházi és az ötvenesi puszták. Innen nyugotra a kurticsi határ övedzi. Igen kis részben hullámos, különben sík, keleti részén szikes-lapos és vizes részszel. Nedvesebb években a víz magas állása vagy az ez által okozott földkigőzölögés következtében lakóinak lázas bajokkal kell küzdeni. Földje legnagyobb részben homok-agyag vegyületű, igen kevés mésztartalommal, elég mély termő-réteggel és többnyire vizet áteresztő altalajjal. Kötöttebb talaja a cs.-simándi határban van, hol székes foltok sok helyen rontják a földet. A növényzetet túlnyomóan a pillangós-virágúak, rózsavirágúak, keresztetek és pázsit-félék képezik. Természetes állat-világában találhatók róka, vadmacska, sas, különféle héják; minthogy a laposokon őszzsel és tavasszal víz van, a vadlúd tovább tartózkodik itt. Túzok rendszeren

található Halászata nincsen. Vásárjai Arad, B.-Gyula és heti piacza Kurtics. Különbösen nagyobb eladásainál fogva nagy kereskedőkkel van összeköttetése. Közlekedési utai a föld vegyülete mellett tűrhetők; főterményeinek elszállítására a jól gondozott megyei út szolgál — Az uradalom fel van osztva 4 gazdaságra, u. m. Ábrány, Topilla, Simánd és Ujfalura. A három első majorilag kezeltetik, az utóbbi két részre osztva bérebe adatik apróbb 20 holdas táblákban, melyeket a körülötte fekvő mácsai, kurticsi és szt.-mártoni lakosok bérelnék mindenkor 2 évre, tavaszi és őszi alá holdanként átlag fizetnek 13—15 frt között. A házi kezeléssel foglalkozik egy intézkedő, egy számadó és három gazdaság kezelő-tiszt 2 gazdasági segéddel. A tiszték gazdaságaikban laknak. Az uradalomban van 3 béresgazda, 10 kocsis, 90 béres, 6 csósz, 20 nyári béres április 1-től november 30-ig, juhász számadó és 17 bojtár, kanász számadó és 7 bojtár, vinczellér, csikós, gulyás 2, gépész, fűtő 2, kovács 2, kovács-segéd, k. tanoncz, bognár 2, bognár-segéd, kőmives.

Az épületek többnyire szilárd anyagból emelvék. Van Mácsa községben egy ujonnan átalakított csinos úrilak, körülvéve 40 hold izléses parkkal; van ehhez egy szép úri istálló, egy nagyobb istálló lovak és részben a tehenészet számára, kertészlak és kerti bojtárok lakása, a kertben egy nagyobb üveg és 2 melegház, továbbá egy lovaszmesteri lak. Ez utóbbi lakok távol a kastélytól elkülönítve vannak. Még a park déli szélén van egy tiszt- és egy cselédlak; az előbbi a számadó-tiszt lakása, az utóbbi az ábrányi cselédeknek szolgál lakásul. A magtár az istállók udvarának északi szélén áll. A faluban a parkkal szemben van a tisztartói lakás. Az egyes majorok mind nagyon szépen vannak épületekkel ellátva.

Igavonó ló van 40 darab, jármos ökör és pedig bivaly 12, magyar fajú fehér ökör őszszel befogott tinókkal együtt 220 darab. A haszonmarha állattenyésztése tehenészetből, (15 tehén, 2 bika és 16 darab növendék marha) áll s csupán a tulajdonos házi szükségére szolgál. E mellett leginkább a használatban levő hámos lovak neveltetnek félvér mén után. Évenként 14—18 drb. kerül befogásra 4 éves; 1—3 éves van összesen 70—75 drb. A gulya (vett tinók) állománya (1—4 éves) átlag 160—170 drbot tesz. A Merinó-fajta birka 4—5000 drb. között, a fésüs juhállomány pedig 2500—3000 között váltakozik. A sertésnyáját 200 drb. kocza utáni szaporulat képezi. A baromfi tenyésztés főleg 200—250 drb. fácán és 100—150 drb. pulykából áll. Van 2 drb. 10 lóerejű, 1 drb. 8 lóerejű Clayton-féle gőzcséplőgép. 10 sorba vetőgép Garret, Khüne és Nicholson-féle és egy szóróvetőgép. Használatban van 6 drb. Sack mélyítő, 20 drb. Clayton-féle 3-as és 4 kettős eke, egyes eke 75 drb., Grubber porhanyító 3 és takaró 7 drb. ekéje, tagolt Howard-féle vasfogás boronák; rögtörő és közönséges tagolt hengerek. A szekerek és kocsik házilag állítatnak elő. — Van az uradalomnak 4 kilométer hosszú, 50

centiméter vágány szélességű Ditrich és Krupp féle mezei gazdasági vasútja, 24 drb. vasúti egyenként 4 méter hosszú és 8 kerekű kocsiival. A vasút leginkább Aradról beszerzett trágya szállítására építettett, de répa és tengeri hordására is használtatik; szemes élet hordására is alkalmas. A gépek és szerszámok értéke 54,540 frtot és 58 krt képvisel. — Az uradalom központilag vezetetik. Élén a rendelkező tisztartó áll, alárendeltjei a kezelő-tisztek; ellenőrzést az intézkedő mellett a számvevőség végzi. Üzeme belterjes. A vetés forgásnak alapját a norfolki négyes forgó képezi, mely a körülményekhez képest 5—7—8—10-es váltóforgóvá alakul, takarmány, névszerint lóhere, luczerna, zöld ugarban takarmány-bükköny, termeléssel összekötve. — Termesztetik búza, repce, rozs, árpa, zab, kukoricza, dohány, köles, burgundi répa takarmánynak és szinte takarmánynak marhatök, sőt kender is, de csak saját szükségletre. — Bevetetik évenként: repcével 250 hold, búzával 1430, rozssal 70, őszi árpával 20, tavaszi árpával 400, zabbal 222, magbükkönnyel 30, kukoriczával 686, dohánynyal 230, répával 95, kenderrel 4, lóherével 164, luczernával 30, takarmánybükkönnyel 280 hold. A termés kat. holdanként 6—9 métermázsa búza, 5—7 mm. rozs, 6—13 mm. árpa, 8—14 mm. zab, 6—9 mm. tengeri, 4—8 mm. dohány között váltakozik. A lóheréből minden másodéves vetésből hagynak magot, miután átlag 1—3 mm. tiszta mag várható. A munkás viszonyok a jobbak közé tartoznak, mert Ábrányt Mácsa, Topillát Mácsa és Kurtics, Simándot Simánd és Székudvar ellátja munkással. Az aratók részesek szoktak lenni tartással 14-ik rész mellett. — Évente állattenyésztés után összekerült és aradi szeszgyártól vett trágyával 738—750 hold trágyáztatik meg, 300 mmázsát adva egy holdra. Aradról azelőtt évenként 800—900 waggon trágya szállítottott 4 frt 50 krjával, kiszállítása 5 frt 19 kr., lerakása 40 krba jött. A lerakóhely az uradalom területén a pusztá szélén van; a telepről a trágya mezei vasúttal továbbítatik s így 1 holdnak 300 mmázsával való trágyázása legkevesebb 36 forintba kerül. Ezen módon javítja földjeit már 1883. óta. Korábban évente 7000—8000 frt kiadása volt csupán trágyára. — Van minden gazdaságban faiskola akác, platán, szerecsendió és fenyőfákból, melyek leginkább saját szükségletre fordítatnak; a kertészetben a gyümölcsfát szaporítják. Az uradalomnak egy homokos partos helyen fekvő szőlője karó mellett karikás műveléssel kezeltetik; termése házi és uradalmi szükségletre használtatik. A termés átlag 20 hectoliter. Az uradalom igavonó jószágából az ökrök közül évente kisorsolt 44—48 darabot télen répa és száraz takarmányozás mellett meghizlal s ezt Bécsben értékesíti. Téglát saját szükségletére minden évben égettet. Az uradalomnak van egy szépen beosztott 100 hold fáczános ültetett erdeje. Van benne akác, tölgy, cser, nyár, nyírfa, fenyő és különféle bokorfák. A fasorok és a határfák vágásra felosztása után az uradalom évente vágat 1200—1800 köb-

méter fát. Az uradalom állami adóban mintegy 14,000 frtot fizet. Jövedelme átlag 84,096 forintot tesz, a legmagasabb 103 ezer forintra rugott. 1886. óta Károlyi Tibor grófné Mácsa faluban saját telkén építtetett s maga költségén tart fenn egy magyar óvodát, hova nemzetiségkülönbség nélkül mintegy 36—46 gyermek jár a nyári hónapokban.

c) A szemlakai uradalom.

A szemlakai vallás-alapítványi uradalom összes kiterjedése 4588 $981/1600$ hold, ebből esik *a*) a gazdasági területre 3718¹²⁰⁵/...., *b*) az erdészeti területre 869¹³⁷⁶/.... A gazdasági területnek, fensíki fekvésénél fogva, talaja és termő rétege általában egy minőségű barnás, nagyon kevés homokkal vegyes könnyű agyag. — A gazdasági területből 1889. okt. 1-től 1904. szeptember 30-ig haszonbérrel: *a*) Kövér Márton 1752¹⁰⁵⁹/.... holdat, év és holdankénti 8 frt 13 kr. és így összesen évi 14,250 frt bér mellett; *b*) Istvánffy Béla 494⁵⁰⁰/.... holdat, év és holdankénti 6 frt 10 kr. és így összesen 2970 frt bér mellett; *c*) Lukács László 583⁴⁰⁰/.... holdat, év és holdankénti 7 frt 56 kr. és így összesen évi 4408 frt bér mellett; *d*) Róth Henrik 475⁷⁰⁰/.... holdat, év és holdankénti 8 frt 50 kr. és így összesen évi 4041 frt bér mellett; *e*) Mannheim József 400²⁵⁶/.... holdat, év és holdankénti 9 frt 51 kr. és így összesen évi 3806 frt bér mellett.

A haszonbér évnegyedenként előre fizettetik. Béróvadék az évi haszonbérnek fele része. A haszonbéren felül fizetik a bérlők a megyei, községi, iskolai és út-adókat is. — A földadót és ennek általános jövedelmi pótdóját az uradalom fizeti. Az uri jogok közül ez idő szerint az uradalom gyakorolja még: a vadászat, halászat, vásári helypénzszedési és a Maros folyón a malom jogokat. Itt megjegyeztetik, hogy a vásári helypénzszedési jog 12¹⁴⁹⁰/.... hold vásárállással hasznosíttatik.

Az erdőterület 869¹³⁷⁶/.... hold kiterjedéssel bir. A talaj áradmányos homokos agyag. A fanemek: nyár, fűz, alárendeltebb mennyiségben tölgy- és szilfa. A vágás-forgás 40 év, az évi vágás térfogata 19 hold. A fatermés nyilvános árverés útján tövön értékesíttetik. Az erdőt a Csákován székelő erdőtiszt kezeli és őrzésére két erdőőr van alkalmazva.

d) A buzsáki és forray-nagyiratosi birtok.

Gróf Nádasdy Ferencz buzsáki birtokának terjedelme: 1163⁹⁴/₁₆₀₀ hold szántó, 14⁶⁸/₁₆₀₀ hold kert, 22¹²⁰¹/₁₆₀₀ hold rét, 22²⁶⁵/₁₆₀₀ hold legelő, 1³⁹²/₁₆₀₀ hold erdő, 35¹¹⁷⁷/₁₆₀₀ hold utak, belsőség, árkok Összesen 1246³⁹⁷/₁₅₀₀ kataszteri hold. — Épületben álló felszerelése: tisztai, 5 cselédlak, magtár, 3 istálló, 3 pajta, kotárka és korcsma. — Az összes épületek 7176 méter² területen fekszenek.

A művelés alatt álló föld talaja részben márgás vályog, részben homokos vályog, területe táblakra van osztva, a táblák között kihalított

dülő-utak szolgálnak a közlekedésre. A birtok állandóan bérrendszer mellett kezeltek; a bérlők szabad gazdálkodást űznek. Jelenlegi felosztása és térképezése az 1850/51. években történt meg.

A forrai-nagyiratosi birtok terjedelme : $2794^{1115}/_{1600}$ hold szántóföld, $3^{223}/_{1600}$ hold kert, $90^{933}/_{1600}$ hold rét, $580^{598}/_{1600}$ hold legelő, $17^{977}/_{1600}$ hold erdő, $93^{1293}/_{1600}$ hold utak, belsőség, árok. Összesen $3580^{336}/_{1600}$ hold. Ebből Forrai-Nagy-Iratos telepítvényes községnél bérben van 80 év óta : $1017^{117}/_{1600}$ hold szántóföld, $25^{1164}/_{1600}$ hold rét, $122^{100}/_{1600}$ hold legelő, 16 hold utak, árkok. Összesen $1181^{681}/_{1600}$ hold.

A telepes bérlők gazdálkodása igen egyszerű, évenként a trágyázás és takarmánytermelés a szántóföld 10%, kapás-növényeké 30%, kalászosoké 60%-án történik annak, tehát egyoldalú gazdálkodást űznek. A föld termő erejének fentartása erős támaszt nyer az által, hogy mióta a községi lakosok megtelepültek, állandóan dohányt termelnek.

A birtokból házi kezelés alatt áll : $1777^{398}/_{1600}$ hold szántó, $3^{223}/_{1600}$ hold kert, $64^{1369}/_{1600}$ hold rét, $458^{498}/_{1600}$ hold legelő, $17^{977}/_{1600}$ hold erdő, $77^{1290}/_{1600}$ hold út, belsőség, árok : összesen $2398^{1255}/_{1600}$ hold.

A talaja fele részben mély rétegű homagos vályog, fele részben pedig igen mély rétegű, de kötött vályog talaj, helyenkénti 100—200 □-öl területű szikes foltokkal. A birtok szabályos 80 holdas táblákra van felosztva. Főközlekedési és szélesebb dülő utai be vannak fásítva akác, eper, korona-akác, olasz- és canadai jegenyével. A házi kezelés alatt álló gazdaság felszerelése épületekben ez : nagy és szép emeletes kastély, 2 tiszt lak, 26 cseléd lak (79 szobával), 2 magtár, 42 istálló, 11 dohánypajta átjárókkal és teljesen felszerelve, simító ház és sertés-fürösztő, 2 sertéshizlaló akol, gépszín, takarmányszín, 2 takarmány verem, kender kikészítő épület, kenderáztató-medence, 5 ól, 5 kotárka, malom 2 pár kővel, 3 gépész-, kovács- és bognár-műhely, 2 iskola, mázsáló épület és 38 kút.

Gép- és eszköz-felszerelése : 3 gőzkazán, 3 cséplő szekrény, 9 vetőgép, 3 gyűjtőgép, 2 fűkaszáló, 4 tüzi-fecskendő, gőzmorzsoló, 2 kézi-morzsoló, szecskavágó, fúró-gép, kendertörő gép (6 pár hengeres) és 6 kendertilő-gép.

Különféle gazdasági eszközök és szerszámai száma : kovács-, kocsis-, béres-, gépész-, magtári-, molnár-, bognár-, dohánykertész-, téglavető-, birkás- és kanászeszközök, összesen 155,000 db.

Élő leltára : 95 drb ló, 548 drb szarvasmarha, ökör, tehén és tinó, 12 drb bivaly, 580 drb birka, 500 drb bárány, 1000 drb sertés, 1 szamár. A szarvasmarhák és sertések között befoglaltatnak a gazdaságban alkalmazott egyének állatai is. Egész darab számot tevő állatlétszám 1022 drb, a 2398 holdat tevő házi kezelés alatt levő birtokból esik 1 darab számos állatra 2^3 hold, az 1777 hold szántóföldet tekintve, esik 1 darab számos marhára 1^7 k. hold, a mi a gazdasági felszereléseknél a haszonállat tartás és a szántóföld közötti arányt nagyon kedvezőnek tünteti fel.

A gazdaság személyzete; 3 tisz, ember- és állat-orvos, gépész, 2 tüzelő, 2 kovács, 2 bogsnár, molnár, magtáros, gazda, csősz, számadó 10, pásztor 19, éves cselédség kocsis, béres 37, segéd gyalog munkások 30, (az alkalmazottak családtagjainak száma 322) nyári hónapos munkás 20, nyári szakmáymunkások: aratók, cséplők, kendervágók 410, egész éven át gazdasági munkánál felhasznált napszám 5000, dohány-feleskertész 26 család (családtagjainak száma 150). — A házilag kezelt terület gazdálkodási rendszere váltó-gazdaság. Évenként trágyázott területe 343 k. hold 19%. A gazdaság évi trágyatermelése, mely télen át szokott a földekre kihordatni, 60—70,000 mm. között váltakozik. Használ a gazdaság évenként 200 mm. műtrágyát (Thomas salak). Ez mint kipróbált biztos hasznot hozó műtrágya van rendszeres használatba véve.

Van a gazdaságban rendszeresített állományban 120 drb jármás-ökrök, 12 bivaly, 12 drb ígás ló. Az 1777 hold szántóföldből esik egy pár ígavonó állatra 25 hold megmunkálása és az összes eladó terményeknek 16—20 kilométerre a vasútra szállítását szinte ezen ígásfogatok végzik, továbbá épület- és útfedő-anyagok szállítását szinte ezen fogatok eszközlik. A jármás-ökröket a gazdaság Erdélyből beszerzett tinóborjúk felneveléséből szerzi be, melyek 4—5 éves korukban kerülnek járomba. A kiselejtezt jármás-ökrök a gazdaságban hizlaltatnak meg és innen adatnak el. November hóban 500 klg. élő súly mellett lekötve 5—6 havi hízás után drbja 700 klg. súlyyal kerül a piacra.

Lótenyésztést nagyban a gazdaság nem űz, csak az ígáslovak után nevel a saját szükségletére csikót (Nonius vérből). A gazdaság 5—600 drb anya-birkát vásárol össze, ezeket június hóban angol hus kosokkal fedezteteti s a származó bárányokat 7—8 hetes korukban mint pecsenye-bárányt az aradi piacon adja el. A birkák zsirosan nyiratnak, a gyapju vagy zsirosan adatik el, vagy Budapesten a mosógyárban tisztítva, mint gyárilag mosott gyapju kerül eladásra. A sertéstörzs áll 100 kondor kocza és 20 kanból, az utóbbi időben a Poland-China sertéssel tettek kísérletet a tenyésztésnél. Ezek törzse 15 kocza és 3 kan. A kondor sertések után a malacz-szaporulat 1 drb után 5 $\frac{1}{2}$ —4 drb., Poland-China után 7—8 drb. A kondorszőrű sertéstenyésztés kielégítő sikerrel, a tiszta vérű Poland nehezen honosulván, a tiszta vérbeli tenyésztéssel felhagytak. E helyett a kondorsertésekkel való keresztezést kísérelték meg, a mi tekintve a rövid két évi időt, sikerrel kecsegtet. A kondor-sertésekkel feléttetett eleség 20—22%-kal értékesül, addig a Poland-keresztezéssel feléttetett eleség 24—25%-kal értékesül. A kondor-sertések eredete kisjenői; 7—8 évi időközökben vérfriessítésül Okányból, Székudvarról és Mezőhegyesről kanok szereztetnek be, az utóbbiak a legjobb eredményyel. A süldő-sertések 10—15 hónapos korukban adatnak el páronként 110—120 klg. élő súlyban helyben átadva. A kiselejtezt öreg sertések gazdasági szükségletre

hizlaltatnak s itt leöletvén, a szalonna a cselédek és a gazdasági munkásoknak járandóságul adatik ki, a húst pedig szalámi-gyárosok veszik meg.

A birtokot három oldalról körülfogja a szárazéri-társulat vízlevezető csatornája, melynek segítségével ugy Iratos, mint vidéke, nedves években súlyos bajoktól szabadul meg.

e) Gróf Almásy Kálmán birtokai.

Aradvármegyében fekvő birtokai a következők:

I. Az Elek határában fekvő nagy- és kis-kakucsi pusztá a grófi családnak régen tulajdonát képező hitbizományi uradalom. Egy tagban fekszik. Határai Kigyós, Kétegyháza, Bánkút (puszta) és Medgyes községe. Alakja szabálytalan négyszög. Talaja fekete homokkal vegyes termékeny agyag, helylyel-közzel székes foltokkal és vizet könnyen átbocsájtó alsó réteggel. Virányát a legtápdúsabb fűfélék képezik. Kereskedelmi helyei: Arad, Csaba és Békés-Gyula. — Az uradalom a szomszédos békésmegyei kétegyházi uradalom kezelési körébe tartozó 300 hold kivételével 50—200 holdas részletekben rövid időre haszonbérbe adatik. A bérlők a három nyomású rendszer szerint gazdálkodnak s kat. holdanként évi 15—16 frtnyi, a legelők után pedig 6—7 forintnyi bért fizetnek. — Az uradalom kiterjedése az újabb kat. felvétel szerint $2644^{1300}/_{1600}$ kat. hold, melyből szántóföld $2025^{600}/_{1600}$, rét és legelő $506^{1100}/_{1600}$, erdő $75^{1000}/_{1600}$, adómentes terület $37^{200}/_{1600}$ hold. — Állami adója évenként 4634 frt, községi és megyei adója 425 frt. Évi átlagos tiszta jövedelem, az egész birtokra számítva, 11 frt kat. holdanként.

II. A Kurtics határában fekvő Almás-iratosi birtok. Jelen birtokosának tulajdonába Almásy Páltól 1869. év elején történt vétel útján került. — Területe háromszög alakú; kelet és délkeleten Kurtics és Sofronya községek, nyugaton Forray-Nagy-Iratos pusztá, délen Szent-Pál pusztá, északon Kis-Iratos (Csanádmegyében) határolják; egy tagban fekszik. Talaja fekete homokkal kevésbé vegyült agyag. Virányát a jobb talajokat jellemző tisztas fű, gyomok közül a szerb tövis, aszat stb. alkotják. — Az egész birtok kisebb részletekre osztott, rövid tartamú bérletek alakjában kezeltek, holdanként évi 14 frt 25 kr. haszonbér mellett. — A legutóbbi — 1885. évi — katasteri felmérés szerint az összes terület $3610^{578}/_{1600}$ hold, ebből szántóföld $3446^{285}/_{1600}$ hold. — A gazdálkodás mindinkább külterjes jellegű. Legelterjedtebb a három nyomású rendszer. Az állami adó: földadó és ált. jövedelmi pótdadó 7308 frt 98 kr., a községi adó mintegy 500 frt évenként.

III. A Gyulavarsánd határában fekvő gyulavarsánd-jánosházi uradalom. — Jelenlegi tulajdonosának birtokába a báró Névény-családtól 1871-ben történt vétel útján került, ki is azt békésmegyei kétegyházi és biharmegyei sarkadi uradalmához csatolva, elsőszülöttségi hitbizományává tette

Áll két elkülönzött, de egy község határában fekvő tömegből. — Földje az emelkedettebb helyeken kiáradások lerakódott iszapja, mélyebb része pedig kiszáradt tőfenék. — Talaja a vizet nehezen átbocsájtó fekete, szurkos agyag. Virányát a kisebb részt tevő emelkedettebb helyeken tápdús fűneműek, mint árva rozsnok, csomós ebir, mezei ecset pázsit, a leveles növények közül pedig a sárkerep, gyökerező here; a mélyebben fekvő helyeken általában a lapos vizenyős talajt jellemző savanyú kevésbé tápdús, inkább káros fűneműek. A gyomok közül leggyakoribb az aszat, bogáncs, cinodon dactylon stb. Forgalmi és kereskedelmi központja a közel fekvő Békés-Gyula országos híru vásárjaival. A külön álló kisebb tömeg állandóan, mint rövid tartamú, kis tagú haszonbérlet kezeltek. Haszonbére katastrális holdanként 13 frt, az adóterheket azonban a birtokos viseli. — Az uradalom területe összesen 2883 kat. hold, melyből a nagytömegű részre 2598 kat. hold, a kistömegűre 285 kat. hold esik. Az összes terület művelési ágak szerinti felosztása ez: belsőség 18, szántóföld 914, rét 723, legelő 781, erdő 395, adómentes 52 kat. hold. — A birtok királyi adója évente 3295 frt 47 kr., községi adója 500 frt. Az uradalom (a jánosházi pusztá kivételével) egész területével a kiskisjenői felső Körös-társulat kötelékébe tartozik, mint a Fehér-Körös ártere. Körösszabályozásra állami kölcsön-tőke s kamattörlesztés czimén fizet az uradalom évente 2020 frtot s ezenkívül évi 1000—1800 frtra rugó igazgatási költséget. A birtok átlagos évi tiszta jövedelme kat. holdanként 8 frt.

f) A világosi uradalom.

A báró Bohus család világosi uradalma, mely mostani három tulajdonosára öröklés útján jutott, 7469 kataszteri hold terjedelemben, Világos és Szt-Anna közt terül el a Földvár, Barnazel, Bariót, Liváda és Zsumbolya nevű pusztákon. Földváron és Barróton vannak jó karban tartott gazdasági épületek is. A terület legnagyobb része nagy bérlőknek van bérbe adva, a kik felesgazdaságot folytatnak. Az uradalom állami adója 11,585 frt 46 kr., mely összeg járulékaival együtt közel 14 ezer forintra emelkedik.

g) A sofronyai gazdaságok.

I. Purgly János sofronyai gazdasága. A birtok területe 1615 kataszteri hold; ebből: szántóföld 1230, természetes kaszáló 202, természetes legelő 140, széna- és szalmás-kertek 10, ákácza remise 10, gyümölcsös és veteményes kert 8, udvar, díszkert, épület-hely 8, utak, árkok, mezsgyék 7 kat. hold. A birtok területén 4 major van, melyekből egy dohánykezelési épületek és dohánykertész-lakásokból áll, a másik három pedig a többi gazdasági épületeket egy központtal foglalja magában. — A szántóföldek talaja erősen agyagos humus, gyakori székes foltokkal, rossz fizikai összetételű, ennél fogva igen nehéz munkálatú. — A kaszálók kisebb mérv-

ben, a legelők teljesen székes területek, melyek igen csekély hozamot nyújtanak. — A szántóföld termelési ágak szerint következőképp oszlik fel: őszi búza 450 kat. hold, rozs 25, árpa 100, zab 75, kukorica 200, dohány 100, cukorrépa 30, vetett takarmány 250 kat. hold. — A szántóföld területet minden nyolczadik évben átrágyázzák és mélyítik, ennek tulajdonítható, hogy egyrészt a talaj már sokat vesztett rossz fizikai tulajdonságaiból, másrészt az átlagtermések emelkedést mutatnak. — Az állattenyésztés és haszonmarhatartás a legelő és kaszáló-területhez képest nagyban üzetik. A lótenyésztés: id. gróf Almásy Kálmán kétegyházi ménéséből az összes méncsikók választási korban megvétetnek (évente 10—16 darab) s ezek kiválóbb példányai az államnak mint 1 éves méncsikók adatnak el, a többi pedig 3½ éves korig a tágas kifutókkal ellátott ménésben felnevelve, részben eladásra, részben pedig mint hámos és nyerges lovak a tulajdonos céljaira használtatnak. Ezen csikóállomány jelenleg (1897-ben) a ménésben 34 darab. — Ezen kívül 16 darab muraközi kancza végzi a gazdasági gyorsabb igásmunkát, s ezek percheron ménnel keresztezve egy nagyobb szabású igás-lótenyésztés alapját vannak hivatva megvetni. — Szarvasmarha-tenyésztése áll egy magyar gulyából, mely a kisjenői főhercegi tenyészetből való s főleg gr. Wenckheim Frigyes kigyósi és gr. Almásy Kálmán kétegyházi gulyáiból származó bikákkal lett felfrissítve. Létszáma 40 drb tehén s 110 drb növendék, 32 drb választott borjú és 3 drb bika. A négy éves tinók a gazdaság igásökörlétszámát egészítik ki évenként. — Továbbá egy svájci tehenészetből, melynek jelenlegi létszáma: 30 db részben pinzgauai, részben bonyhádi tehén, s eredeti törzskönyvezett simmenthali bikával párosítvák; a szaporulat szintén felneveltetik. — A tej az aradi tejcsarnok szövetkezeti árudájában értékesíthető évi átlagban 6, egész 7 krajczárért és a fejési átlag évenként s darabonként 1800 liter. E tehenészet összes létszáma 60 drb. — Juh-tenyésztés: 400 darab fésűs gyapjas anyabirka, melyek angol hús juh kosokkal párosítvák s a 6—7 hetes korú bányók Aradra adatnak el mészárosoknak átlag 6—7 forintért páronként. — A sertésenyésztést kicsinyben kizárólag házi szükségletre folytatják.

Van ezen kívül a gazdaságban: 14 drb luxus ló, 120 drb magyarfajú jármos ökör, 100 drb hízó szarvasmarha felváltva, részben a gulya, tehenészet és az igás mustra-ökör, részben külön e célra vásárolt tarka busa ökör. — A birtok területén vonul át az arad-kurtics-mácsai kőalapú törvényhatósági út és itt van Sofronya nevű megálló helye a budapest-arad-tővisi magy. államvasuti vonalnak, mely ez évben rendes állomássá alakíttatik át, a mi előre láthatólag nagy lendületet fog a gazdasági üzem belterjességének adni.

II. Friebeisz Miklós sofronyai birtoka 848 1100 □-öles hold és 254 □-öl terjedelemmel bir. Beosztása: 685 h. 1015 □-öl szántó, 46 h. 140

□-öl kaszáló, 55 h. 719 □-öl legelő, 15 h. 700 □-öl tanya hely, 1. h. 442 □-öl faiskola, 952 □-öl konyha kert, 1 h. 448 szénás kert, 2 h. 993 □-öl szérüs kert, 11 h. 193 □-öl rét, 12 h. 621 □-öl árok és árokhányás, 14 h. 483 □-öl utak, 148 □-öl temető. E birtok házikezelés alatt áll megfelelő tisztí és segédszeméllyel; tehenészet az aradi tejcsarnok részére szolgáltatja a tejet; gondos gazdálkodás színtere.

h) A lökösházi gazdaság.

Vásárhelyi László lökösházi gazdasága az eleki járáshoz tartozó Lökösháza pusztán fekszik. A birtokot a magy. kir. államasutak budapest-aradi vonala a közepén metszi. A birtok, néhány szelid hullámtól eltekintve, sík. A birtok alakja hosszúkás. Területe 1996 kis hold (á 1100 □-öl) mely művelési ágak szerint feloszlik: 50 hold belsőségre, 1800 hold szántóföldre, 120 hold kaszálóra, 12 hold kertre, 8 hold szőlőre és 6 hold faültetvényre.

A gazdaságon álló épületek értékéből, melyek a lakóházon kívül 60 családot befogadó cseléd lakházakból, istállókból, dohány szárító pajtákból, símitóházból és műhelyekből áll, minden holdra 29 frt 78 kr. esik.

Az állattenyésztésben a szarvasmarha-tenyésztést illeti a főszerep. A gazdaságban 40 drb tehén-állomány van, melynek legnagyobb része Bonyhádon vásároltatott. A tehenekhez telivér Simmenthali bika használatik. A tejet a vasuton Aradra szállítják, hol az ottani tejcsarnokban értékesítetik. A szaporulatot felnevelik s az üszők a tehenészetbe kerülnek, a tinók 4 éves korukban hizóba állítatnak. A bika borjúk közül a teljesen megfelelők felneveltetnek. Az ugyanazon birtokos kunágotai pusztáján felállított magyar gulya szaporulata a 2-ik évtől kezdve szintén Lökösházán neveltetik. — Az állandó ígás ökor fogatok száma 13 négyes ökor iga s egy négyes bivaly iga. — A gazdaságban állandó marha-hizlalás van. És pedig november havától június végeig a kimustrált jármos ökrök, juniustól novemberig pedig a tehenek után nyert tarka 4 éves tinók állítatnak be. — A lóállomány 32 drb ígás ló. A kanczák után nyert csikók a gazdaságban felneveltetnek. Sertés tenyésztés csak igen kis mértékben üzetik. — A szántóföldeken a váltó gazdaságot folytatják; a megállapított vetés-forgástól azonban, amint a viszonyok változnak, többé-kevésbé eltérnek.

A vetés-forgók következőleg vannak beosztva: I. 1. árpa, 2. dohány, 3. búza, 4. cukorrépa 100 kgr, superphospháttal. 5. búza. II. 1. rozstakarmány # utána mohar, 2. csalamádé, 3. búza, 4. cukorrépa 100 kgr. superphospháttal, 5. búza. III. 1. őszi árpa takarmány # mohar, 2. cukorrépa, 3. árpa lóherével, 4. lóhere, 5. búza 100 kgr. superphospháttal. IV. 1. zabos bükköny #, 2. őszi árpa, 3. cukorrépa, 4. búza, 5. tengeri, 6. zab, 7. rozs #, 8. búza, 9. cukorrépa, 10. búza, 11. tengeri.

A növénytermelésben a főszerepet a gabonafélék játsszák, melyek közül a búza a legnagyobb tért foglalja el. Kisholdanként a termés átlag 660 kgr., az őszi árpáé 1000 kgr., a tavaszi árpáé 550 kgr., a zabé 600 kgr., a tengerié 700 kgr. Az ipari növények közül a cukorrépa termelése üzetik nagyobb mérvben. A répa a Deutsch S. és fia hatvani cukorgyárába szállítatik. A termés kisholdankint 100 mmázsától 125 mm-ig ingadozik normális időjárás mellett. — Dohánytermelés 36 kat. holdra van engedélyezve. Holdankint 600 kgrtól 900 kgrig terem. A beváltási ár 22 frt és 25 frt között váltakozik. — Négy év óta a magy. kir. növénytermelési kísérleti állomás felügyelete mellett a gazdaságban kis területen a cukorrépa magtermelése is üzetik. Az első termés az idén osztatott szét a fennevezett állomás által az országban kísérletezés végett. Ha a beérkező jelentések kedvező eredményre vezetnek, úgy a cukorrépa magtermelése fokoztatik. A 8 magyar hold szőlő a birtok leghomokosabb részén terül el. Az egész művelés sodronyon megy végbe. Csakis csemege szőlőt termelnek s a termés kosarakban szállítatik el.

i) Arad szab. kir. város területe.

Arad szab. kir. város területe $19,287^{871}/_{1600}$ hold. Ebből szántóföld $12,738^{507}/_{1700}$, rét $2339^{1115}/_{1600}$, legelő $1740^{44}/_{1600}$, nádas $17^{100}/_{1600}$, erdő $65^{728}/_{1600}$, kert $390^{300}/_{1600}$, szőlő $379^{366}/_{1600}$ hold. A szántóföldek minőségre nézve általában a 4-ik osztályba sorozhatók, a talaj barna színű, kötöttebb minőségű kevés szikkel kevert homag, elég termékeny; altalaja barna agyagos homag; a fekvése lapályos. Vannak továbbá, leginkább a várostól távolabb eső földek, melyek a földárnak is alá vannak vetve. Ezek talaja szürkés-barna homag, altalaja sárgás-szürke szikes homag. — A rétek talaja III-ik osztályu világos-barna színű kötöttebb minőségű homag, az altalaj sárgás homag; fekvésük róna, helyenként lapályos. A termő fű minősége közepszerű. — A kertek talaja 5-ik osztályu, világos-barna kötött homag, az altalaj sárga homokos homag; a művelés általában nem kielégítő. A szőlők talaja III-ik osztályu, könnyen művelhető homag, altalaja sárgás-barna homagos homok, a fekvése dombos. A legelők talaja 3-ik osztályú, világos-szürkés szikkel kevert homag, altalaja szikes; a fekvése sík és kevésé lapos. — Az erdők talaja 4-ik osztályu szürkés szikkel kevert homályos agyag, altalaja szürkés-kék, a fekvése lapos. — A nádas talaja 5-ik osztályú, fekete szurtos agyag, mély náddal benőve.

A nagy- és közép-birtokosok száma az aradi határban oly csekély (4); (Arad szab. kir. város, Gutsjahr Mihály, Spitzer, Jakabfy), hogy osztályt tulajdonképpen nem is alkotnak. A legnagyobb birtoka magának Arad város közönségének van 5200 k. h., mely földjeit bérbeadás útján értékesíti. A földbirtok legnagyobb része a kisbirtokos osztály kezében

van, mely földjét tőrhetően műveli, mindazáltal vagyonosodni nem képes. — A gazálkodásban a helyi talajviszonyokhoz képest általában helyesen megválasztott vetésforgó alkalmaztatik; a vetőmag választására s a föld jó művelésére elég gondot fordítanak. A trágyát megbecsülik s jól felhasználják. A termelésben túlnyomó a gabona s ebből is a búzatermelés, de a hüvelyes és kapás-növényeket sem hanyagolják el. A termények minősége közepes. A gyümölcstermelés nem nagy; csak Ségá külvárosban termelnek nagyobb mennyiségű szőlőt, melyet az aradi piacon jól lehet értékesíteni. — Az állattenyésztés fejletlen, de abban némi haladás mutatkozik. A parasztság értelmisége kielégítő; nemzetisége magyar, román és szerb, általában magyar érzelmű, elég munkás és tőrhető erkölcsű nép. — A közegészségi viszonyok kielégítők: a nép az orvosi segílyt igénybe veszi s gyermekeit meglehetősen gondozza. Jól táplálkozik és sok juh-húst fogyaszt. Proletariatust itt nincs; munka és munkás mindig van elegendő; a munkabér nyáron 70—80 kr., télen 40—50 kr. Munkásmozgalmak ez ideig az aradi határban nem fordultak elő.

2. Kisbirtok.

a) Pécska.

Pécskán a mivelés alatt álló földterület majdnem egészen a kisbirtokosság kezében van, a középbirtokos osztály csak némileg van képviselve. Mint nagybirtokost a m. kir. kincstárt lehet felemlíteni, melynek itt terjedelmes erdeje van. A kincstáron kívül még Ortutay Béla ó-pécskai birtokos említendő, kinek 786 hold földje kiváló szakértelemmel kezeltetik. — A középbirtokos osztály igen kevés kivétellel ugyanazon elemekből áll, mint a kisbirtokosok, s ugyanazon fejlődési fokozatot is mutatja, azonban kivételt képez néhány intelligensebb család, melyeknek gazdálkodási módjáról azonban véleményt mondani nem nehéz, mivel birtokaikat részint bérlet, részint féles rendszer mellett hasznosítják. A kis vagy paraszt birtokosok gazdálkodásáról mondhatni, hogy az ősapákról maradt felfogás mellett találkozzunk ugyan némi modernebb felfogással is, azonban a kísérletezéstől való irtózás, de többnyire a kényelemszeretet folytán csak a már megszokott, s legkevesebb fáradságot és befektetést igénylő régi elvek mellett marad a legtöbb birtokos. Ennek tulajdonitható aztán, hogy a befolyó jövedelem nemhogy az állótőkének hozná meg tisztességes kamatját, de a forgó tőkét sem mindig pótolja eléggé. Hogy ezen eljárás mellett a nép, különösen a magyarság, vagyonosodik s általában jólétnek örvend, az onnét van, mert a takarékoság erénye igen ki van nála fejlődve. A gazdaság körül felmerülő legtöbb munkát maga, illetve családtagjaival végzi s így alapjövedelmének egy részén kívül a munkabért is megtakarítja. Hozzá vehetjük még, hogy fő élelmiszerei, a tej, hus, sza-

lonna, a gazdaságból kerül ki s így kiadását a minimumra redukálhatja. De nemcsak anyagi javaival, az idővel is igen takarékosan bánik. Felhasznál minden alkalmat, s ritkán fordul elő, hogy foglalkozást ne találna. Télen át a trágyahordás, kora tavasszal a szántás-vetés, hengerelés stb. foglalkoztatják. Gazdasági eszközei közönséges, de most már kivétel nélkül jó járású vas eke, fogas és tövis borona, kapáló eke s a henger. Mélyítő ekével is találkozunk itt-ott, azonban ezt csak a vagyonosabbak használhatják, nemcsak mivel a hozzá szükséges igával csak ők rendelkeznek, de azért is, mivel a termő talaj vékony levén, az így felforgatva sok trágyát igényel. Mint mellék gazdasági eszközt sok helyen feltalálható a szecska-vágó is, melynek használhatóságáról, s czélszerűségéről mind jobban meggyőződnek. Kísérletet tettek a vetőgéppel is, azonban ezzel megbarátkozni nem tudtak. Jobban szeretik, s igazi élvezettel akasztják nyakukba a vetőzsákot, s szórják a magot oly biztossággal és egyenlően, mint a legjobb vetőgép. Szorgalmuk és takarékoságuk mellett vagyonosodásuk okát részben a tanyarendszer is képezi. Különösen a magyarok szeretik ezt, s ha valamely gazdának egy tagban 3—4 láncz földje van, már tanyát épít, s egész családjával oda költözik. A románokra a fent elmondottak nem egészen alkalmazhatók. Különösen a közel multban valósággal a romlás szélén állottak, s csak mióta határukban több magyar tanyagazdaság keletkezett, látnak több szorgalommal a gazdálkodáshoz. Lakóházaikat valamint gazdasági épületeiket a tanyán kivétel nélkül vert fallal építik, s részint nád és gyékény, a módosabbak zsindelyvel és cseréppel fedik. Bent a városban azonban a szilárdabb téglá épületek is mind nagyobb számmal emelkednek, s ezek közül ujabban igen sok nemcsak az egészség és gazdálkodás követelményeinek megfelelően, de valódi csinnal is épült. — A jobb módú gazdák magukban, a kisebb birtokosok pedig társaságban vett cséplőgéppel végzik a cséplést. Kevés határ van, hol aratással s csépléssel oly hamar készen lennének, mint Pécskán. Augusztus közepére tiszta a határ. A gazda ezzel nemcsak azért siet, hogy termése biztos helyen legyen, de azért is, hogy a fenmaradó időt ugarlásra fordíthassa. — A fősúlyt a földművelésre, ebből is a szoros értelemben vett szemtermelésre fekteti, e mellett kevés figyelmet fordít az állattenyésztésre. Amennyire ily viszonyok közt lehet — tekintve az erős alapon álló tanyagazdaságot — aránylag belterjesen dolgozik. Nem annyira áll ez a románoknál, kik termésüket még mindig behordják a városba, s így eltekintve attól, hogy ezen ide-oda fuvarozás mennyi hátránnyal jár, még a tűzveszély is folytonosan remegteti a lakosságot. E gazdák is hármás nyomásban gazdálkodnak, ugart azonban nem hagy-
nak, ennek helyét a kukoricza foglalja el. A búza a csutkaföldbe vettetik, s így sem minőségre, sem mennyiségre nem felel meg a talaj termőképességének. Mellék gazdasági ág nincs. Kísérlet történt repcével, azonban

az sikertelen maradt. Hogy e tekintetben haladás nem mutatkozik, nagy részben a piacz hiányának tulajdonítható, a mit annyival biztosabban állíthatni, mivel nem egy gazda hajlandó lett volna 4—5 holdat riczinus alá megmivelni, azonban több helyre tett kérdéseikre az a válasz érkezett, hogy ennek nincs biztos piacza. Így jártak a luczernával is. Áldott földjeiken minden megterem, s e népre nézve mi sem lenne kívánatosabb, mint egy kis mintagazdaság, s piacz, hol terményeit illő áron értékesíthetné. Szőlőművelésről s gyümölcsstermelésről itt nincs mit szólni. A jó fekvésű szőlődombok csak paródiái a szőlőnek, s alig lehet 2—3 szőlős kertet találni, hol úgy a művelés, mint a borkezelésnek szakszerű volna. Pedig e nép szereti a jó bort, nem kevésbé az ízletes gyümölcsöt is. Ültet is gyümölcsfát minden üres helyre, de sem a nemre, sem a fajra nem tekint eléggé és nem is ért hozzá.

A birtokosok szorgalmuk és takarékoságuk által a jólét jelentékeny magas fokára emelkedvén, ezt mindenben kimutatni iparkodnak. Közép- ugy mint kisbirtokosaink lovaikat mindennél többre becsülik, s habár a cséplőgép általános alkalmazása óta a lóállomány számra nézve csökkent is, de minőségre nézve határozott javulást mutat. Igaz ugyan, hogy a lótenyésztés általában csak házi szükségletre szoritkozik, de azért sok gazda van, a ki jól nevelt állatait vásárra viszi és saját szükségletére kevésbé értékes állatot szerez. Hogy a lótenyésztés, különösen a méntelepek létesítése óta, mily szép lendületet vett, mutatják az időközönként rendezett lótenyésztési díjazások és állatkiállítások, honnan az első díjakat megszerzte magyar-pécskai gazdák lovai szokták elvinni. Sok lovat nem igen tartanak, azonban figyelemmel vannak arra, hogy az anyakanczák megfelelő bánásmódban részesüljenek. Kevésbé előnyösen áll a szarvasmarha és a sertésenyésztés. Itt tenyésztésről alig lehet szó, mert eltekintve 5—6 gazdától, kik ezt mellékgazdasági ág gyanánt űzik, mindenütt csak is a házi szükséglet lebeg szem előtt. Ujabban e tekintetben is, részint a Szionda-basarági puszta megvétele által nyert legelő, részint a mindinkább szükségesnek mutatkozó trágyázás folytán ezen tenyésztési ág is több méltánylásban részesül. A sertésenyésztés, mint a melyből élelmi czikkeinek legfontosabbikát meríti, megfelelő terjedelemben űzetik ugyan, de itt nem annyira a gazdálkodás, mint inkább a gazda anyagi állásának kimutatása a fő czél, mert 4—5 hónapon át folytonosan kukoriczával tartott hízóik alig hoznak 4—5%-ot. Ujabban szép lendületet vett a baromtenyésztés, s ha az kellőleg nem fejlődhetnék, az csak a piacz hiányában lehetné magyarozatát. Meg kell azonban említenem, hogy ezek leginkább M.-Pécskára vonatkoznak. Ó-Pécskán, hol a legelő elosztás alkalmával e czélra 3193 magyar hold tartatott fenn, kevésbé kedvező állapotokkal találkozunk. E kis legelőt az oda összeterezt állatsereg különösen sáros-esős időben ugy összevágja, hogy a jószág rajta inkább tengődik, mint él. A

tanyagazdaság hiányában az ó-pécskaiak állatai nagyobb mérvű igahuzásnak vannak kitéve, s az ott levő két állami mén is nagyobbára a magyar gazdák rendelkezésére áll. A fedeztetés évről-évre csökken, míg M.-Pécskán évről-évre emelkedik s ha itt is csökkenne, azt csak a küldött ménlovak alkalmatlan voltának lehetne tulajdonítani. Az állatvásárok meglehetősen látogatottak. Évenként átlag 800—1000 ló, 1200—1500 szarvasmarha és 2500—2600 sertés hajtatik fel azokra. A legelő mind a két községben felosztott, s mint a következmények mutatják, ez itt minden tekintetben előnyös volt. A gazdálkodás belterjesebbé lett, s a takarmánytermelés is azóta kezd lendületet venni. Bükköny, luczerna, zab a gazdaság terjedelméhez képest mindenütt feltalálható, s a rétekért mesés árakat fizetnek. Igaz, hogy e rétek, ha a termés jó, megfizet egy kaszálással két évért is, de a Maros árjának levén kitéve, az mindig bizonytalan, mégis kis holdjáért (1100 □-öl) 28—35 forint bért fizetnek. — A tavasszal kihordott trágya ritkán kellőleg érlelt alakban a szántóföld végén kupacokban várja a nyári ugarlást, vagy tavaszi szántást, ki van téve az esőnek, mely java részét kilugozza. Az aratás után a tarlóra hordatik apró kupacokba, hol reá ugyanily sors vár. Hogy azonban a trágyázás fontossága el van ismerve, azt bizonyíthatja, hogy egy kocsi érett trágyát rendszeren forintjával fizetnek. A trágyázásnak hasznát előttük leginkább az igazolta be, hogy egyes földterületek két-három erős trágyázás után szeder és földi bodzamentesekké lettek. A pécskai határban vadállomány alig van. A sűrűn épült tanyák között a nyúl nyugtot nem találhat; azok között erdő is kevés arra, hogy abban nagyobb számú vad tért találhasson. Vad disznóból azonban néha igen szép példányok fordulnak elő, de mint mondják, ez nem az itteni erdő nevelése. Hal a Marosban hasonlólag kevés található és a halászat nem űzetik kellő erélylyel és a község fogyasztási képességének sem felel meg.

Házi iparról annyiban beszélhetni, mert a kenyérsütés nem egy családnak képezi majdnem kizárólagos jövedelmi forrását. — Az aradi piacot jó részben pécskaiak látják el zamatos magyar kenyérral. Azonban mióta a sütést élesztővel végzik, hitelük csökkent, s hova tovább fogy a kenyérsütők száma. Az ópécskai gazdaasszonyok szövással-fonással foglalkoznak háziiparszerűleg, azonban leginkább házi szükségletre. A magyar-pécskai gazdák legtöbbször otthonos a kosárkötés és szakajtó készítésben. Különösen ez utóbbiból egyesek valóban szép példányokat állítanak elő. Ez kizárólag házi szükségletre történik. Méhészkedéssel egy magyar kisbirtokos nemcsak nagyban, de valódi szakértelemmel foglalkozik s 100—120 sajátkezüleg készített Dzierzon kaptár hozadéka jövedelmének nem csekély részét képezi. Ezen kívül még vagy 4—5 ksigazda fejt ki e téren nagyobb szabású szakértelemre valló munkálkodást. Nehány köpüre terjedő méhészet a legtöbb ksigazdaságban található.

A két Pécska talaja fekete agyagos. Igaz, hogy ezen termő réteg nem igen mély, néhol alig több $1\frac{1}{2}$ lábnaál, azonban termékeny, s a szárazságot jól kibírja. Termőképessége a műveléstől függ, azonban kevésbé kedvező időjárás mellett is magyar holdanként 8–12 mm. termést ad. Ó-Pécska határában találkozunk szíkes talajjal is, de a gondos trágyázás ezen annyit segít, hogy sokszor jó termése van. A tagosítás keresztülvive nincs, azonban különösen a magyar gazdák érzik ennek szükségét. A telekkönyvi átíratások világosan mutatják, hogy a cserélés utján történő tagosítás szépen halad, s a gazdák áldozatok árán is oda törekzenek, hogy földjeik egy darabban legyenek. Ó-Pécskán, hol a tanyagazdaság most fejlődik, ez ugyan még hátra van, de hihető, hogy mint a legtöbb üdvös intézményt, ezt is átveszik a magyar gazdáktól. Sehol talán széles e hazában nincs a földnek oly hallatlan magas ára, mint M.-Pécskán holdját 800—1000, sőt 1200 frton is veszik, sőt arra is van eset, hogy □-ölét forintjával fizetik. Csak az idevaló magyar ember takarékosága mellett fizetheti ez ki magát, s csak is ők merik a földet így megvenni. Egy-egy eladó földre 10—20 vevő is akad. Különösen állott ez a jó termésű és tűrhető gabonaárakkal bíró években. A rossz gabonaárak megnehezítették a fejlődést e részben, de a föld-árak lényegesen nem hanyatlottak azok mellett sem. — Nem kevésbé magas a hasznobér is, holdankint 50—60 frt, sőt az ugynevezett járandókból dinnye alá mívelve 75—80 frtot is fizetnek holdanként. Ez azonban kevésbé fizeti ki magát s a bérlő örül már évek óta, ha a hasznobért kiárulta, s 15—20 frt értékű konyhaveteményt kap egész évi munkája díjában. Ó-Pécskán már egészen más viszonyokkal találkozunk. A föld ára, s hasznobére majd fele a magyar-pécskainak, s csak mióta a magyarok kezdenek áthúzódni, emelkedik ott is a föld ára. A pécskai határ nemcsak termőképessége, de magas fekvése miatt is oly kapós. Az árvíz azt el nem öntheti, fakadó vizektől nincs mit tartani, s sem a tavaszi, sem az őszi esőzések után nem maradnak a földhasználatot akadályozó tócsák. Ó-Pécska határában a Maros áradása veszélyeztet ugyan egy kis földterületet, de az jelentéktelen s a megmentésére hozott áldozatot nem fizetné meg. A rét van csak kitéve a Maros kiöntéseinek, ez azonban legtöbbször annak csak előnyére válik. Ha a szántóföldek ily előnyös helyzetben vannak, nincs így a város. Mély fekvésénél folytonosan rettegnie kell az árviztől, s valóságos átka a fakadó víz, mely a multban oly gonddal nevelt gyümölcsösöket már nagy részben elpusztította.

Ugy értelmiségre, mint gazdasági ismereteire nézve elébe kell tennem a pécskai magyar embert a románoknak. Amaz értelmes, könnyen felfog mindent s hosszabb magyarázat nélkül is mélyére hatol a tárgynak. Különösen tárgyismerete van kifejlődve s ezt úgy gazdasági eljárásában, mint ügyeinek vezetésében kimutatja. Ismeretre törekszik s minden dologra kész. Román testvérek inkább hisznek s alig akad közöttük, ki

elég merész lenne valamit megkísérteni. — Amaz nemcsak feje és parancsolója, de első munkása is a gazdaságnak s a világerért sem bízná a fontosabb munkát — pl. vetést — másra. Erélyes is tud lenni, azonban inkább a szelíd bánásmódot kedveli. Edzett, könnyen tűri az időjárás viszontagságait; különösen dologidőben nem szereti, sőt lenézi a kényelemkeresőt s van elég lelki ereje szembe szállni a sors csapásaival. Szorgalmas, takarékos, azonban kevésbé kitartó. Pontos; ismeri mindennek az idejét s úgy tudja beosztani, hogy minden dolgát idejére elvégzi. Ezen felül eléggé vallásos, de nem bigott. Különösen a Gondviselésbe helyezett bizalma erős s minden munkáját az ég áldásába ajánlja. Azonban nem szereti ezt vajmi nagyon kimutatni s nem a külsőségekben keresi az igazi vallásosságot. Nem iparkodik a templomba, de ha megy, szívesen s nem csak szokásból; körmeneteken szívesen vesz részt. Az ünnepélyesebb isteni tiszteletek jobban lekötik figyelmét s ájtatosságát inkább fokozzák. Ujabban azonban, különösen a most növvő nemzedék ennek ellenkezőjévé látszik fajulni. Tüntet a templomba járással; de ott csak fél misén van, szívesebben megy a korcsmákba. Gúnyt űz mindenből s sajnos, hogy bár a szülők úgy, mint az előljárók, látják ennek hovafejlődését, vajmi keveset tesznek annak meggátlására. A nép erkölce hanyatlóban van. Az iszákosság, dohányzás, trágár beszéd járja a 14—20 éves korban, a tiszteletnek kor- és nem iránti minden jele nélkül.

Az apa büszkeségre tanítja fiát, az anya szelídségre inti s ennek különösen a leánygyermekéknél van is foganatja. Nem annyira a fiúknál. A folytonos jólét, az anyagi függetlenség megmételtyezéssel fenyegeti jellemüket s ingadozóvá teszi őket. Könnyen ígérnek, de nehezen adnak s a kimondott szót könnyen vissza is veszik. Jó munkások s szeretnek is dolgozni, azonban megkívánják a rendes bánásmódot, különben könnyen megszólják a gazdát. A románokra nem egészen alkalmazható mindez. Ezek inkább a látszatra adnak; erkölcseik lazábbak, s míg férfiak flegmaticus, addig asszonyaik inkább sanguinikus vérmérsékletűek. Lányok az anyjuk, fiúk az apjuk természetét öröklik s több szerelmi dráma fordul elő, mint a magyaroknál. E jólétét a magyar-pécskai is szorgalmán kívül az eleségben való takarékosságának köszönheti, mert azt mondja, hogy csak ebből lehet gazdálkodni. Télen át hétköznap hús ritkán, kenyér, főzelék, sült tök, burgonya és tészta a főeledele; vasárnap hús; még a tejet is összegyűjti s túrót-vajat készítvén belőle, azt értékesíti. A tavaszi munka beálltával a kenyér mellé szalonna járul s pirított leves. Egyedül a nyári aratási munka az, midőn hetenként többször főznek húst, azonban ebből is a munkás érdeméhez méltóan veszi ki, vagy adják ki kinek-kinek a részét s a gyermekeknek csak a »szárnya lába-nyaka« jut. Az apróbb népség a csonton rágódik, ha többet kíván, azt azzal fizetik ki, »majd ha dolgozol, nagyobb darabot kapsz«. A mi táplálja őket s amin felnevelőd-

nek, az a barna kenyér, jó levegő s a testi mozgás. Szabadján engedve élük világukat s nem egy, de sok kiszökik a tanyára, hol a béres mellett legalább kedve szerint jól lakhatik. Rossz táplálkozásukhoz járul a városban levő rossz ivóvíz. Ezen most artézi kutak ásatása által igyekeznek segíteni. A község alacsony fekvésénél, az udvarok tisztátalanságánál fogva csak elvétve lehet jó ivóvizet találni s nem egy betegségnek forrása ez. A hideglelés, gyomorfájás korábban napirenden volt. — A lakás is inkább a szükség és kényelem, mint az egészség követelményeinek megfelelően van berendezve. A legtöbbször egy szobából álló lakás földes, butorokkal túltömött. A gazda és gazdaasszony az ágyon hál, míg a gyermekek részére a földre vetnek ágyat. Egy ágy, melyben a használatban nem levő ágynemű van, helyeztetik el, csak ha vendég érkezik bontatják le, ha arra ez különben méltó. Több helyen van a nagy boglya kemence mellett egy kis ágy is deszkából kecskelábra állítva, s ezen hevernek a gyermekek. A lakás belseje tiszta, s úgy a szoba gyakori meszelése, mint a palló felmázolására kellő gondot fordítanak. Az asztal és pohárszék foglalja el a főhelyet, a falak mentén padok helyezvők el, miket azonban újabbán a diván alakú karos padok szorítanak ki, melyek kevésbé czélszerűek, de »divatos«-ak. Az itt mondottak Ó-Pécskára is állanak, sőt ott még nagyobb mérvben. A románok táplálkozása még silányabb. Lakásberendezésük sokban hasonlít a magyarokéhoz, sőt annál díszesebb kiállításra is törekcszenek, azonban a tisztaság nem képezi oly erős oldalukat, mint a magyaroknak. A gyermeknevelés, táplálás, gondozás hasonlít a magyarokéhoz, azonban ők a 10 éven alóli gyermekeket inkább gondozzák, s náluk a satnyulás inkább a kamasz korban támadja meg, midőn teljes szabadságot nyer. — A könyörületesség még nem halt ki e népből. Szívesen segít szegény, szerencsétlen embertársain részint magánadakozás, részint a létesített szegény alap által. — A családi élet igen hivatalos színezetű. A gazda ura a gazdaságnak, ki iránt a többiek feltétlen engedelmességgel viseltetnek. Megköveteli a tiszteletet, s még tulajdon feleségétől sem tűri el, hogy »te«-nek szólítsa. A családi élet, a hol a szükség nem látogat be, békésnek mondható, azonban ez nem annyira a kölcsönös bizalmon, mint a szokáson alapul. A legény ritkán lép szíve szerinti házasságra. Az érdek játssza már itt is a főszerepet, s legény, lány kölcsönösen megnyugosznak az öregek ama biztatásán, hogy »majd öszszetörődtek.« — Sokszor össze is törődnek s a mint a család szaporodni kezd, megszűnnek az ellentétek, s csak a fekvő vagyon elkönnyvelésével tűnik fel ismét, midőn a nő a fele résznek nevére leendő telekkönnyvezést okvetlen megköveteli. Azonban lehetőleg símán szeretnek elintézni mindent. A férj végzi a maga dolgait, s ha a megállapodott kor elkövetkezik, közös elhatározással, közmegegyezéssel intéznek el mindent. A ház-

tartás vezetése a nőé, azonban különösen a nagyobb munkaidőben segítenie kell a külső munkában is. Az esetben, ha nagyszámú családja, vagy kisebb gyermekei lennének, külön jelöl ki számukra a gazda munkát, mit szabad idejében végez el. Férj és feleség közt a külső tiszteletnyilvánításnak is okvetlen meg kell lenni. A kisbirtokosoknál a megnősült fiú apjánál marad s ha tanyájuk van, azon lakik, ha nincs, otthon marad az öregekkel. — Némely családnál 2—3 házas fiatal lakik, kik fél- vagy évenként váltakozva lagnak a tanyán, míg a többség az öregek felügyelete alatt a háznál marad. Ezen patriarchális szokás igen üdvös az intensiv gazdálkodásra, azonban a vagyonfelosztásnál sok surlódásra ad alkalmat, mert a ki nagyobb erővel több éven át folyt be annak megmunkálásába, az többet is kíván. Ezen kívánságot az öregek nem egy esetben teljesítik s az elosztást lehetőleg arányosan eszközlik. A szegényebb osztály felnőtt gyermekei külön lagnak. Ha a vagyonosabb elemek külön válnak, a még munkaképes apa, a gazdaságból ki nem ad semmit. Nem egy jómódú gazdának napszámos a fia s mivel ezen válást az összeférhetlenség okozza, még munkát is ritkán ad neki. A lány hozományát atyja vagy szülői halála után kapja ki. Kis részét teszi ez az egésznek. Például 5—6000 frtnyi örökrész után kap a leány 1000 frtot. A családnak ünnepei alig vannak, kivéve a disznótort, mikor a felső, alsó szomszéd, a sógor, koma hivatalos s onnan üres kézzel egyik sem távozik. A nép minden rétege a munkának él s iparkodik azt saját erejéből elvégezni. Szívesen segítenek azonban egymáson, de társulattá egyesíteni őket nem lehet, mert meg van bennük a magyar szokás, hogy mind első akar lenni. Nagyobb összejövetelt sem igen rendeznek, kivéve az egy lakodalmat, midőn még a legszegényebb is 20—25 családot hív meg, míg a vagyonosabbak 50, sőt 80 családot is. Gazdasági ünnepeik nincsenek. Még a fosztás sem megy kedélyesen, mint máshol. Alig hangzik a dal, arról pedig, hogy az mulatsággá fajluljon, hallani sem lehet.

E nép jellemzésére megemlítenő még, hogy ahhoz, a kitől várhat valamit, vagy a kitől félni lehet, elég illedelmes és szolgálatkész; képes kedvéért áldozatot is hozni, de a kitől nincs mit várnia, az neki semmi, senki. Egy irnokot, ki neki kötelezvényét leírja, meghívja lakadalomra, disznótorra, de ritkán van rá eset, hogy tanítóját ezzel megtisztelné. Az egyik vagyonos ember tényleg megtörtént mondása e részben jellemző. A tanító több ízben kérte, hogy szobáját padoltassák ki. Egy gazda így förmedt ezért reá: »Én 120 holdas gazda vagyok, hát ellakhatok földes szobában, ő meg nem«. Általában rendelkezni szeretnek és az »előkelőség« sértésnek veszi, ha nélkülök ütnek valamit nyélbe.

M.-Pécskát kivétel nélkül magyarok lakják. Településkor több tót család is jött közéjük, kik meglehetősen elterjedtek. Megmagyarosodtak ugyan s tagadják, hogy ők nem magyarok lennének, de hazájukról nem

beszélnek azzal a szeretettel és melegséggel, mint az ember várná. — A románok nem politizálnak, de megmaradnak románnak utolsó csepp vérükig. Csodálatos, hogy e két község oly elszigetelten megmarad egymás tőzsomszedságában. — A pécskai lakosság — különösen a magyar — józan nép. Ritkán van alkalmunk részeg embert látni s e tekintetben az italmérés megszorítása igen üdvösnek bizonyult. Lakadalom, keresztelő, disznótor alkalmával többet, de leginkább bort, az újabb időben pedig sört isznak. A román nép a pálinkát iszsa evés előtt, evés után s sokan már a jövő termés rovására veszik hordóval. Azonban ezek is kezdik alább hagyni.

Míg a munkaidő meg nem kezdődik, s a munkás osztály otthon van, s a panaszkodás általános, de a mint megnyílik a tevékenység ideje, a tavasz enyhe fuvalmával beköltözik a megelégedés a kunyhókba is. Munkás nemcsak elég, de sok is van. A gépeknek mind nagyobb mérvben üzembe hozása sok kéztől vont el a dolgot, s azóta a munkás osztály helyzete igen megnehezült. Több körültekintéssel, s némi jóakarattal azonban sokat meglehetett volna menteni a legelő elosztás alkalmával. Egyesek 150—200 frtjával vásárolták össze a tudatlan és szegény néptől azt a járandóságot, mi most boldoggá tenné azt. A munkásoknak némi munkájok is akad, de el is szegődnek másfelé, nemcsak azért, mert itt bizonytalanságban vannak, de azért is, mivel a munkabér igen alacsony. Tavaszi első kapálásnál napszám 40—50 kr. és koszt, második kapálásnál 50—60—75 kr. Részes munkások most már a kukoricza munkánál ritkán vannak, 2—5 lánczot adnak egy embernek, ki annak minden munkáját negyedén tartozik elvégezni. Ha már most felszámítjuk, hogy pl. 3 lánczot egy ember 15 nap alatt elvégezne, úgy ennek kétszeres napszáma 50 és 60 krjával számítva, 16 frt 50; a törés, tisztogatás ismét 15 nap 70 krjával 10 frt 50 kr. Az összes kiadás a legelőnyösebb számítás mellett 27—28 frt. Terem pedig jó termés mellett 65—70 véka kukoricza, mi 55 krjával számítva 35—38 frt, s így 40—50 napi ételmeért marad a munkásnak 8—10 frtja. Azonban meg kell jegyezni, hogy a munkásosztály nem így számít. Ő az ételmet nem rója fel, mert »enni úgy is kellene« s így boldog lenne minden munkás, ha ily feltételek mellett évente ennyit biztosan kereshet. Külön szolgálmányt is kell ezen fölül teljesítenie, a gazda rendelkezése szerint 2—3 napot. Aratásnál egy kaszára 4—5 lánczot adnak 11—12, sőt 13-án is, mit egy kaszás egy marokverővel 10—12 nap alatt elvégezhet. Terméséből az arató kap 18—24 vékát, miből azonban 6 véka, sőt 2 köböl is, mint marokverő rész, leszámítatik, mert a munkás feleségének aratáskor vagy kis gyermeke van, vagy olyat vár. Külön szolgálmány a munkás részéről az egész termésnek behordásával való közreműködés, a segítség annak elcsépelésénél. Ekkor azonban a gazdától ételme is kap. — A napszám takaráskor 1 frt, 1 frt 20 kr. szokott lenni,

kosztot a gazda ad. A munkás naponként 16—18 órát dolgozik. Ők azonban, ha ez nekik biztosítva lenne, boldogoknak éreznék magukat, mert számítani nem szoktak. — Télen át foglalkozás nélkül élnek s szerencsés az, ki 30—35 kr. mellett az erdőben fát vághat, vagy valahol munkát kaphat. Ha valaki meggondolja, hogy mily szigorú beosztással s mily testi-lelki küzdelemmel kell ez osztálynak sokszor nagyon is népes családját tengetni, az csodálkozhatik azon, hogy Pécskán proletáriátus még nem keletkezett. »Hiába bomlik az üres tarisznya«, jegyzé meg egy értelmes pécskai gazda, valahányszor munkásmozgalomról hallott említést tenni. Az elégtelenség a legelőelosztás miatt néha ki-kitör, de mindig veszít éléből. Sokkal csendesebb e nép, sem hogy ilyen által felizgatni engedné magát s ha mégis zúgolódik, azon csodálkozni alig lehet, ha meggondoljuk, hogy egész évi 160—200 forintnyi keresményéből nemcsak magának kell élni, de 5—6 tagból álló családját is táplálni és ruházni kénytelen.

b) Kis-Pereg.

Kis-Pereg község határának talaja általában könnyen művelhető, rövid időközökben kisebb esőzést kívánó, fekete homokos homag, mely könnyen javítható trágyázás által. A község határa nincs tagosítva. A lakosság földjeit leginkább három fordulóban műveli búza, árpa és tengeri alá. Az ugarolás évről-évre nagyobb arányokban fordul elő. A mag megválasztásra lehetőleg kellő gondot fordít, a vetést és többi gazdasági munkát idejében szokta teljesíteni. Munkaeszközei megválasztásához a talaj könnyen művelhetőségét tartva szem előtt, két ló alá való ekét, czélszerű boronát és hengert használ. Néhány év óta a községben levő néhány vetőgépet is előszeretettel veszi igénybe. Ma már a legnagyobb része gőzcseplőgép segélyével csépli el terményeit. A gazdasági épületek a lakházzal egy fedél alatt az igényeknek eléggé megfelelők. Tanyarendszer nincs s ekként a gazdálkodás a községhez van összpontosítva. A trágyázás kellőleg gyakoroltatik, a nép a trágyát megbecsüli, s a régi mód szerint tud vele bánni. A község határában első sorban tiszta búza, tengeri és árpa termeltetik; hüvelyes vetemény csak is saját szükségletre, kereskedelmi növények nem termeltetnek. Katasztrális holdanként termésül átlag 8 mm. búza, (1 hektoliter 78. kgr.) 10 mm. árpa (1 hektoliter 60 kgr.) 10 mm. tengeri (1 hektoliter 65 kgr.) vehető fel. A nép terményeiből köztartozásai törlesztésére szokott aratás után eladni, a többit tavaszig tartja. Eladási piacza Arad, csekély részben Magyar-Pécska. Az értékesítési viszonyok az utóbbi időben mint általában itt is kedvezők.

Az állattenyésztés első sorban a lótenyésztésnél mutat nagy fejlődést. Könnyű, közép testalkatú, szívós, kitartó lovakat nevelnek. — A szarvasmarhából a magyarfajú tenyésztetik, de rosszabb táplálás és legelőhiány folytán a haladás nem oly szembetűnő. — Sertésből a mangolicza,

hizlálásra igen alkalmas faj, tenyésztetik. Az apa-állatok kiválasztására gond fordítatik s azok a tenyészczélokak megfelelők. Az okszerű állattenyésztés nagy akadálya, hogy a lakosság évről-évre nagyobb számban adja el a szopós és elválasztott borjakat fogyasztási célokra és hogy a legelő hiánya dacára az istálló-rendszer nem vert még mély gyökereket s a nép lassan tud hozzászokni. A takarmány termelésére évről-évre nagyobb gond fordítatik. — A gyümölcsstermelés csekély mérvben üzetik; szőlőművelés mintegy 35 kat. hold területen van, de ez sem kellő szakértelemmel, méhészet nagyon csekély mérvben, selyemtermelés egyáltalában nem üzetik. — A lakosság mellékkeresetének forrása a mezőhegyesi m. kir. állami ménésbirtok, a hol a tavasztól őszig terjedő mezei munkán kívül a téli hónapokban a gazdasági szeszgyárakban nyert különösen azelőtt foglalkozást. — A házi ipar a saját szükségletének előállításán kívül nem terjed. Len, kendertermelés itt azon okból nem üzhető nagyobb arányokban, mivel a nép a búza terméséből nagyobb hasznot vél kaphatni.

A kisbirtokosok értelmisége a református magyar községben elég magas színvonalon áll. A nép gyermekeit iskoláztatja, írni, olvasni nem tudó itt alig található. Gazdasági értelmisége is fejlődik, igyekszik a gazdasági előnyösebb és észszerűbb művelési módokat alkalmazni. Szorgalmas és eléggé takarékos. E tulajdonainak kifejlődésére nagy befolyást gyakorol a szomszéd Német-Pereg cseh és német lakosságának szorgalma és takarékosága s hogy az anyagi jólét terén nagyobb haladást nem tehet, ebben telepítvényes ingatlanai vételárának törlesztése gátolja. A nép inkább zömök, erős testalkatú, a munkában kitartó s e tekintetben más községbeliek felett előnyösen ismeretes, táplálkozása körülményeihez képest elég jó, szeret is jól élni. A szegényebb lakosság életmódja azonban nem kielégítő, a minek káros visszahatása a hanyatló munkaerőnél észlelhető. A nép beszédében nyájas, de bátor, a nélkül, hogy tolakodó volna, felebbvalói irányában engedelmes és illedelmes. Családi mulatságaiban is fentartja a rendet, illemt, társalgásában szíves, közügyeiben összetartó. Józan életű és erkölcsű, lopás vagy bűnügy ritkán fordul elő; a vadházasság elenyésző csekély. — A pálinkaivás a helyi viszonyokhoz képest nem terjedt el aggasztó mértékben.

A község művelés alatt álló területének nevezetesebb részét a parasztbirtok foglalja el. A szőlők ($35^{500}/_{1600}$ hold) paraszt kézben vannak a mezőgazdasági birtokkal vegyesen. — Nagy birtok e községben nincs, középbirtok is alig van kettő-három. A parasztbirtok elaprózása az utolsó két évtized alatt nagy mérvben haladt előre. De a parasztbirtok $\frac{4}{5}$ -öd része még akkora, hogy termékét nem emészti fel a gazda háztartása, hanem eladásra is jut egy rész belőle. Mellékkeresetre van a kisbirtokosok $\frac{1}{5}$ -öd része utalva.

A parasztbirtokon vetésforgási szabályok által a megművelés szabadsága részben korlátozva van, de a takarmánytermelést azok felhasználási viszonyai nem gátolják, miután ez célra a legelőjárandók használatnak. A takarmánytermelésre szánt birtokrész a magtermelésre szánthoz úgy viszonylik, mint 1: 20-hoz. A különben is kopár közlegelő felosztván, nagyobb része gabonatermelésre, kisebb része pedig mesterséges takarmánytermelésre fordítatik.

Földbirtokkal bíró iparos négy van s ezek gazdálkodása, anyagi helyzete elég kedvező. Ezen egyesítést sem társadalmilag, sem közgazdaságilag üdvösnek nem mondhatni, miután az az ipar hátrányával jár. A parasztgazdák mezei gazdálkodásukkal kapcsolatosan ipart egyáltalában nem űznek.

A birtokváltás jogügyletek útján csekély, de a még is előforduló szabad eladás esetén a kisbirtok vevői más kisbirtokosok. A kisbirtok nagyobb része olyanok kezén van, kik azt örökölték. A birtokvétel adósságra vagy vételár hátralékkal ritka; a zálogba adás nem fordul elő, a haszonbérbe adás sem nagymérvű. A bérlők oly gazdák, kik sajátjuk mellett művelik a bérbe vett birtokot. — A parasztbirtok átörökítése leginkább törvényes öröklés alapján történik. Az örökös társak itt is legtöbbször természetben osztoznak s ha azok egyike veszi át az egész ingatlant, örökös társuk pénzbeli kielégítése becsértékszerűen történik, a fő örökös az árt több évi időre beosztva birtoka jövedelméből fedezi. Az egész átörökített birtok eladása az értékben osztozás céljából egyáltalában nem s a birtoknak egy vagy több örökösök között a szülék életében átadása a magyar kisbirtokosoknál ritkán fordul elő.

A kisbirtok jelzálogi terhelése csekély; hitelezők az aradi takarékpénztárak. A jelzálogi terheletés az utolsó 10—20 év alatt emelkedett. Okát leginkább személyes adósságok consolidatiója képezi. — A kamatláb 6°/_o leginkább 5—6 évi törlesztésre. A személyi adósságok jelentékenyek és az utolsó 10—20 év alatt nagyon szaporodtak, leginkább családtagok kiházasítása és a kincstártól vett telepítvényes birtokok örökvételára törlesztése céljából. A hitelezők tehetősebb kisbirtokosok. A hitelezés alakját illetőleg váltó egyáltalában nem, rendes kötelezvény is ritkán fordul elő. A gabonára vagy leendő termésre kölcsönzés gyakori és ekkor terményben való visszafizetésre. A kamatláb 123 literre 31 liter (1 köbölre 1 véka), a személyi adósságok elég hosszú idő alatt törlesztetnek, azonban jelzálogi adóssággá nem válnak. Az uzsora a személyes hitellel el van terjedve és a tehetősebb parasztgazdák űzik. Mezőgazdasági hitelegylet itt nincs. A közterheket, különböző adóssági kamatokat és a szokásos életmód költségeit tekintve, a 6 holdas telepítvényesek általában deficizzel küzdenek. Az adóhátralékok — kivéve az örökvételői tartozásokat — nem szaporodnak.

Kényszer-eladások nagyon ritkán fordulnak elő, számuk nem növekszik és többnyire közterhek és magán adósságok idézik elő. A vevők tehetősebb kisbirtokosok. A kisbirtok vételára és hasznobére emelkedik, a vételár 1100 □-öles holdanként 250—300 frt, évi hasznobére 15—25 frt közt váltakozik a föld minőségéhez képest. A hitel helyes használatát nem tanulták meg eddig. A kisbirtokosság anyagi ereje és jóléte általában emelkedőnek nem mondható.

c) Szemlak község határa.

Szemlak község határának fekvése fensík, hullámos talaja homogén szürke agyag, csekély kivétellel termő. A jobb termést a kellőleg művelt és trágyázott földek adják. Fekete ugar és trágyázás által az egész határ jó termővé volna tehető. E határ nincs tagosítva és minden úrbéres telek szétszórva öt részből áll. A lakosság tekintélyes része már tett kísérletet a tagosítás érdekében, de nem bírván többségre jutni, kérelmével elutasított.

A községi lakosoknak, kik románok, németek, magyarok és tótok, gazdálkodása egyszerű. Ha az egyes akarna is rendes vetés-forgást, nem hozhatja be, mivel az egész község lakossága felváltva egyszer búzát, egyszer kukoriczát termel ugyanazon darab földön. Búza után felugarolja földjét, tavasszal vet bele kukoriczát, őszszel búzát és így tovább. A magot nem változtatja, de szép tiszta magot vet kézzel, mert vetőgépei nincsenek. Ekéi vasból készültek s vagy gyári vagy kovács munkák. A gazdálkodás a községben van összpontosítva; van ugyan tanya is, de aránylag kevés. A gazdasági épületek a következők: zsúpszalma fedelű, vert falból készült ház, melyben van egy vagy két szoba, konyha és kamara; külön ismét egy épület, mely istállóból és színből áll. — A lakosság állat-ganajjal trágyáz, elismeri, hogy e földnek trágyára nagy szüksége van, de nem lévén legelője, az istállózás pedig csakis tagosított földön vagy tanyai rendszer mellett alkalmazható, nem bír annyi állatot tartani s így annyi trágyát előállítani, a mennyit földje igényelne. Mesterséges trágyát nem használ, azt nem ismeri.

A termés minősége és mennyisége kat. holdanként igen változó. — Az egész határt sokszor meglepi a rozsda s ekkor termése minőség és mennyiség tekintetében igen silány. Ha a veszedelmes rozsda elkerülte, akkor itt aczélos, jó minőségű búza terem, kat. holdanként átlag búzából 4, rozs, kétszeres búza, árpa, kukoricza és zabból 5 métermázsa. — A termésből aratás után azonnal eladatik annyi, a mennyi az állami, községi adó s más előforduló szükségletek fedezésére kell, a termés többi részét is ujjig okvetetlenül eladja. — Az eladás helyben, Pécskán és Aradon történik; van mind gabona, mind pénzuzsora.

Községi legelő nincs, mivel az 1854. évben magtermelés alá feltört. Az állattenyésztés, a lovakat kivéve, gyengén áll. Minden évben kap a község az államtól két ménlovat, ezzel fedeztetni minden egyes lakos fizetés mellett anyakanczáit s az abból származó szaporulat szép és jó, közép nagyságú, de tartós. — Kis mennyiségben vetnek takarmányt, luczernát, muhart, zabos bükkönyt és a kapás növények közül burgundi répát.

A nép értelmisége általában és gazdasági értelmisége különösen eléggé fejlett, daczára annak, hogy nagy nehézségekkel kell küzdenie a nevelés terén. Van ezen községben hat hitfelekezet. Öt maga tartja fenn iskoláit, melyek túltömöttek. A nép takarékos, nincs elmaradva, halad a korrallal. Mai állapotának előidézésére nagy befolyást gyakorolt a megfeszített munka és takarékoság. Jó munka ereje van, testalkata erős, kitartó, különösen a németé, magyaré és tóté. Erkölcsileg nem romlott. A pálinkát általában szereti, különösen a román lakosság. — A nép társadalmi tekintetben hátra van. Nincs önképző, nincs olvasó köre; egyedüli összefüvetele a kocsmá és kávéház. Családi élete egyszerű; munkán kívül otthon ül. Étkezési rendje: télen a rövid napokon kétszer, délelőtt 9 óra és délután 4 órakor eszik, a munkaidő beálltával azonban négyszer étkezik, reggel, délben, озsonnaker és este. Levegője egészséges, járványos betegségek itt ritkán fordulnak elő. — A lakosság általában békés, türelmes és tisztességtudó, különösen annak román része.

Kútjai mélyek, 6—7 ölesek, bőven ellátva jó, tiszta ivóvízzel, de a román lakosság inkább iszsa a község alatt elfolyó Maros vizét egy télen, mint nyáron.

d) Mácsa községe.

Mácsa községében csupán egy nagybirtokos van. Ennek birtoka a művelés alatt álló összes területnek két harmadát foglalja el. A többi kizárólag parasztbirtok. Erdőbirtok parasztkézen egyáltalában nincsen. A szőlőbirtok e község határában csupán néhány holdra terjed. Ezen kívül a szomszédos községek határaiban is sokan bírnak a helybeli lakosok közül 20 évre haszonbérbe adott s szőlővel beültetett, mintegy 150 kat. hold területet apróbb parcellákban.

A birtok kategóriákban változás nem igen történik, vagyis az egyedüli nagybirtok parasztbirtokká nem vált, sem a parasztbirtokot nem absorbeálta. A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózásában bár igen lassú, de következetes haladás észlelhető.

A parasztbirtokoknak körülbelül egyharmada akkora, hogy termését a gazda háztartása nem emésztí fel. A többi $\frac{2}{3}$ -ad rész mellékkeresetre van utalva. A helybeli és közeli vidéki nagyobb birtokosoknál felesművelést és különféle bér munkát vállalnak. Az ilyenek megélhetési viszonyai tűrhetőek, azonban vagyonszerzésről ezeknél szó sem lehet. A parasztbirtokok

nyomás szerint parcellákra oszlanak. A megművelés szabadsága vetésforgási szabályok által korlátozva van, a mi a takarmánytermelés elterjedésének kétségkívül útjában áll; de a parasztgazdánál általában is hiányzik a takarmánytermelés előnyeinek felismeréséhez vezető szakértelem.

A volt úrbéres zsellérek legelőilletményüket a telkes gazdákétól elkülönítették, kiosztatták és feltörték. A felosztás ezekre nézve előnyös volt, mert ugyanazon birtokrészletért, melynek használata azelőtt 3 frtot ért, ma 14—16 frt hasznóbért kapnak. A legelőilletmény értéke pedig a kiosztás óta kis holdanként 30—40 frtról a 80-as évek végeig 140—150 frtra emelkedett, ma pedig még magasabb. Másrészt azonban a telkesgazdák, kik ezen legelőelkülönítés és általában a tagosításnak legnagyobb részt ellenségei, azon zselléreknek, a kik legelőilletményüket kivették, semmi áron sem engedik meg, hogy marháikat az ő tulajdonukat képező és még közös legelőre kihajtsák. Közös használatú terület a községi közlegelő. Ennek szerfelett kedvezőtlen talajminőségét tekintve, a közösség előnyösnek mondható, mert az másként alig lenne használható. Iparos helyben általában kevés van. Még kevesebb — alig egy-kettő — azok száma, kik egyszersmind földdel is birnak. Ezek anyagi helyzete elég kedvező. A parasztgazdák mezei gazdálkodásukkal kapcsolatosan ipart nem űznek, kivéve azt az egynehányat, a ki a téli hónapok alatt szeszfőzéssel foglalkozik, de az utóbbi időkben ez is hanyatlott.

Élők közötti jogügyletek útján birtokváltozások ritkán fordulnak elő. A parasztkézen levő földbirtok csekély: tulajdonosa csakis válságos helyzetben adja el azt. Az ily kisbirtok vevői csaknem kizárólag más kisbirtokosok. A parasztbirtok nagyobb része olyanok kezén van, kik azt örökölték. Birtokvétel adósságra tetemes vételár-hátralékkal alig fordul elő. A birtoknak zálogba adása igen ritkán észlelhető; még ritkábban a hasznobérbe adás. A hasznobérbe adott birtok bérlői jobbára szintén gazdák.

A parasztbirtok átörökítése legtöbb esetben törvényes öröklés útján történik. Leggyakoribb az az eset, hogy a fiörökösök veszik át az egész hagyatéki ingatlant s a leányokat részint készpénzzel, részint kötvénnyel elégítik ki. Ha az örökösök nagykorúak, a fiuk többnyire aránytalanul csekély osztályrészszel elégítik ki leánytestvéreiket. A főörökös szintén nem ritkán részesül előnyben a többi örököstársak rovására. Az örököstársak kielégítésére szükséges tőkét pénzintézettől veszi fel a birtokban maradt örökös. Egynémely esetben pedig a birtok jövedelméből több év múlva fizeti meg s csak a legkritább esetben szerzi azt be uzsorakamatos kölcsönnel. Az is megtörténik, hogy a szülők életükben adják át a birtokot egy vagy több, de mindig fiu-örökösnek. Ily esetekben az átadást többnyire a leánygyermek kielégítése előzi meg.

A kisbirtokok az érték $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{3}$ -ig vannak jelzáloggal terhelve; és

pedig a parasztbirtoknak körülbelől fele. A hitelezők: a pénzüintézetek, az egyházi alap, az árvatár és néhány esetben egyesek. A kamatláb ez utóbbiaknál 12—20⁰/₀ közt is váltakozik. A többiekénél 6—8⁰/₀. A törlesztési feltételek csaknem minden esetben mások. A jelzálogi terhelhetés az utóbbi 10—20 év alatt határozottan növekedett.

A személyi adósságok nagymérvűeknek nem mondhatók; az utóbbi 10—20 év alatt azonban némileg ezek is szaporodtak. Ennek oka az adó és egyéb közterhek fokozatos emelkedése, a pálinkaivás nagymérvű elterjedése és a kor színvonalán alul álló gazdálkodási rendszerben keresendő. A személyi adósságok egyrészét bolti adósságok (pálinkáért és élelmiszerekért), másik részét pedig kötvénybeli adósságok képezik. Az előbbieket alig egy-két eset kivételével évről-évre általában törlesztetnek, míg ez utóbbiak csekély kivétellel jelzálogi adóssággá alakulnak át. Szokásban van a függő vagy a leendő termésre is kölcsönözni olyformán, hogy egy véka helyett ujkor kettőt ad az adós. A kölcsön ezen nemét azonban csak a legszegényebb lakosok s azok is csak ritkán veszik igénybe. A pénzüszorával korlátozottabb mérvben bár, de szintén foglalkoznak egyes parasztgazdák. Ezek kisebb kölcsönöket 5 frttől 100 frtig olyformán előlegeznek, hogy az adós minden forint után hetenként egy krajczár kamatot fizet.

Mezőgazdasági hitelegylet itt nem létezik s ez nagy baj, mert ez okból 50—100 frtos kölcsönöket a legszegényebb osztály csaknem kizárólag uzsorásoktól kénytelen magas kamatláb mellett felvenni.

A közterhek a kisbirtokosok tényleges jövedelmének körülbelől $\frac{1}{4}$ részét képezik. Mindazáltal tényleges hiánynyal csak kevés háztartás küzd. Igaz, hogy egyes családok sokat nélkülöznek, de azért az adót megfizetik s az adóhátralék fogy, a mi azonban nem annyira a lakosság anyagi viszonyai javulásának, mint az erélyes végrehajtásnak következménye. — A kisbirtok körében kényszereladások elég ritkán fordulnak elő. A katasztrófát leginkább magán adósságok szokták előidézni. — A kisbirtokosok gazdasági értelmiségében és gazdálkodásában igen csekély haladás észlelhető. Általában a talajt nem művelik mélyen. Tavaszi vetés alá a földet, a hol csak lehet, még őszszel elkészítik. A vetésre szánt magban nem igen válogatnak, kivált a kalászosoknál, a melyekből rendszeren a rosszabb minőségű magot szokták elvetni. A vetést kézzel, csávázatlan maggal végzik. Tavasszal a vetést konkoly- és aczattól megtisztítják. A nép gazdasági munkájához a legegyszerűbb eszközöket használja: vasekét, tagolatlan háromszög alakú fogast, stb. A csekély számú külön álló gazdasági épületek a községben vannak. Rendszeren a lakóháznak egyrésze az istállót és annak padlása a magtárt képezi. A gazdálkodás szorososan a községben van összpontosítva. Különböen e tagosítatlan határban a tanyai gazdálkodás nem is fejlődhetett. A község, mivel faszegény vidéken fekszik, trágya készítésre alkalmas szalmájának nagyobb részét kénytelen tüzelésre fel-

használni; azonban a trágya értékét kezdi becsülni, miután látja, hogy a helybeli uradalom nagyszámú gazdasági haszon állat tartása mellett is vasúton pénzért hozatja a trágyát. A trágyakezelés a legkezdetlegesebb.

A község határában termeltetik a gabnaneműekből búza, rozs, árpa és zab; hüvelyesekből csak a bab, kertileg vagy szórványosan kukoricza között; a kapás növények közül pedig kukoricza, burgonya és kevés répa; a kereskedelmi növények közül a kender, amit azonban a nép csak saját szükségletére használ fel. Minőség tekintetében a termények nagyon gyengék, mennyiségre nézve pedig az adott művelethez képest különbözők. Átlag kataszteri holdanként van a gabnaneműekből 5 métermázsa, a kukoriczából 6 métermázsa termés. A házi szükséglet meghagyása mellett a fölösleges terményeket a nép mindjárt aratás, illetve elkészítés után készpénzért a közeli piacokon, Kurticson vagy Aradon, adja el.

Az állattenyésztés általában gyengén fejlődik. Van ugyan a községnek legelője, de csak annyi, hogy rajta a szükséges gazdasági állatok nyáron át megélhetnek; az istállózás csak a teletetésre használtatik. — Tenyésztik a közönséges magyar fajtájú lovat, szarvasmarhát, sertést és a hosszúszőrű síksági raczka juhot, melynek gyapját a nép csinos, színes román szőnyegek készítésére dolgozza fel. Az apa állatok jók, mert a községnek van állami mén fedezettő állomása. A sertés és szarvasmarha apa állatokat pedig kitünőbb tenyésztőktől szerzik be. — A természetes takarmánytermelés csekély. Különben a mesterséges takarmánytermelés is igen elmaradt, alig van egy-két jobb módú gazda, a ki luczernát, de csak nyári használatra termel. Másféle takarmánynemű itt nem fordul elő. A gyümölcsstermelés még a házi szükségletet sem fedezi s rendszeren más vidékről hozzák azt. Méhészet szórványosan van, selyemtermelés egyáltalán nincs. A nép mellékkeresetet a helybeli uradalomnál kap, hol a gazdasági szakmány és napszám munkák nagyobb részét végzi méltányos bér mellett. — Továbbá igen dívik a környéken a feles és harmados gazdasági művelet. A házi ipar, a melynek termelése azonban szorosan csak saját szükségletük fedezésére fordítottatik, a kender és gyapjú feldolgozásából áll. Ennek tovább fejlesztésére a viszonyok alkalmasok.

A tagosítás eszméjének csak igen kevés híve van. A túlnyomó rész elkeseredett ellensége. Ezek azt tartják, hogy ha az egyik dülőben elveri a jég a termést, megmarad legalább a másikban, de ha tagosítva lenne, megtörténhetnék, hogy egyes gazdák összes vetése elpusztulna így. A helybeli román templomban harangoznak is erélyesen a jég ellen, mihelyt egy-egy gyanus felhő mutatkozik az égbolt alján, a minek a nép hite szerint eddig még igen kevés kivétellel mindig volt foganatja.

A kisbirtok ára és haszonbére az utóbbi 5–6 év alatt jelentékenyen emelkedett. A népesség lassan bár, de mégis szaporodik. Az erkölcsi és közegészségügyi viszonyok jók. A táplálkozási viszonyok a szegé-

nyebb néposztálynál kedvezőknek nem mondhatók. A szellemi színvonal és a boldogulást előmozdító személyes tulajdonságok tekintetében némi emelkedés észlelhető, habár e részben még igen sok kívánni való marad hátra. A szorgalom fokozódott, de az üzleti értelmiség e népnél hiányzik. A hitel helyes használatáról igen kevés fogalmuk van s a közvetítők a legtöbb esetben kizsákmányolják azt. Mácsán románok és németek laknak. Ez utóbbiaknál gyarapodás, az előbbieknél hanyatlás észlelhető. A nép általában nyugodt, csendes társadalmi életet él. Ünnepenkint a tánczra való összejövetel — nyáron szabadban, télen fogadóban, — öregének s fiataljának télen az esti fonókák nyujtják a szórakozást. A jobb módúaknál a téli disznótorok is szokásban vannak. Általán véve a község lakossága türelmes, vezethető és tisztességtudó.

e) Glogovác községe.

Glogovác községében a mezőgazdasági birtok általában paraszt kézen van. Szőlők csak házi kertekben léteznek. Nagy birtok csakis a kincstár tulajdona, mely apró részletekben szintén paraszt birtokosoknak van haszonbérbe adva, azonban lassanként újból beerdősítettik. A birtokkategorikák között változás itt sem fordul elő. A paraszt birtok elaprózása mérsékelt. Csak az észlelhető, hogy a kis ($\frac{1}{4}$ külállományú 8 holdas) parasztbirtokosok bizonyos mértékben a nagyobb parasztbirtokosok (1—2 külállományosok) javára pusztúlnak. A parasztbirtoknak legfeljebb $\frac{1}{4}$ -ed része van olyan birtokosok kezén, a kik terményeket eladni is képesek. A földbirtokosok nagy része mintegy kétharmada földművelésen kívül kerti vetemények, burgonya és káposztatermelésből él. A fuvarozásból álló mellékkereset igen csekély. — A $\frac{1}{2}$ holdas törpebirtokosok a nagyobb paraszt gazdánál napszámba szegődnek el, az időszakokhoz képest 40 krtól egész 1 frtig menő napibér mellett.

A parasztbirtok a régi úrbéri tagolás szerint parcellákra van osztva, a művelés szabadsága a tarló használhatása végett korlátozva van. A kaszáló és legelő a magtermelésre szánt területnek $\frac{1}{5}$ -öd részét teszi. — Van közlegelő, mely a legkisebb birtokosokra nézve előnyös. Az iparosok általában nem bírnak földbérletekkel, a parasztgazdák sem űznek semmi ipart, a gazdasági szeszlőzés nem dívik és csak szilvaterméskor készítenek pálinkát.

A birtokváltozás szabad adás-vétel útján gyakori. A vevők rendszeren helybeli parasztok. A parasztbirtok vagy vétel vagy örökség útján paraszttok birtokában marad s az adás-vételek rendszeren készpénzzel, vagy rövid határidőkre történnek. A kisbirtok haszonbérbeadása ritka és az esetben kisebb parasztbirtokosok a bérlők. A parasztbirtok átörökítése igen csekély kivétellel törvényes öröklés útján történik. Az örökösök rendszeren természetben osztoznak meg.

Az igen gyakran fordul elő, hogy élő szülők gyermekeiknek a birtokot kikötött évi termény és élelem szolgálmányok fejében átadják. A kisbirtok értékéhez képest a jelzálogi megterhelhetés nem nagy. A hitelezők legnagyobb részt a gyámpénztár és pénzüzetek. A jelzálog-tartozások legnagyobb része örökös társak kielégítésére szolgáltak, minden egyéb terhek csak szórványos jelenségek; a kamatláb a gyámpénztári tartozásoknál 5⁰/₀ ugyanannyi töketörlesztés mellett. A személyi adósságok ugyszólván a legközelebbi tíz év alatt keletkeztek és az aradi pénzüzetek követeléseit képezik. A hitelezés három vagy hat havi váltókra történik. Gabonára vagy egyéb leendő terményekre nyújtott hitelezés nem fordul elő. Az uzsora nincs elterjedve, csak kevés magános 10—20⁰/₀ mellett úzi.

A közterhek a kisbirtokosok jövedelméhez arányban vannak, ez a szükségletet rendesen fedezi, deficittel csak is túlterjeszkedők küzdenek, adóhátralékok a kisbirtokosoknál ritkák. Kényszer eladás évtizedek óta alig 10—20 eset fordult elő. A katasztrófát mindig hanyagság és könnyelműség idézték elő.

A gazdasági értelmiségben és gazdálkodásban igen csekély haladás észlelhető. A vetés-forgásban semmi újítás nincs. A föld az őstől tanult módon műveltetik. Eladásra termeltetik a búza, rozs és kukorica, árpa és zab csak is igen kevés magán szükségletre, a repcze és dohány éppen nem termeltetik. Eladásra a legnagyobb mérvben termeltetik a káposzta és burgonya. A gépek közül csupán a cséplő- és kukoriczamorzsoló-gép van némileg elterjedve. A kisbirtok haszonbérlete és vételárában csekély emelkedés észlelhető. A népesség kis mérvben gyarapodik, mivel kevés földbirtoka lévén, évente néhány család a szomszéd telepítvényes községekbe vándorol ki. E tiszta német nép erkölcsi tekintetben kifogás alá nem eshetik. Közegészségi és táplálkozási viszonyai kielégítőek. A szellemi képesség igen csekély mérvben emelkedik, habár a szorgalom és üzleti értelmiség nem hiányzik. Az eladásoknál és vételeknél közvetítőket ritkán használ fel a kisbirtokosság.

Glogovác határának talaja $\frac{1}{4}$ -ed részben homokos, fele fekete jó termő, helylyel-közzel vizenyős, $\frac{1}{4}$ ed része pedig kerti veteményekre is alkalmas, de a Maros vizáradásának kitett iszapos föld. A talaj trágyázás által javítható és a termelt természetes trágya arra fel is használtatik. A határ nincs tagosítva. A gazdálkodás az ősrégi gyakorlati alapon nyugszik; a forda beosztás ez: két éven át búza, egy évben kukoriczavetés és zöld ugar. A talaj rendesen és legnagyobb részben jól munkáltatik, a vetőmagot gondosan választják meg. Gazdasági épületei rendszerint jók. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A termelhető trágya mind felhasználatik, azt meg is becsüli a nép, de a vele való elbánásra semmi sulyt sem fektet. A gabonaterményeket a tehetősb lakosság rendesen tavaszig tartja meg; az eladási piac kizárólag Arad.

A lovak tenyésztésénél szép fejlődés mutatkozik, mivel arra a tehetősb lakosság kiváló gondot fordít. A fajok különbözők és majdnem minden nemes faj képviselve van. A szarvasmarha tenyésztés igen csekély mérvű. A lakosság a teheneket csakis tej és vajtermelésre használja, de az állat szépségére és fajára semmi tekintettel sincs; a borjukat majdnem kivétel nélkül még szopós korokban Aradon a mészárosoknak adja el és rendszeren vásárolt 2—3 éves üszőkkel pótolja az előregedett és tartásra alkalmatlan teheneket. — A sertésenyésztés csak a saját házi szükséglet fedezésére üzetik. Az állomány igen csekély részét adják el hízott állatpotban. Üzletszerű hizlalást nem folytatnak. A sertés jó fajú, mert az apaállatok a kisjenei uradalomtól szereztetnek be.

A juhtenyésztés csekély és csakis magyar juhajokra szorítkozik e tekintetben 50—60 módosabb gazda. A legelőgazdálkodás mellett elvéve az istállózás is előfordul, de csak a lovaknál. A takarmánytermelésre kellő gondot fordítanak. A lakosság legnagyobb része bir szőlőkkel Világos, Kovaszincz és Kúvin hegyközségekben, a hol azonban azt a phylloxera elpusztította. Glogovácson csak 25 hold van, mely mint a hegyi szőlők, karókkal műveltetik. Méhészet igen csekély mérvben gyakoroltatik, selyemtermelés az 1887. évben megkíséreltetett, de az eredmény csekély volt. Házi ipar általán nincsen, még a házi szükségletre szükséges vászon szövése is takácsokra bízatik. A nép női a mezei, kerti és szőlő-gazdaságban szintén amnyira elvannak foglalva, hogy arra idejök nem kerül, annak fejlesztésére itt tehát mit sem lehet tenni. A pálinkaivás nincs elterjedve e községben, a hol a nép társadalmi és családi élete jó, az maga békés, türelmes, tisztességtudó, de más tudása nem felel meg a jogos követelményeknek.

f) Uj-Szent-Anna.

Uj-Szent-Anna községében csak kis (paraszt) birtok létezik. A talaj általában bő humus tartalmú fekete föld. A birtokosok gazdálkodása jó, a gazdálkodás terén rohamosan haladnak s aránylag vagyonosodnak is. Kifogást csak az ellen lehet emelni, hogy haszonbérlet mellett nagyobb földterületet vetnek be, mint amennyit jól megmunkálhatnak; különösen a kapás növényekkel bánnak el hiányosan és felületesen. A tanyarendszer azért nem honosítható meg, mivel egy sessió 8 helyen is szétszórvva fekszik. Az uzoráskodás nem fordul elő, minthogy az esetről-esetre kölcsönfelvételre szorultak a helybeli takarékpénztárhoz fordulnak. A gazdasági felszerelések kifogástalanok s a vagyonosabb osztály el van látva mindenmű gazdasági gépekkel is. A lakóházak és gazdasági épületek nagyobbára vert falból vannak s többnyire cserép avagy zindelylyel fedvék. A határ nincs tagosítva. A hármás nyomású gazdasági rendszert alkalmazták. A szántás-vetés mellett a ház szükségletére való kendertermelés is dívik. A cukorrépa mint kereskedelmi növény jó, de különösen a

konyha kertészeti növények kitűnő eredménynyel termeltetnek. A szőlő és gyümölcs termelése szintén kielégítő és különösen a phylloxera által pusztított szőlőterületek helyreállítása céljából a lakosság áldozatkész.

Az állattenyésztés javulást mutat, habár annak üteme nem valami gyors, a minnek oka egyrészt az, hogy a lakosság csak annyi igavonót tart, a mennyire gazdasági munkájának végezésére okvetetlenül szüksége van, másrészt pedig mivel a községi közlegelő a marha létszámhoz viszonyítva igen szűk; a tavaszi fű lelegeltetése után más nem igen nő rajta, mert a legelők túlterheltetnek. A lóállományban leginkább a közönséges magyar és erdélyi faj van képviselve; a marhaállomány majdnem kizárólag magyar fajú szarvasmarhából áll s csak kevés benne a svájci vagy az oláh »szőke«. Sertések nagyobb mennyiségben tenyésztetnek, melyek többnyire a mangolicza fajhoz tartoznak. Juh, kecske nem tenyésztetik s ezen állatfajokkal a lakosság nem is kereskedik. Az okszerű állattenyésztéssel a lakosság azonban még nincs teljesen tisztában. E község baromfi-tenyésztéséről a maga helyén lesz szó. — Van heti piac, melyen a sertések nagyon keresettek, három országos vásár, melyek forgalma meglehetősen, de hízott sertéseit és szarvasmarháit a lakosság többnyire a kőbányai, budapesti és bécsi vásárok- és piacokon árusítja el, sőt nem ritka eset, hogy hízott szarvasmarháikkal a külföldi piacokat is meglátogatják. A legelő nincs felosztva. A nép a szántóföldeket, kerteket és szőlőterületeket kellően trágyázza. A házi ipar a házi vászon szövésre szoritkozik. Egy $\frac{1}{4}$ telek föld ára 2500—3000 frtig emelkedik. A haszonbér 120—150 frt $\frac{1}{4}$ telek föld után. A határban vízzel nincsen baj. A nép értelmisége folyton haladást jelez; gazdasági ösmeretei szintén gyarapszanak. Nemzetisége német és magyar, vallása róm. katolikus, nagyon kevés református és izraelita van közte; jellemének fővonása az önfejlés, makacsság és a felsőbbiség iránti kevés tisztelet.

Az ipar és kereskedelem majdnem városias jellegű. Van helyben gőzmalom, olajsajtó, szikviz és téglagyár, melyek kezelése kifogástalan. A kézmű-iparosok nagyjából magyarok s kézmű czikkeikkel versenyezhetnek akármely városi iparossággal. Van ipartestület, melynek működése üdvösnek bizonyult s az iparosság a haladás érdekében áldozatokra is hajlandó. Kereskedelme, főleg az, melyet hízott marhákkal folytatnak, különös fontossággal bír. Az utak e határban, minthogy kőalapjuk nincsen, meglehetősen rosszak.

A közegészségügyi viszonyok általában nem rosszak. Van egy községi orvos, egy gyógyszertár, egy községi szülész, ezen kívül két magán orvos és két magán szülész. A nép szükség esetén mindenkori igénybe veszi őket. Kórház nincsen. A nép jól táplálkozik s marha-, sertés-, juh- és majorság-hússal él. A vidéket leginkább váltóláz kinozza. A nép testalkata eléggé kifejlett, gyermekeit kellően gondozza és a lakást

tisztán tartja. A községi szegény-alap a közsegélyre szorultak gyámolítására van szánva; koldus azonban nincsen. — Van helyben egy állatorvos. Az állategészségügy állapota kielégítő. A közművelődés folyton javul. Van a községben hat községi tanító, egy hitoktatóval ellátott községi iskola és egy magán iskola; ezek között egy felsőbb népiskola. A tanköteles gyermekek az iskolákat oly pontosan látogatják, hogy kénytelen a község a termék túltömöttsége miatt a segéd-tanítókat gyakrabban szaporítani.

A lakosság egy része ünnep- és vasárnapokon a délutáni időt többnyire kávéházakban, másik része pedig családi körben tölti. — A nemzeti érzés tekintetében e nép nem egyforma. A közlakosság nagy része nemzetiségéhez nem ragaszkodik, hanem szívvél-lélekkel a magyar nemzethez szít, míg ellenben a földművelő-osztály egy része nemzetiségét szívósan megtartja. Azonban az iskolákban, valamint az összes községbeli egyletekben az előadási, illetve társalgási nyelv újabban kizárólag a magyar lett. Megjegyzendő, hogy jelenleg is a lakosság legnagyobb része bírja a magyar nyelvet. Proletariátus itt nincsen, a mi a nép ernyedetlen szorgalmának ismerete mellett érthető is. — A parasztbirtok elaprózása az utolsó 10—15 év alatt folyton halad, azonban ennek $\frac{4}{5}$ -öd része még mindig akkora, hogy termékét nem emészti fel a gazda háztartása, hanem abból még eladásra is jut, minek folytán saját gazdasága után megélhet; de ellenkezőleg $\frac{1}{5}$ -rész parasztbirtok annyira eltörpült, hogy az illető gazda megélhetése végett mellékkeresetre van utalva. Elegendő munkás azonban a községben nincsen, de a helybeli piacon mindig található messze vidékről jövő munkásokat, úgy, hogy hiány e tekintetben nem tapasztalható. A munkabér napi 40 krtól 3 frtig emelkedik az év különböző szakaihoz képest. Munkásmozgalmak itt egyáltalában nem voltak észlelhetők. Színészek évenként többször is meglátogatják e községet. Két temetkezési egylete, olvasóköre, polgári olvasóköre és takarékpénztára van, melyek működése üdvös és kifogástalan.

A gyakrabban bekövetkező csapás a jégverés. A biztosítási intézeteket igénybe veszik; alig van ház, mely biztosítva ne lenne. Sőt nem ritka az életbiztosítás is, de különösen a gabonatermés majd minden esetben biztosítatik. — A hitelviszonyok jók. A helybeli takarékpénztár kölcsönöket váltóra, zálogtárgyakra és betáblázásra 8°/_o és 6°/_o-os kamat mellett ad. Betáblázásra azonban a közlakosság majdnem kizárólag a helybeli gyámpénztártól vesz fel pénzt 6°/_o-os kamat mellett és azt többnyire 10 évi törlesztéssel fizeti vissza. A lakosság nincs nagyon eladósodva s esedékes tartozását pontosan törleszti. Magán hitelezési esetek nem fordulnak elő. — A szülők rendszeren még életökben adják át ingatlanaiikat nagykorú gyermekeiknek és pedig ha a birtok nem nagy, akkor egyik veszi át, ki köteles testvéreinek a szülők által megállapított,

vagy az ingatlan becsértéke szerint járó osztályrészüket kifizetni. A paraszt-birtok átörökítése részint végrendelet, részint törvényes örökösödés útján történik. Az örökösök közül többnyire egy veszi át a birtokot és pénzzel elégíti ki társörököszeit; azonban megtörténik sokszor, hogy az ingatlanok eladatnak és a pénz osztatik fel az örökösök között.

g) Elek községe.

Elek határának talaja általában termékeny, keleti oldalán szürkés, nyugati oldalán pedig fekete homokkal vegyített fekete agyag. A legelő szikes, terméketlen és nem javítható. A község határa 1844-ben tagosított annak elvitázhatlan előnyére. A talaj művelése nem észszerű s az rendszerint csak kukoriczával és búzával felváltva vettetik be, de az ugarolás mindinkább tért hódít. Többnyire kettős ekét és vasboronát használnak. A vetőgépek gyakoriak, cséplőgép is megfelelő számban van, de egyéb gazdasági gépek csak elvétve használatnak. A tanyarendszer honos. A trágyázásra a nép folyton nagyobb gondot fordít, a trágyát általában megbecsüli, azonban észszerűen bánni még nem tud vele.

A búza és árpa átlag 6—7, a zab 8, a kukoricza 8—9 mmázsát ad holdanként. Hüvelyes kapás és kerti vetemények oly kis mértékben termeltetnek, hogy azoknak termés átlaga katastrális holdanként meg sem állapítható; minőségük közepes.

Az állattenyésztés általában fejlődést alig mutat fel. A házi állatoknál a fajra különös tekintet nincs. A lótenyésztésre, illetve fajnemesítésre egyesek némi hajlamot mutatnak, de a marhatenyésztésre gond csak a hatóság részéről fordítatik, amennyiben az államtól vásárolt fajbikák beszerzését közvetíti, a lótenyésztésnél pedig különböző állami ménnek használatnak. Sertéstenyésztés nem űzetik. A legelőgazdálkodás mellett istállózás csak igen kis mértékben fordul elő; a takarmánytermelésre csekély gond fordítatik. Erdő nincsen; a gyümölcsstermelésre különös súlyt nem fektetnek. A szőlőstermelés dívik, de az eljárás vele igen kezdetleges. A talaj különben erre nem is alkalmas. Még egy kevés kender és takarmányrépa termelés fordul elő. Méhészettel a tanítókon kívül csak néhány gazda csekély mértékben foglalkozik. A lakosság legelterjedtebb és legjövődmezőbb mellék keresetforrása a sertéshizlalás, amely egészen általános és a jobb módúak által nagy mértékben űzetik. Iparvállalatok közül a község mellett lévő 3 gőzmalom és téglagyár érdemel említést. Egyéb nagyobb iparvállalat itt nem lévén, a nép e téren foglalkozást nem nyer. Házi ipar tekintetében csupán a kis mértékben termelt kendernek saját szükségletre feldolgozása említendő fel.

A nép értelmisége általában és különösen gazdasági értelmisége fejlődik, de a földművelést oly kiterjedt mértékben űzik, hogy időnyerés végett a belterjes eljárást mellőzik. E némettség szorgalmas, értelmes és

takarékos. Jólétére a legnagyobb befolyást gyakorolja veleszületett szorgalmán és takarékoságán kívül a folyton fejlődő kereskedelmi szellem és ezzel kapcsolatos sűrű érintkezése az értelmesebb osztályokkal. Testalkata erős és szívós. Munkaereje kitartó, jól táplálkozik, erkölce és jelleme nem kifogásolható, a pálinkaivás annak körében nincs elterjedve. Társadalmi élete rideg, amennyiben a családok csak önmaguknak élnek. A családi élet általában békés s feltétlenül a családfő akaratának hatalma alatt áll. A nép általában békés, türelmes, de rideg természetű, minél fogva a tisztességtudás által nem tűnik ki.

A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása az utóbbi időben nem nagy mértékben haladt. A parasztbirtok $\frac{7}{10}$ része még akkora, hogy termékeit nem emészti fel a gazda háztartása, vagy legalább is elég arra, hogy a birtokos egészen vagy túlnyomólag saját gazdaságából élhessen; mellékkeresetre mintegy $\frac{3}{10}$ rész van utalva. A legfőbb mellékkereset a szomszéd nagyobb birtokosoktól vett bérlet, sertéshizlalás és fuvarozás. A parasztbirtok egy tagból állván, a megművelés szabadságát korlátozó szabályok nincsenek, ezeket a tagosítás szüntette meg, de a takarmánytermelés kevéssé terjedt el. Közös használatú terület a legelő, a mely marhatenyésztésre és tartásra módot nyújt.

Iparosok, egy-kettőt kivéve, földbirtokkal nem bírnak s akik gazdálkodnak, azok iparuk üzését hanyagolják el. A parasztbirtok legnagyobb része olyanok kezén van, a kik azt örökölték; birtokvétele adósságra vagy vételár-hátralékkal alig, a kisbirtok körében a birtoknak zálogba adása soha sem fordul elő. A haszonbérbe-adás is ritka s ha előfordul, olyanok bérlik, kik maguk is kisbirtokosok. A parasztbirtok átörökítése ritka esetben végrendelet, sok esetben az előregedett birtokosnak még életében gyermekeivel egyetértésben kötött osztályegyezség és a legtöbb esetben törvényes öröklés útján történik. Az örökösársak leginkább természetben osztoznak s ha ez nem lehetséges, úgy egy vagy több osztályos örökös veszi át az ingatlant és fizeti ki pénzben a többi örökös osztályrészét. Az osztály mindig egyenlő részben történik, főörökösnek soha egyik sem tekintetik.

A kisbirtok jelzálogi terhe aránylag nem nagy. A jelzálogi terhek keletkezési oka a melioráció vagy beruházás, legnagyobbbrészt örökösársak kielégítése s ritkán személyi adósságok consolidatiója. A legtöbbnyire előforduló kamatláb $5\frac{1}{2}\%$ törlesztés nélkül. — A személyi adósságok nagyobb mérvűek; az utolsó 10—20 év alatt tetemesen szaporodtak; ezek keletkezésének oka a hitel könnyű hozzáférhetősége s a gazdasági viszonyok romlása. — Az előforduló kamatláb 7—8%. A személyi adósságok nagyobbbrészt rövid idő alatt törlesztetnek, igen ritka esetben válnak jelzálogi adóssággá. Uzsora esetek nem ismeretesek. Eleknek saját takarékpénztára van.

A közterhek ugy aránylanak a kisbirtokosok tényleges jövedelméhez, mint 1 a 6-hoz. Az adóhátralékok elenyészően csekélyek és fogynak. A kényszer-eladások nagyon ritkák s azok száma nem növekszik. Az eladás szükségét sohasem a közterhek, hanem mindig magán adósságok okozzák; a kényszereladásoknál mindenkor ismét kisbirtokosok a vevők és sohasem a hitelezők vagy üzérek. A kisbirtok haszonbérleti vagy vételára mintegy 10 év óta csekély hullámvásznak volt kitéve, mindig az egyes évek jobb vagy silányabb termése okozott csekély emelkedést vagy esést, átlag azonban inkább lassú emelkedés észlelhető. — A népesség számban folyton gyarapszik. Az erkölcsök nem éppen példásak, de a gazdasági fejlődésre ez befolyással nem bír. A közegészségi és táplálkozási viszonyok jók. Az utóbbi évek gazdasági válsága a gyarapodásra bénítólag hatott.

h) Otlaka községe.

Otlaka talaja, a közlegelő kivételével, szántás-vetésre alkalmas, könnyen művelhető, fele elég televényes, ugarolás nélkül is jól termő, fele pedig ápolást igényel. A közlegelő fele vízállásos, fele ligetes és szikfoltos, szarvasmarha-tenyésztésre nem alkalmas, inkább juhlegelőnek nevezhető. — A vízállásos részek megfelelő belvizi szabályozás mellett előnnyel volnának hasznosíthatók. A község határa 1878-ik évben tagosított és pedig úgy, hogy a szántóföldek az egyeseknek két tagban osztattak ki, t. i. fele a községi határban, fele pedig a községtől 26 kilométer távolságú medgyesi pusztán. E felosztás felette czélszerűtlennek bizonyult, mert helyes és pontos gazdálkodást a nép két helyen egy és ugyanazon időben nem folytathatván, a távolabb eső pusztai részek folytonos eladás által apadnak, minek folytán a községi lakosok évről-évre szegényednek. Megjegyzendő, hogy a tagosítás már 1876-ban jogérvényesen egy tagban lett kimondva és így hasított is ki minden egyes illetmény, azonban az éppen üresedésbe jött jegyzői állás betöltése alkalmából keletkezett surlódások miatt a tagosítást ellenzők nyomása folytán az egy tagban való kihatás terve elejtetett s ezáltal a község örök időkre megtartott.

A községi lakosok gazdálkodása annyiban okszerű, amennyiben a kapás növények és a szalmás gabona évenként váltakozva termeltetnek. A nép munka eszközei a talaj és gazdálkodási viszonyokhoz képest meglehetősen megfelelők, azonban minta-eszközök beszerzése felette előnyös volna. Gépek Otlakán nincsenek. A tanya-rendszer szórványosan dívik, de a gazdálkodás nagyobb részét a községben van összpontosítva. — A trágyázás gyakoroltatik, de többnyire nem egészen czélszerűen; a trágyának azonban jó ára van.

Kiválóan búza, kukoricza, kis részben árpa és dohány termeltetik. A dohány minősége jó, a termés eredménye kielégítő. Egyéb kereskedelmi

termények nem fordulnak elő. Egy kat. hold ad rendszerint közép számitással a búzából 8, a tengeriből 9, a dohányból 6 métermázsza termést. A terményeket a nép aratás után nagyobbbrészt el szokta adni, mert a földművelésen kívül egyéb jövedelmi és kereseti forrása nincs. Az eladási piacok: Elek, Gyula és B.-Csaba. A pénz- és gabona-uzsora, mely itt nagyon pusztított, a takarékpénztárak szaporodása óta eltűnt. E helyett azonban a könnyű pénzkölcsön szerezhetősége és a kölcsönök nem czélszerű befektetése következtében számos községi lakos a tönk lejtőjére került, annyira, hogy egy válság esetén a lakosok jelentékeny része a koldusbotra jutásnak nézhet elébe. Az állattenyésztés haladása igen vontatott. A szarvasmarha-tenyésztés egyáltalában visszafejlődik, míg ellenben a lótenyésztésben, mióta állami mének használtak, fejlődés észlelhető. A juh-tenyésztés inkább a házi szükségletnek van szánva; többnyire erdélyi fajú gyapjas juhok tartatnak, melyek gyapja a nők által igen czélszerű ruhaneműeknek szokott feldolgoztatni. Istállózás nem fordul elő; mesterséges takarmány nem termeltetik.

A szőlőművelés kezdetleges; gyümölcstermelés nincs, mert a nép szőlőkertjeit és gyümölcsfáit czélszerűen kezelni nem tudja. Különösen a nők tudatlanok a gazdálkodás ez ágában. Méhészet, selyemtenyésztés s általában a földművelésen kívül egyéb mellékkereset itt nincs. A házi ipar csak a legszükségesebb ruhaneműek előállítására terjed ki. Előnyös volna azt minta-szövőszékek felállítása által fejleszteni. A lakosság román.

A nép értelmisége hátramaradott, gazdasági értelmisége alig kielégítő. Szorgalma meglehetősen, takarékosága jobb. A nép mai állapotának előidézésére legnagyobb befolyást az iskoláztatás és nevelés hiányos volta gyakorolt. Testalkata nagyrészt elsatnyult, munkaereje ennek megfelelő. Táplálkozására nagyobbbrészt lisztes anyagok és hüvelyes vetemények szolgálnak. A sarjadékot a szokásos éjjeli összejövetelek, számos bőjtölés, korai dohányzás és a szeszes italok élvezete fejlődésében visszatartja. A vidék mocsáros volta miatt a lázak gyakoriak. A nép társadalmi és családi élete fejlődésének megfelelő. Eléggé békés, türelmes és tisztességtudó.

A parasztbirtokosok mintegy 70%-a termését egészen nem emésztí fel, míg ellenben annak 30%-a nem ad a család fentartására sem elegendő jövedelmet. A mellékkeresetet az iparok és bér munkák képezik. A bér munkások helyzete elég szorongatott.

A községhez Elek 3.8 kilométer, B.-Gyula 14 kilométernyire fekszik, melyeknek piacjai a kerti művelésre módot nyújthatnának. — A birtokváltozások gyakoriak, többnyire adás-vétel és örökösödés útján. A vételnek 50%-a a vételárt bizonyos részben hitelművelettel pótolja. A parasztbirtokok mintegy 20%-a haszonbérbe adatik. A bérlők nagyobb részét földtulajdonosok képezik. A jelzálogi terheltség az értékhez képest jelentékeny. Hitelezők a környékbeli takarékpénztárak. A jelzálogi terhel-

tetés főoka a gyenge gabona árakban rejlik. A személyi adósságok tetemesek. Azok nagyobb része váltókölcsonök, kisebb része kötelezvényekből áll.

i) **Uj-Fazekas-Varsánd.**

Uj-Fazekas-Varsánd község határában csakis a nagy és kis parasztbirtok van képviselve. A nagybirtok tulajdonosa br. Edelsheim Gyulai. Középbirtokos osztály itt nincsen. A kisbirtokosok gazdálkodása tűrhető s abban lassan ugyan, de haladnak és ha a vagyonosodás nem is szembe-tűnő, bizonyos gyarapodás észlelhető. Az uzsorának itt nincs talaja, a mi a nép szorgalmának és takarékoságának bizonyítéka s a szomszédos Uj-Szent-Annán levő takarékpénztár működésének eredménye. Érdekes e községben az, hogy sem proletárok, sem gazdagok nincsenek benne. — Az őseitől reá szállott földjét és házáat nem adja el, de csak nagy ritkán vehet hozzá, ezért van, hogy a községben ritka a négy fertályos gazda, de viszont majd mindeniknek van vagy egy kis házacskája, vagy egy láncz szántóföldje, kenderföldje, szőlője, a mihez szívesen ragaszkodik. — Lakó házai és gazdasági épületei vert falból vannak s általában szalma és náddal fedvék, nem ritkaság azonban a cserép vagy a zsindely tető sem. A parasztnak gazdasági felszerelése a korrallal halad. Az ujitástól nem riadnak vissza s tanulási vágygyal figyelik meg az egyik vagy másik gazdaságot, hogy ebből maguknak hasznos tapasztalást merítsenek. Gazdasági felszerelésök hiánytalan, de gépeik nincsenek. E kisbirtokosok feltudják fogni, hogy az idő pénz, mert sürgősebb mezei munkáknál társulás által segítyezik egymást (kaláka). A szántás-vetésen, mint fő gazdasági ágon kívül, a talycskakészítés dívik s háziszükségletre a kendertermelés. — Kereskedelmi növények nem, de konyhakerti növények termelnek. Ezek feleslege a szomszédos Uj-Szent-Anna és Simánd hetipiaczain talál vevőre. — Baromfi s különösen liba tenyésztése miatt gyakran fordulnak meg a községben Csanád- és Csongrádmegyéből is kereskedők, illetve kofák. — Szőlőművelése és gyümölcsstermelése is magasabb fokon áll. Ezek termékeivel Arad piaczeit szokták felkeresni. — Felemlítésre méltó, hogy ritka itt az, ki a gyümölcsnemesítésben többé-kevésbé jártas ne lenne. — Az állattenyésztés fejlesztése végett a község a kincstártól vásárolt 2 darab ménnel, 3 bikával és 4 kannal rendelkezik. Minden tenyésztési ágban, ha nem is nagy mérvű, de mégis valamelyes haladás észlelhető. — Szarvasmarha- és ló-vásárai Zaránd, Simánd, Pankota és Arad, sertésvásárai Uj-Szent-Anna és Simánd. — A legelő nincsen felosztva; a mesterséges takarmánytermelés nagyobb lendületet vehetne s itt haladásra azért van remény, mert most is minden második-harmadik gazda foglalkozik vele. Rétöntözés nincsen, de ha a szomszédos Nádor-malom-csatorna több vízzel rendelkeznék, azt belehetne hozni. Trágyáját a nép szorgalommal gyűjti s

alkalmazza földjein A vadat csakis a nyúl, fűrj, vadkacsa s néha a vízi szalonka képviseli. — A házi ipar, a fennebb jelzett talyicskakészítésen kívül, a házi vászon szövésére szorítkozik. A talaj, másfél dülő vizes lapos helyet kivéve, jó középszerűnek mondható. — A tagosítás keresztülvive még nincs, de a közel jövőben nem is várható. Egy negyed külállományú föld örök-ára 1500—1650 forint között ingadozik, ugyanennyinek évi hasznobére 100 frttól 120 frtig is felemelkedik. A határban csak a talajvizzel van baj. — Erdő itt nincs. — A népoktatási törvény erélyes végrehajtása folytán a nép értelmisége előre halad és gazdasági ismeretei is kielégítőek. Nemzetisége magyar, vallása ágostai hitvallású evangélikus. Csak kevés a református. Jelleme szilárd, sokszor makacs; különben vallásos, munkás és jó erkölcsű nép. A teljes biblia mellett majdnem minden házban látható egy-egy a magyarok történelmére vonatkozó könyvecske. Erről különösen szeret társalogni s a ki egy-egy jelenetet elbeszél neki a mult fényes vagy szomorú lapjairól, annak barátjává válik. — Családi élete patriárchális, az öregek tisztelet tárgyát képezik s tanácsuk előtt mindenki meghajlik. — Az ipar és kereskedelem e községben nincs kifejlődve. A kézműipar csakis a legszükségesebb mesterségekre szorítkozik. Van még uradalmi kezelés alatt egy tégláégető kemence is. — Az utak, miután megyei kezelés alatt nem állottak, nem a legjobbak, kő-alapjuk nincsen s így sáros időben feneketlennek mondhatók.

A közegészségügyi viszonyok az uralkodó lázak folytán nem éppen jók. — A községnek van körorvosa s községi szülésznője, a kiket rendszeren igénybe vesznek. A nép rendszeren és jól táplálkodik; a juh- és sertéshús — ez utóbbi többnyire füstölt állapotban — mindennapos az asztalon és szegényebbeknél sem ritkaság. Ha ezeknél a hús gyakran hiányzik is, meg van a zsiradékkal készített főzelék-féle, tejes étel vagy szalona. — A nép termete közepes, zömök. Lakása egész rendszeren van berendezve s azt tisztán tartja. — A községi szegény-alap az ügyefogyottakat esetről-esetre gyámolítván, koldus itt nincs. — Az állategészségügről az előljáróság gondoskodik; van járási állatorvosa a községnek. Az állategészségügy állapota kielégítő.

A közmívelődés javára szolgál, hogy a nép 6 osztályú felekezeti népiskolával bir. A tanköteles gyermekek az iskolát példás pontossággal látogatják. Nagy ritkaság, hogy az előljáróság egy-egy esetben az intést volna kénytelen alkalmazni. E községben azért a lakosság apraja-nagyja, férfja, asszonya, mind tud írni és olvasni. Feljegyzésre méltó itt, hogy e kis község elaggott tanítóját, a kit az országos tanítói nyugdíj-intézet, kora miatt, tagjai közé fel nem vett, évi 360 forinttal nyugdíjazta. Hány tanítónak van 360 frtnál kevesebb évi fizetése?

A lakosság családi és társadalmi viszonyai teljesen kielégítőek. A nemzeti érzés és a vallásosság egyenlő erősen ki van fejlődve benne. —

Hatóságát és papját tisztelettel párosult szeretettel veszi körül, de azért sem az egyiket, sem a másikat vakon nem követi. Az ünnepeket családi körben, egyik-másik szomszéd, rokon vagy jóbarát társaságában csendben ülik meg. Az iszákosság sincsen itt elterjedve. A legszegényebb napszámós ember is, ha helyben nincs dolga, idegen vidéket keres fel munka végett, otthon egy sem henyél. Az uj-fazekas-varsándi napszámós magyart szívesen is alkalmazták az aradi hegyalján földfelforgatásra, és szőlőültetésre s a szomszédos uradalmak közülök választják ki dohánykertészeiket s egyéb segédmunkásaikat. A munkabér teljes ellátás mellett, az év különböző időszakaihoz képest, 40 krtól 1 frt 20 krig emelkedik. Munkás-mozgalmat 1891-ben az orosházai munkás-pártnak egy küldöttje akart előidézni s e célból nyomtatványokkal is elárasztotta a községet, de a népjózsága és a hatóság közbelépése folytán az nem sikerült. A nép a munkás-mozgalmak jelentőségéről felvilágosittatván, a munkás-párt küldötte nem mert jelentkezni. E vidék nevezetességét a községi határ északkeleti részén fekvő szőlők mentén régi s állítólag a rómaiak idejéből származó falmaradványok képezik. Ezek ugyan földdel vannak betakarva már, de csekély ásás után nyomukra akadhatni. E maradványokat egyesek régi római kő-útnak tartják. — A községben tűzoltó-egyleten kívül temetkezési egylet is van. Színészek rendszeren ide nem járnak, csak néha-néha vetődik el egy-egy feloszlott vidéki társaság egy pár tagja.

A biztosításnak a nép nagy barátja. Alig akad egy-két ház, a mely tűz ellen biztosítva nem lenne. Habár a hitelviszonyok jók is, de a község csekélyisége miatt sem pénzintézet, sem szövetkezet nincs abban. A kölcsönre szorulóknak a szomszédos uj-szent-annai takarékpénztárban nyerne hitelt vagy váltóra vagy betáblázásra; az elsőre 8, a másodikra 6% kamat mellett. A lakosság nagyon eladósodva sincsen s esedékes tartozását pontosan fizeti. Magánhitelezőknek követelése is a községben nincsenek.

III. A Lunkaság.

I. Nagy és közép birtok.

a) A kisjenői uradalom.

A kisjenői uradalom két tagban Aradvármegye északnyugati részén a kisjenői és eleki járásokban fekszik. Jelenlegi birtokosa József főherceg ő cs. és kir. fensége, kire az nagynevű atyjáról, József nádorról, örökségképen szállott. A mult időkben a modenai herceg birtokát képezte. Később a magyar kir. kincstár tulajdonába menván át, ettől a boldogult emlékü József nádor 1817-ben örökáron vette meg. A birtok rendezetlen állapota folytán azonban az átvétel több részletben hosszabb ideig tartott, míg végre az 1824-ben befejeztetett.

Az uradalom ekkor 11 község területével 8 □ mértföldet, vagyis 80 ezer kat. holdat tett s egy tömböt képezett. Az úrbéri rendezés folytán azonban a községek földjei kihalásúvá, megszünt összefüggő egész lenni. Jelenleg két különvált részből áll, melyek nagyobbika kisebb megszakításokkal rendetlen köralakot képezve Kisjenő központtal a Fehér- és Fekete-Körösök mentén fekszik, míg ettől 2 $\frac{1}{2}$ órányira az eleki határban levő bánkúti rész egy összefüggő tömeget képez. A kisjenői rész határai nyugatról Békés-, északról Biharvármegye, délfelől Simánd, Zaránd és Szapáry-Liget, kelet felől Seprős és Vadász községek. A bánkúti rész nyugatról Medgyes község, északról a kétegyházi és kakucsi, kelet felől a sikló-botosi földekkel s dél felől Nagy- és Almás-Kamarás községekkel határos. Magassága a tenger színe felett 100 méter körül van. Térfekvése általában róna, lapos, helyenként zombékos. A vizektől sokat szenved, kivéve a bánkúti részt, mely hullámosabb, dombosabb s magasabb fekvésénél fogva szárazabb is. — Éghajlata és léghőmérséklete az aradi és erdélyi hegyek közelsége folytán igen változó, habár a multhoz képest jelentékenyen szárazabb. A nyári hőség 25—30 fokig emeli, míg a kemény tél 12—15 R. fokig szállítja le a hőmérő higanyoszlopát. Nyáron a szárazság gyakran hónapokig is állandó, a mit azután többnyire hetekig tartó esőzés szokott felváltani. A szelek egész éven át annyira változók és bizonytalan irányúak, hogy több évi észlelet után sem lehetett egyiket a másik felett kiválókép uralkodónak kijelölni. A tél rendetlenül áll be s gyakran a november és december hidegebb a január és februárnál, a nagyobb hideg, különösen a hó ritkán tartja magát annyi ideig, hogy a gazdasági munkákra czélszerűen felhasználható volna.

A tavasz többnyire ápril hóban köszönt be s nem ritkán utófagyok kísérik. A föld a tavaszi sok esők után lassan s nehezen szikkad, mi a tavaszi gazdasági munkálatok végzését igen hátráltatja. Részint az utóbbi időben bekövetkezett szárazabb csapadéki viszonyok, részint az előrehaladt folyamszabályozások következtében ritkábban előforduló árvizek s az ezek nyomán keletkezett mocsarak és posványok elmaradása folytán az egészségi viszonyok is javulást mutatnak s a vidéknek az előbbi években uralkodó betegsége — a váltóláz — most már ritkábban, szórványosan fordul elő.

A birtokot három folyóvíz hasítja, melyek mind kelet felől nyugatnak folynak, u. m. a Fehér-Körös a csintyei, nadabi, erdőhegyi, kisjenői, a Fekete-Körös a n.-zeréndi és fekete-gyarmati s végre a Töz a szintyei, ágyai és miskei határokon foly keresztül. A József-Nádor-malom-csatorna pedig, melyen az uradalomnak két vízimalma van, a csintyei és nadabi határokon át Székudvar s onnan Sikló felé foly.

A termő talajt tekintve, az a folyamok mentén többnyire iszapos agyag, mely néhol televényes korhanyával váltakozik, legnagyobb rész

azonban szürke vagy barna kötött agyag széssel vegyítve. Mélysége 4—40 cm.; az altalaj sárga, részben vízáthatlan agyag és művelése sok munkát igényel. A föld felszínének alakulása általában oly lapos és mély, hogy az eső és hólé rajta megáll s ennek elvezetésére szükséges volt az egész birtokot több százezer folyó öltre menő vízvezető csatornákkal behálózni és vízmentesíteni. Viránya megegyező Aradvármegye florájával. Természetes állatvilágát illetőleg megemlítendő a kártékony vadak, főleg a ragadozó madarak sokasága, melyeknek irtására az erdészszemélyzet külön lődíjak által buzdíttatik. Különbö a vidék állatvilága megegyezik a megyei faunával. Mint rendszerint előfordulók még megemlíthetők: a vaddisznó, farkas, róka, borz, vadmacska, nyest, menyét, hörcsög, görény, őz, nyúl, fácán, fogoly, fűrj, túzok, darú, fehér és fekete gólya, vadlúd, vadkacsa, szárcsa, bíbicz, különböző szalonkák s az éneklő és ragadozó madarak számtalan fajai. — Halászati joggal az uradalom mindkét Körösön bir, a halmennyiség azonban igen csekély s jóformán évről-évre fogy, ami valószínűleg a folyamszabályozások e részben káros befolyásának tulajdonítható. Házi kezelése ki nem fizetvén magát, az egyes vállalkozóknak adott bérbé.

Az uradalom termékeit helyben értékesítheti. Az arad-csanádi egyesült vasutak megnyíltával, melynek Kisjenő egyik jelentékenyebb állomását képezi, egyrészt Kétegyházán keresztül Budapesttel, másrészt Szt-Annán át Araddal van többszörös napi összeköttetésben s így szükségleteinek beszerzését is e helyekről könnyen eszközölheti. Előmunkálati engedély létezik keskenyvágányú vasút kiépítésére Gyulától Talpasig és Seprőstől Kisjenőig. A vidék főforgalmi helyét különben Kisjenő képezi, melynek három országos vásáron kívül minden kedden hetivására is van; ezeken főleg a sertésforgalom szokott nagyobbmértvű lenni. További nevezetesebb vásárok vannak még a közelben: Gyulán, Zarádon, Borosjenőn és Világoson stb, melyekkel ez uradalom többnyire jó csinált utakkal van összeköttetésben. Közlekedési útjai egyenként megnevezve ezek: Az arad-nagyvárad-i országút s az ebből kiágazó nadab-csintyei, kisjenő-csintye-seprősi, miske-vadászi, a kisjenő-kétegyházai megyei utak, az ágyai közlekedési és az Ősi és Feset puszták között Gyula felé vezető községi út. Legujabban erre épült a nagy alföldi transversális út is.

Egyébként a közlekedési utak minősége, az esősebb időkől eltekintve, túrhető. Azokat részint a megye s az állam, részint — a tulajdonát képezőket — az uradalom gondozza s igyekszik földfelhányás s murvás homok ráhordása által folyton jó karban tartani. — Az uradalom az adott viszonyoknak megfelelőleg jelenleg pusztán növénytermelés és állattenyésztéssel foglalkozik, miután a régebben mellék iparágként folytatott sör, szesz és eczet-gyártást a rosszabbuló közgazdasági viszonyok folytán beszüntetni volt kénytelen.

A birtokból kevés, pl. 1891-ben csak mintegy 4—5 ezer hold, volt bérbe adva, a többi házilag kezeltetik. A bérletek legnagyobbbrészt 200 holdas részleteket képeznek, melyeknél a holdankénti bérösszeg 12—20 frt között váltakozik. A bérlet tartama 3 év, mely idő azért szabattott oly rövidre, hogy azoknak házi kezelés alá való vonása mi akadályokba se ütközzék. A bérlő, a szerződés értelme szerint, a felügyelő kezelőtiszt ellenőrzése mellett a földet a lehető legjobban tartozik művelni s azt rendezetten, jó karban adni vissza az uradalomnak. Az uradalmat az igazgató kormányozza. Az alkalmazott tisztviselők hatáskörét és mihez tartását az Ő cs. és kir. Fensége összes birtokaira érvényes »Tiszti szolgálati szabályzat«, nyugdíj igényeit pedig a »Tiszti nyugdíjszabályzat« állapítja meg. A tisztviselők meghatározott fizetésükön kívül a jövedelemnek egy bizonyos összegben felüli része után osztalékot is kapnak. Nyugdíjra 10 évi folytonos szolgálat, teljes nyugdíjra 40 évi szolgálat jogosít. A tisztviselők csak fegyelmi úton bocsáthatók el. Az uradalomban alkalmazott 28 tisztviselő, az orvos és ügyvéd kivételével, nyugdíj-jogosult. Az uradalmi cselédség szolgálati ideje szerint kegydíjban részesül, a tisztviselőkéhez nagyjában hasonló kulcs szerint; a cselédek száma 490.

A házi kezelés alatt levő földek 10 kerületre, vagyis ispánságra vannak beosztva. — Ezen személyzet évi fizetése — 10 évi átlagos termény árban számítva — kitesz terményekben 58,958 frt 27.₅ kr., készpénzben pedig 47,966 frt 30.₈ kr., összesen 106,954 frt 30.₈ kr. — Az uradalom nagysága 34322 kat. holdat tesz ki, melynek az egyes művelési ágak s kerületenként való elosztását az alanti táblázat mutatja:

Folyó szám	Kerület neve	Belsőség	Szántóföld	Rét	Legelő	Erdő és bokor	Faiskola	Megyei út, folyó és haszonvehető föld	Töltések és ártér	Összesen
		1600 □-ö l e s h o l d a k b a n								
1	Központi	36	48	201	230	23	26	15	21	600
2	Dohányosi	24	1104	725	1647	13	3	342	.	3858
3	Horgostói	21	780	1667	352	.	.	118	50	2988
4	Livádai	23	832	454	1279	.	4	93	.	2885
5	Józsamajori . . .	12	452	328	896	.	.	39	.	1727
6	Ósi	25	446	946	589	.	.	98	.	2104
7	Feseti	24	892	568	540	.	.	76	.	2100
8	Kéthalmi	15	510	440	478	2	.	50	.	1495
9	Bökönyi	19	698	436	685	2	2	38	.	1880
10	Rózsamajori . . .	31	1686	107	38	.	.	62	.	1924
11	Lászlómajori . . .	12	4640	4652
12	Nadabi vizimalom	1	2	27	.	.	.	52	.	82
13	Siklói »	1	.	7	.	.	.	5	.	13
14	Ágyai erdőszet	2514	.	.	.	2514
15	Szintyei »	2385	.	.	.	2385
16	Miskei »	3116	.	.	.	3116
	Összesen	244	12090	5906	6734	8055	35	988	71	34323

Az uradalom, minden a gazdasághoz szükséges épületekkel bőven el van látva. A dohány szárítására külön pajták épültek s a takarmány is fedél alatt az ugynevezett szénás kolnáokban áll. Ujabbán pusztai tűzoltóság szerveztetett. Az épületek mind igen csinosan s szilárdan téglából építvék s cseréppel vagy zindelylyel vannak fedve. Az összes épületek száma 493-at tesz, 1,999,476 forint 10 kr. értékben; miután azonban az épületek becslése az előállítási árak felszámítása útján készült, nagyon természetes, hogy a nagyobb részt az 1830—60. évek között épült gazdasági épületek ma már nagy értékgyarapodást tüntetnek ki, úgy, hogy az épülettöke értéke meghaladja a 2 millió forintot. — A királyi jogokból a jövedelem jelentéktelen. Régebben az italmérési jog hajtott nagyobb jövedelmet, melyet 470,400 frtért váltottak meg. Igavonó és jármos állatok száma mintegy 120 ló és 640 jármos ökör. A lovak kettésével, az ökrök

négyesével képeznek egy-egy fogatot. A nyerges lovakon a segédtiszték járnak. A hámba fogandó lovakat a ménes, a járomba szükséges ökröket a gulya adja. A ménes tulajdonképeni alapítása az 1870-es évekre tehető; az ma már virágzó állapotban van. A tenyésztésre használt anyag, mely egyszersmind a ménes tenyész-irányát is mutatja, az erdélyi és arabs, a telivér és félvér angol, nehezebb nonius és muraközi fajtákhoz tartozik. Az erdélyi és arabs — egy néven keleti vér — könnyebb paripa és u. n. jukker lovakat ad; az angol telivér és félvér a fenséges udvar részére szükséges nagyobb hintós és nyerges lovakat szolgáltatja, míg a muraközi és nonius törzs a gazdaságot látja el a szükséges számú igás lovakkal. A ménes, mely 1889-ben takonykór folytán nagyon megfogyott, jelenleg 134 darabból áll. Az anyakanczák száma 70, ezek nagyrészt igában vannak.

A gulya eredete az 1820-ik évre vezethető vissza, midőn a kunok tiszta vérű kún-magyar tenyész-marhákkal ajándékozták meg József nádort. Ezen sötét szőrű tenyész-anyaghoz szereztetett be azután a gulya nagyobbitása céljából a derékegyházi gr. Károlyi-féle híres gulyából 1825-ben új világosabb szőrű tenyészanyag, mely két törzs egymással kevertetvén, a kisjenői híres gulyának vetette meg alapját. A gulya, minden idegen vértől menten, tiszta beltenyésztés útján kezeltetik s kezeltetett folytonosan. Ma már kétségen kívül az egyedüli tiszta vérű gulyát képviseli hazánkban. (Lásd az orsz. gazd. egyesület kiadásában megjelent kisjenői uradalom leírását). Az összes marha-létszám 1356 darabot tesz ki, mely a következő korosztályokból áll: öreg bika 8 darab, növendék bika 41, öreg tehén 364, növendék tehén 368, növendék tinó 573, összesen 1356 darab. A bikák gondos tenyész kiválasztás után szabadon bocsáttatnak be (szabad üzetés) a gulyába az üzekedési idő beálltával s ott maradnak annak befejeztéig. Az állatok, különösen a növendék jószág, belterjesen tartatik, hogy a testének fejlesztésére szükséges tápanyagokkal bőven rendelkezeshessék. A saját tenyésztéshez a gulyából kisorolt tehenek és bikák helyére már nem szükséges feles számú bikák s üszők szoktak eladatni, mely eljárásnak ma már nem egy virágzó gulya köszöni lételetét. A járomba alkalmas tinók az összes főhercegi uradalmakban szükséges jármos ökröket szolgáltatják s a hibásak a kimustrált ökrökkel együtt gazdaságilag, répán és darán, hizlalva értékesíttetnek.

A juhászat 1820-ban vette kezdetét az alcsúthi uradalomból lehozott electoral-merinó tenyészanyaggal, mely finomabb gyapjú előállítását célzó tenyész eljárás mellett az 1870-es évek táján még a durvább gyapjútermelés, az ugynevezett II-od osztályú, vagyis paraszt birka, tenyésztése is tért nyert. A finom merinó-birkák száma 11—12 ezer között, a durvább gyapjuval bíró birkák száma 5—6 ezer között váltakozik. — A gyapjú-nemesítés mellett különös gond fordítatik a hús, illetve a test fejlesztésére is, melyben a tenyésztés ma már igen szép eredményeket mutathat fel.

A sertésenyésztés, mint az állattenyésztésnek legtöbbet jövedelmező ága, legnagyobb fontossággal bír s arra különösen nagy gondot fordítanak. A mai kisjenői sertésnek alapanyagát azon 9 drb kocza és 2 drb kan sertés képezte, melyek az 1833-ik évben hozattak Milos szerb fejedelem egyik jószágáról ide. Ezek a leggondosabb tenyésztés és pároztatás által javítva érték el mai páratlan jó hírnevüket. A sertés létszám 4—5 ezer darab között váltakozik. A szaporulatot részint budapesti kereskedők veszik meg hízlalásra, részint pedig egyes tenyésztők és földbirtokosok tenyésztés céljából, mely utóbbi tény folytán ma már méltán tekinthető a kisjenői uradalom a magyar sertésenyésztés bölcsőjének. — Apró házi állatok tenyésztésével az uradalom nem foglalkozik.

Az uradalom bőven van a célnak megfelelő eszközök és gépekkel ellátva. A gazdaságban 6 cséplőgép működik, melyek közül egyhez herecséplő, egyhez pedig tengeri morzsoló is van készítve. Azonkívül minden gazdaság kellőképp el van látva vetőgépekkel, közönséges és grubber boronákkal, egyes, kettős vagy hármás ekékkel, szélrostával, trieurrel és aranka választó-rostákkal stb. Az eszköz-leltár pénzértéke 129,082 frt 78 krt tesz. — A gazdasági rendszer az üzlettan alapszabályai szerint a földek minősége s majortól való távolsága szerint állapított meg, úgy, hogy a háromnyomású forgótól kezdve képviselve van itt a legtükéletesebb vetésforgóig minden. Az ágazatonkénti rovatos kimutatása az évenként bevettetni szokott területnek s ugarnak kat. holdakban az egyes kerületenként a következő táblázatban van kitüntetve:

Folyó szám	Az évenként elvetendő terület														Összesen										
	Kerület neve																								
	m a g n a k							t a k a r m á n y n a k																	
	búza	kétszeres	rozsa	őszi	tavaszi	zab	tengeri	t. búkköny	mohar	repce	cszók	dohány	búza	rozsa	árpa	csalamádé	kevert búkköny	köles	mohar	állandó luczernás	2 éves vöröshere	répa	(széld földék	Fekete ugar	Összesen
1	210	67	17	130	116	132	22	28	21	146	110	27	18	5	1103										
2	124	88	34	38	101	105	12	14	8	148	44	17	15	32	780										
3	167	78	14	80	107	105	17	34	15	209	19	58	14	17	937										
4	79	33	55	66	109	6	7	59	21	7	11	453													
5	76	34	28	76	55	7	9	70	28	7	14	448													
6	168	91	30	72	103	197	11	26	13	100	28	14	12	28	893										
7	60	29	19	34	50	74	10	17	3	84	4	55	14	15	511										
8	114	56	14	51	103	88	7	24	4	124	39	15	14	17	698										
9	435	64	62	61	69	69	351	14	7	69 ^{1100/1600}	69	7	21	136	69	1689 ^{1100/1600}									
10	309	43	47	69	81	69	305	7	7	71	69	17	16	34	69	14	34	34	17	52	1450				
	1742	583	142	258	638	860	1521	113	14	283	1	138	24	35	23	135	1145	4	157	397	118	169	149	374	9023

A munkásviszonyok egyáltalán nem kedvezők. A lakosság legnagyobb része görög nem egyesült vallású s oláh nemzetiségű. Már természetétől fogva megbízhatlan, tunya s e mellett még bosszúálló is. Azonkívül a végzendő munkákhoz s nagy földterülethez arányítva csekély a népesség száma, úgy, hogy a nagy munkák, kapálás, szénakészítés, aratás, hordás, kukoriczatörés és répa kiszedés ideje alatt a munkás kezek hiánya nagyon is érezhető. A magyar lakosság munkakedve és szorgalma csak kevésse mulja felül az oláhét. Miután a legnagyobb munkaidőben az uradalom nem kap elegendő számú munkást, kénytelen egész éven át feles számmal tartani gyalog béresekkel s hozzá még májustól szeptemberig nyári hónapok munkásokat fogadni 10 frt és 120 liter búza havi díjért. Ezeken kívül még a szénakaszálásra és készítésére a bihari hegyekből jövő mőczokat fogad, kik a szénakészítést, kaszálást, gyűjtést, boglyázást holdanként 1 frt 50 krért végzik. — A napszám egész éven át átlag a következő: gyermek 15—35 kr., felnőtt lány és asszony 35—60 kr., legény és ember 40—1 frt 20 kr. A napszamosok szorgalma s naponként végzett munkája a szerényebb igényeket sem elégíti ki s a rájuk való felügyelet egyike a legnehezebb feladatoknak. Haladás e téren csak annyiban constatálható, a mennyiben a nép a szakmányos vagyis általános munka fogalmát kezdi megérteni, mely mellett azután nagyobb alkalmá van, mint a napszamos munkánál, szorgalmának fokozására.

Az uradalom műtrágyát egész a legujabb időig nem vásárolt s nem is vásárolhat, mivel igen kötött és szikes talaja feltétlenül az istállótrágya alkalmazását követeli meg. Az évenként trágyáztatni szokott terület 8—900 holdat tesz, melyre átlag holdanként 28—30 szekér trágya (a 10 mmázsa) jut. Szabály a trágyázásnál az, hogy a repce alá kerülő fekete ugar és a répa-föld igen erős, 40—50 szekérnyi, trágyázást kap holdanként, míg a búza alá jutó s többnyire zabos bükkönnyel vetett zöld ugar gyengébb trágyázásban részesül. Ennek oka abban keresendő, hogy a talaj székes voltánál fogva a trágyát igen hamar bontja fel s juttatja annak erejét érvényre, minélfogva a fenti rendszabály alkalmazása nélkül a trágyázás könnyen a kalászosok megdőlését vonná maga után.

A gazdasági faiskola és gyümölcsstermelés a kertész felügyelete alatt áll. A faiskola 35 holdat tesz, melyben gyümölcs és más közönséges fák neveltetnek. Az évenként innen kikerülő fák száma 20—30 ezer darabra rug. Ezt részben az uradalom használja fel, részben pedig eladásra bocsátja. A gyümölcsös, részint alma és körte, részint diófákkal beültetve, 56 holdat foglal el. A termés 300—1200 véka között ingadozik, mely vékánként 2—4 frtért szokott értékesíttetni.

A gazdasággal kapcsolatos iparágak közül jelenleg csakis a téglá- és cserép-gyártás üzetik. Az évenként égettetni szokott mennyiség 200 ezer darab téglá és 100 ezer darab cserép, melyeknek ezre 16 frt árban

adatik el. Az uradalom rendes évi adója a következő: föld és jövedelmi adó 44,385 frt 82 kr., községi adó 6921 frt 03 kr., közmunkaváltság 1519 frt 20 kr., összesen 52,836 frt 05 kr., esik tehát 1 kat. holdra 1 frt 53 kr.

Az uradalom területén átfolyó Fehér- és Fekete-Körösök szabályozását az e folyamok menti érdekeltekből alakult »Körösszabályozási-társulat« eszközli, melynek költségeihez az uradalom évenként 18,417 frt 76 krral járul. Azonban daczára a tetemes hozzájárulási költségnek, gyakori vízáradásoknak volt kitéve s a Körös és Tőz folyók árja ellen védekezve 107,430 futó ölnyi védgátat emelt a saját költségén. Nemkülönben tetemes kiadást okoz a belvizek levezetése nagyméretű csatornák és árkokban. Készült 55,271 folyó ölre menő nagyobb vízcsatorna, 63,342 folyó öl kisebb vízcsatorna, 124,411 folyó öl, részint a határt kerítő, de legnagyobbbrészt a víz levezetésére szolgáló árok. Ezen kívül hozzájárul még az uradalom a József-Nádor-csatorna fentartási költségeihez évi 2—3 ezer forinttal. A rétek mesterségesen nem öntözők, mert a drága alagcsövezés a föld csekély ára mellett nem fizeti ki magát. — A tisztajövedelem nagyságát igen befolyásolja az árvizek gyakorisága, mely az amugy is lapos földeket még jobban elmocsárosította s a terméseket ez által is csökkentette. Az utóbbi időben azonban a Körösök előrehaladt szabályozásával az árvizek is ritkábbak lévén, a földeken a termés fokozódott s így a jövedelem is emelkedett, mely most évi 250,000 frtra tehető.

Az uradalom területén a dohányosi pusztán létezett a római eredetű nadabi földvár. Jelenleg a Fehér-Körös folyik rajta keresztül. Medrének ásatása alkalmával találtatott egy köfelírás »Dominus de Nadab, habet triginta equites.« Egy másik földvár létezett a livádai gazdaság Sanczurd majorjában a Tőz folyó partján, mely valószínűleg rablóvár volt. — Tűzvész, a rossz erkölcsű s bosszúálló természetű lakosság miatt gyakran fordul elő az uradalomban s így az kénytelen terményeit és épületeit tűzkár ellen biztosítani.

b) A székkudvari uradalom.

A székkudvari uradalom báró Harucker birtokaiból örökösödés útján szállt a gróf Wenckheim családra. Jelenlegi birtokosa, gróf Wenckheim Frigyesné, szül. Wenckheim Krisztina grófnő, kigyósi és ezen birtokából első szülött fia, József, számára hitbizományt alapított. A jobbágyak részére eső földek elkülönítése még 1842-ben történt meg. Ezután az uradalom birtokában maradt 9625 kat. hold föld. Ebből 3208 hold szántóföld, 360 hold rét, 841 hold erdő, 4830 hold legelő és 377 hold terméketlen. E birtok legnagyobb része egy tagból áll, alakja szabálytalan hosszúkás, sík. Földje fekete agyag, nagyon kevés homokkal vegyítve; az altalaj majdnem mindenütt kötött agyag, mely a nedvességet nehezen bocsátja át. Ha kevés eső van, szántóföldje meglehetősen termékeny; a repcét, búzát,

árpát, zabot, kukoriczát jól megtermi. Sok esőben hozama kevés. Rétje sásas, savanyú szénát terem. Legelője, mely nagyjából szikes vegyületű, elég jó. A birtokon a Fehér-Körös foly keresztül, mely hajókázásra nem alkalmas és hasznot nem hajt, de ha hóolvadás, vagy a hegyekben nagy esőzések vannak, akkor hirtelen megdagad és a megfékezésére sok pénzáldozattal emelt védpartokat meghágja vagy áttöri és kiszámíthatlan károkat okoz. E kártékony viznek ellentéte az uradalom területén szinte keresztül folyó József-nádor-malom-csatorna. A nagyvilággal való érintkezést az aradi és csanádi egyesült vasutak vonalán tartja fenn, melynek állomása helyben van. Utai, kivéve a gyulait, jók.

A történeti nevezetességű traján-sáncz az uradalom területén vonul keresztül északról délnek. Az uradalmi erdőben már alig látható egy rom, melyről azt tartják, hogy a régi apátság maradványa. Az uradalom »Szt.-Király« birtok részén egy nagyobb és sok kisebb halom van, valószínűleg ott létezett a hajdani Szt.-Király falu. — Az uradalomból csak a legelő földek egy része van bérbeadva, melynek magyar holdjáért 2—5 frtot fizetnek. A szántóföldek majorsági és feles erővel munkáltatnak meg. A majorsági és feles művelésre felügyel és azt végzi: 2 tiszt, 3 csősz, 4 kocsis, 25 béres. A majorsági igavonó erő áll 25 négyes ökör és 4 hármas lófogatból. — A főbb termények repce, búza, árpa, zab és kukorica; még pedig $\frac{1}{3}$ repce és búza, $\frac{1}{3}$ árpa és zab, $\frac{1}{3}$ tengeri. Ezenkívül takarmány, here és répa is termeltetik, de csak az uradalom szükségletére. Fekete ugar csak annyi hagyatik, amennyi a nyári trágyázáshoz szükséges. Évenként 100 holdat trágyáznak. A föld inkább gyenge trágyázást kíván, de gyakrabban. A Körös mentén elterülő rétes szántóföld még nem kíván trágyát. Ez az uradalomból kerül ki, de a községben is lehet kapni. — Az uradalom központja a község melletti nagy major. Itt vannak az ökör-istállók, sertésfiasztató ólak, cseléd-lakok, magtárak stb. mind téglából építve; azonkívül szétszórva vannak csőzslakok és gulyaklok. — Az uradalmi cselédeken kívül szükséges munkaerőt a helybeli község kielégítő mértékben szolgáltatja. Az uradalom cséplő- és vetőgépekkel, valamint egyéb szükséges eszközökkel kellően van felszerelve; a föld szántásához csak egyes vasú eke használtatik, több vasú eke, a föld kötöttsége folytán, nem használható. Az épületek és leltár összes értéke 120,000 frt. — A székudvari uradalomnak a mezőgazdaságon kívül egyik legnagyobb jövedelmi forrása a sertésenyésztés. Igen csinos és minden kellékekkel felszerelt fiasztatókban 400 drb. kocza szokott malacozni, melyek 2000—2200 drb. malacot nevelnek. A malacozás évenként egyszer, januárban történik; a malacok egy éves korukban a gyulai vásáron adatnak el, páronként 60—80 frton. A sertésvész óta más árak vannak. A sertésenyésztés az 1840-es években állított fel. A sertések fehér szőrű mangalicza fajúak. — Az uradalomban szarvasmarha is tenyész-

etik. A törzs gulya jelenleg 90 drb. tehénből áll; a törzse az 1870-es években a békési uradalmi gulyából hozott, melynek alapja a gróf Csáky-féle gulyából származott.

Az erdő nagyobbbrészt lapályos, vizenyős; uralkodó fanem benne a szil- és tölgyfa, van még benne kőrös- és nyárfa. Évenként 25 hold erdő vágatik, melynek hozama épület és tűzi fának használtatik; 25 hold hozama 2400—2600 köbméter hasított fa, melynek nagyobb része Kigyós és Békésre szállítatik a vasúton. Egy köbméter fa eladási ára az erdőben 1 frt 87 kr. A levágott erdőrészben csak a nagyobb tisztások ültettetnek ki; a rendes utánnövés sarjadás által történik. A vágás tisztítása minden 4—5-ik évben történik és a 10—11-ik évben ritkítatik. Az erdőben a vad nagy gonddal és költséggel tenyésztetik, melyre valamint az erdőgazdaságra 1 főerdész, 2 segéderdész, 3 erdőőr ügyel fel. Jelenleg az erdőben 600 drb őz és 2500 drb fácán-állomány van. Az őzbakok május—szeptember hóban lövetnek, a felesleges fácánkakasok pedig deczemberben, mely vadászatkor 700—1300 drb. fácánkakas esik el. Az Aradmegyében honos állatok és madarak közül az uradalmi erdőségben majd mind megtalálható; ritkábban a vaddisznó és farkas, gyakori a róka, vadmacska és nyest.

A malom-csatornán lévő vizimalom 4 kőjáratú; csak egyeseknek őröl gabonát; fel van szerelve rostáló, konkolyozó és búzakoptató szerkezettel és finom szitákkal, azért bárminő szemetes legyen is a búza, abból igen szép lisztet készít. Miután ily berendezésű malom a csatornán nincs, a vidékiek is felkeresik és jövedelmez.

A vén kimustrált ökröket az uradalomban szokták meghízlatni. Téglát is égetnek az uradalom szükségletére és eladásra. — Az uradalom kiegészítő része a muszkai 18 holdas és a ménesi 5 holdas szőlő. Mindkettő újra van ültetve. — A székudvari uradalom községi adója 950—1100 frt közt váltakozik; közmunka váltsága 272 frt, egyenes földadója a pótadón kívül 5778 frt és majdnem ugyanannyi a Körös-társulat rendes évi kivétele és szinte megközelíti az adóösszeget a Körös-társulat által felvett hétszázezer frtból az uradalomra eső 70,000 frtnak kamatja és tőketörlesztése. — Mindennek daczára, ha rendellenes idő van, az árviz ritkán kerülhető el, mert a keskeny ártérben ez a folyó folyton iszapol. Rendes viszonyok közt úgy a föld, valamint az épületek és lábasjóságok értéke tisztán 5 százalékot jövedelmez. Az uradalom a gazdaságban és az erdészetnél évenként több mint 2500 napszámot fizet átlag 45—46 kr-ával.

c) A zarándi uradalom.

A zarándi uradalom örökösödés útján jutott mostani tulajdonosa báró Edelsheim-Gyulay Lipót kezeibe. Négy tömegből áll és alakja hosszúra nyúlt négyszög. Az egész uradalom síkságon terül el. A birtok részben házi kezelés, részben haszonbérlet útján hasznosítottatik. A haszon-

bér holdanként 5—8 frt. A saját kezelés alatt álló rész egy felügyelőre van bízva, a ki mellett egy irnok, egy majoros gazda, 5 kocsis, 6 béres és három csősz van alkalmazva. Az uradalom térnagysága összesen 5595 kat. hold 1305 □-öl. Összes épületei (19) jó anyagból készültek és cserép fedéllel s villámhárítóval vannak ellátva. Vásár- és jövedelem nélküli malom joga van. Az igavonó állatok száma 28 ökör és 10 ló. Haszonmarha állománya 10 tehénből, 40 kanczából, 153 koczából, 20 kanból áll, ezen kívül 12 tinó is van az uradalomban. Az évenkénti trágyázott terület 50 hold. Van az uradalomnak faiskolája és mintegy 1000 drb gyümölcsfája. Pinczekezelés nélküli szőlőszete van, de csak saját szükségletére. Egy tagban levő 2500 hold erdeje fiatal és magas erdő. A birtok évi átlagos tiszta jövedelme 16,000 frt.

d) A kerülősi uradalom

A kerülősi uradalom, mely jelenlegi tulajdonosa Sigrar Marsán örgróf birtokába örökösödés útján jutott, egy tömegben terül el Gurba, Kerülő, Szintye és Seprős községek földjei s a Töz és a Jakab-ér által határolva. Alakja rendetlen, hosszúra nyúlt. Talaja kötött. Vadállományát csekély számú nyúl képezi. — A halászatot a Töz vizében űzik csekély eredménnyel. Közlekedési utai gyarlók, télen járhatatlanok. A birtok a mult években bérbé volt adva, holdanként 7 frtért. — Területe 4938 hold, 498 □-öl. A rajta levő épületek, úgymint úrilak, 5 tiszt, 9 cselédlak s 22 gazdasági épület, meglehetősen gyarlók.

Az igavonó állatok száma 124 ökör, 40 ló. Az összes állatok száma 40 ló, 300 szarvasmarha, 1060 juh és 560 sertés, 300 drb baromfi. — Gazdasági eszközök: 2 cséplőgép, 3 vetőgép, 38 eke s a megfelelő többi eszközök. Az uradalom területéből évenként 420 hold trágyáztatik gyengén saját termelésű trágyával. A területén létezett erdő kiirtatott.

Az uradalom fizet állami adóban 7416 frt 96 krt, községi közkölttség fejében 3150 frt 57 krt, megyei póttadóban 109 frt 2 krt, közmunkaváltáság fejében pedig 86 frt 40 krt. — Területén egy török mecsét némi maradványai láthatók.

e) A n.-péli uradalom.

A n.-péli uradalmat a Sternthal-testvérek 1862-ben vásárolták br. Névény Károlytól. A birtok két tagból áll, az egyikkel kapcsolatos a gyulavarsándi birtokrész. Talaja a belső résznek homokkal van keverve, a rété ellenben ritka fekete humus, mindkettő jó termőképességgel. Az egész birtok terjedelme 4400 kat. hold, ebből haszonbérbe van adva 1800 hold (1100 □-ölével számítva) 9 frttől 14 frtig; a többi házilag kezeltetik s ártéri fekvésénél vetési forgókba nem lévén beosztható, kapás növények, bükköny és here termesztésére, vagy legelőnek használtatik, a mi nagy

arányú állattenyésztést tesz lehetővé. — A házi kezelésnél 2 kulcsár, 2 gazda, 8 hajdú mint felügyelő, 28 béres, 5 kocsis, 6 gulyás, 14 kanász, 8 juhász, a nyári évszakban hónapos munkások is dolgoznak. Ezekon kívül még egy gépész, egy kovács és egy bognár is van. Az uradalomnak megfelelő szilárd, nagy és szép épületei vannak. A gazdasági felszerelés több gépből, számos kisebb eszközből áll és a viszonyoknak teljesen megfelelő. Az ígás-állomány 100 darab ökörből és 20 darab lóból áll. Az állattenyésztés, melyre az uradalom már természeténél fogva utalva van, nagyban üzetik; a haszonmarha állomány: 500 drb szarvasmarha, 2800 drb juh és 2500—3000 drb sertés. Évenként 200—250 holdnyi terület trágyáztatik saját termelésű trágyával. Az uradalomnak 8 holdnyi akáczfaiskolája van. Az istállókban évenként 60 darab szarvasmarha és 600 ürü hizlaltatik. — Az uradalom állami adója 4000 frt, községi adója 500 frt, útadó 270 frt. — A Körös-szabályozásnak az uradalomra eső költségei 3000—3500 frt között változnak, állandó kölcsöntörlesztési kamat azonfelül 3000 frt évenként; saját befektetése csatornázásba és védgátakba 80,000 frt; a birtok évi jövedelme 30—50 ezer frt között váltakozik.

f) A seprősi birtok.

A Czárán-család seprősi birtoka. A seprősi uradalom nagyrészt királyi adományozás útján jutott a Czárán-család birtokába, de vétel útján is gyarapodott. Jelenleg a család egyes tagjai között oszlik meg különböző arányban. Az egy tagból álló uradalomnak, mely sikon s részben vizenyős talajon fekszik, összes területe 9210 katastralis hold; hajdan nagyrészt erdőséggel volt borítva s középpontját képezte annak a vidéknek, mely éppen erdőségei miatt »Lunkaság«-nak neveztetett el; az uradalom területe azonban most már nagyrészt szántóból áll. Talaja fekete, középminőségű, részben agyagos föld; az egésznek harmada szikes, kötött talaj, mely trágyázás által termékenyíthető. Természetes állatvilága az erdők kivágása óta megfogyott, de még most is található ott farkas, róka, őz, nyúl, ritkábban vadmacska, a madarak közül fogoly, erdei szalonka, vadrucza és fűrj. A birtok piaczeit képezik a két országos vásár Csermőn s a hetivásár ugyanott és Kisjenőn. Közlekedési útja a kisjenő-csermői, mely csak azóta van jobb karban, mióta a megyei úthálózatba felvétellett.

A birtokosság kizárólag házilag kezeli birtokát. A szükségletnek megfelelő számú gazdatiszti és cselédlakok téglából vannak építve és cseréppel fedve. Az uradalommal italmérési jog is jár, mely a birtokosság közös tulajdonát képezte. Az igavonó állatok száma 480. Szarvasmarha és sertésenyésztés nagyban, birkatenyésztés csak egyes birtokokon üzetik; a baromfi-, úgyszintén a méhtenyésztés jelentékeny. A birtokosság jól el van látva gazdasági eszközökkel, melyek értéke mintegy 20,000 forintra rug.

A gazdasági rendszer általában váltógazdaság; évenként mintegy 560 hold trágyáztatik, a munkásviszonyok általában kedvezők; idegen munkásokra csak aratáskor van szükség. Egyes birtokokon gazdasági faiskolák vannak. Az uradalom erdőterülete mindössze 600 kat. hold, melynek faállománya nagyrészt tölgy, kisebb részben gyertyán, juhar, kőris és szil; az erdő csak a birtokosság épület és tűzifa-szükségletének fedezésére használtatik; rendszeres erdőgazdaság nincs. Az uradalom állami adója 8466 frt 31 kr., községi adója 1750 frt 80 kr., közmunkaváltsága 744 frt. — A birtok történetéből érdekes fölemlítenünk, hogy a XVII. században a modenai uradalom részét képezte, majd a XVIII. század közepén a koronára szállott; a Czárán-családnak I. Ferencz adományozta azt. A község jelen alakját a birtokosság által 1824-ben végrehajtott szabályozás folytán nyerte. Az uradalom területen 7 rom van: Bethlehenes (vár) és Oroszkesz (templom); mindkettő a török hódoltság előtti időkből, midőn e helyen még falvak voltak.

A Czárán-család uradalmának egy részét a Czárán Márton birtoka képezi, melynek területe 1448 kat. hold, nagyjából szántóföld. A kezelés házilag történik a szükséges személyzet segítségével. Az állatállomány 140 drb jármosökör, 8 ló, csikók és 120 darab sertés. — 1895-ben ott holdanként 7 mmázsa 77–80 kilós búza, 6 mmázsa 65–70 kilós rozs és 7 mmázsa zab termett.

g) A talpasi birtokok.

A talpasi birtokok örökösödés útján jutottak jelenlegi tulajdonosai, a talpasi Kabdebó-család birtokába. A Fekete-Körös jobb- és balpartján két különálló tömegeből állanak, ezenkívül 4 urasági lak a hozzátartozó belsőségekkel a község területén külön-külön fekszik. Határai mesterségesek és rendetlenek. Alakja hosszú, keskenyen nyúlik keletről-nyugatra. Mint-hogy a Körös egy teknőhátszerű emelkedésen folyik, a hozzá közeli birtokrészek magasabbak, a távoliak alacsonyabbak lévén, nagyobb része vizenyős. Az egész birtok sík. Termékeny talaja nehéz munkálatú, fekete, kötött, hideg.

Természetes állatvilága: őz, nyúl, róka. Vándormadarai az időjárás szerint különfélék, gyakoriak a vadlúd és kacsza, ritkábbak közé tartozik a túzok, darú és különböző éjszaki viziszárnyasok. — Halállománya a szabályozás előtt nagy mennyiségben szolgáltatotta a legkitünőbb fajtájú halakat, de a szabályozás azokat elpusztította. — Legközelebbi vasútállomása, mely a fővárossal összeköti, Nagy-Szalonta, 18 kilométernyi rossz közlekedési úttal. Ide szállítatik az összes eladandó gabonamenyiség. Legfontosabb marha- és sertésvására Békés-Gyula. Van ugyan egy vasúti állomás Csermőn is, mely azonban semmi fontossággal nem bír, csakis személy közlekedésre alkalmas. Közlekedési útjai nehezen tarthatók jókar-

ban, még Kis-Jenőre is rossz útja szokott lenni. Az uradalom öt külön tanyával részben házilag, részben haszonbérileg kezeltetik. A bérleti árak 7—8 frt közt váltakoznak. A kezelésnél alkalmazott személyek: 3 gazdaszt, 5 tanyás gazda, 5 belső kocsis, 10 igás kocsis, 40 béres, 5 kerülő 10 gúlyás, 3 csikós, 10 kondás és 3 juhász.

Az uradalom nagysága 4000 kat. hold. Ugy a belső, mint a külső tanyákon többnyire szilárd téglá-épületek vannak, cserép vagy zsendely fedéllel. A községben a belsőségek 18 darab szilárd épülettel bírnak. A tanyákon vannak részben ideiglenes faépületek is. Ezenkívül 45 darab állandó épület van a szükségletnek teljesen megfelelően emelve.

Az igavonó állatok száma: 132 drb. ökör és 40 drb. ló. Tenyészállatok: 70 drb. ló, 480 drb. szarvasmarha, 36 drb. sertés kan, 200 drb. kocza és ezeknek évi szaporulata, 1200 drb. juh. Apró házi állatok nagy mennyiségben tenyésztetnek és van néhány kas méh is. — Az uradalom, tekintve nehezen munkálható talaját, nagy és jó minőségű eszköztárral rendelkezik. Azon szabad gazdálkodást folytatnak, a legnagyobb mértékben a kalászosok, ezenkívül tekintélyes mennyiségű tengeri és takarmány-félék termeltetnek. A rossz munkásviszonyok következtében a csekély takarmányrépa kivételével más ipari növények termelése ki van zárva. A munkásokat Talpas község szolgáltatja, kivéve az aratókat, kik részint a szomszéd simonyifalvi telepítvényesekből, részint hegyi mőczokból kerülnek ki. A napszám télen 40 kr., nyáron 1 frt, mely összeg, tekintve az oláh gyenge munkaképességét, elég magas. — A trágyát az uradalom sajátjából állítja ki; az évenként erősen megrágyázott terület 200 holdra tehető. — A belső lakházak mindenike mellett tekintélyes gyümölcsös-kertek terülnek el, melyekben nagyobbára kitűnő minőségű gyümölcsfák diszlenek. Van ezenkívül minden gazdaságnak faiskolája is. — A szőlőművelés a kedvezőtlen domborzati és munkásviszonyok folytán csakis a kertekben üzetik. A gazdasággal kapcsolatosan semminemű iparvállalat nincs; erre befolyással bírnak a rossz közlekedési viszonyok is.

Van a birtokon 400 hold erdő, mely azonban egész a legujabb ideig nem értékesítettett, minthogy a szomszéd barakony apáti uradalomban a nagymérvű erdőirtás következtében az uradalom szükségletét olcsón szerezhette be. Királyi adója 2830, községi adó 738, közmunka adója 320 frt. — A Fekete-Körös szabályozása évenként 4000—4500 frttal terheli ez uradalmat.

h) A csermői birtokok.

Ifj. Czárán János örököseinek csermői birtoka. Az egy tagból álló birtok síkon fekszik; egészségi viszonyai jók; talaja kötött, V., VI. és VII-ed osztályú szántó és rétföldekből áll. A birtok haszonbérbe van adva; bérőlje feles gazdálkodást folytat; az állandó személyzet csak 1

kocsiból és 1 csőszből áll. A birtok területe 1759 kat. hold, 87 □-öl; a rajta levő épületek: 2 cselédlak, 1 istálló, 1 sertésól és 2 kukoriczagóré. Állattenyésztés nem üzetik. A földbe búzát és kukoriczát s kisebb területen zabot is vetnek; évenként 70 hold trágyáztatik a felesek által. Állami adó fejében a birtok 413 frt 50 krt, községi adó fejében 138 frt 72 krt, útadóban 31 frt 46 krt fizet; a tiszta jövedelem évenként 6000 frt.

Müller Vilmos csermői birtoka vétel útján jutott jelenlegi tulajdonosa birtokába; az egy tömegeből álló birtok síkon fekszik; levegője és egészségi viszonyai jók; talaja III., IV., V. és VI. osztályú szántó, legelő, rét és erdőből áll. A birtok haszonbérbe van adva évi 12,000 frtéért; a bérlő 1 intézőt, 1 gazdát, 3 kocsist, 16 bérest és 1 csősz tart; a birtok területe 1896 kat. hold, 1380 □-öl; a rajta levő épületek: 1 tisztalak, 3 cselédlak, 2 istálló, 2 sertésól, 2 kukoriczagóré; mind jó karban. Az ígás-állomány: 60 drb ökör, 8 bivaly-ökör és 16 ló; haszonmarha-állomány: 50 db szarvasmarha és 300 db sertés; a gazdasági felszerelés egy cséplőgépből, 4 vetőgépből, 20 ekéből s 10 vas boronából áll, összesen 8100 frt értékben. Az állattenyésztést itt rendszeresen üzik; évenként körülbelől 30 drb szarvasmarha és 200 drb sertés hizlaltatik. A birtokhoz 150 hold egy tagban levő erdő tartozik, mely tölgy-, szil- és gyertyánfából áll. A birtok állami adója 1010 frt 23 kr., községi adója 375 frt 53 kr., útadója 98 frt 95 kr., tiszta hozadéka 10,000 frt.

Faschó Moys Sándor csermői birtoka vétel illetve örökösödés útján jutott jelenlegi tulajdonosa birtokába. Az egész egy tagból áll és síkon fekszik, alakja szabályos. Egészségi viszonyai jók; talaja IV., V. és VI. osztályú szántó, legelő és rét; kötött talaj. — Állatai: nyúl, róka, vadmacska, fogoly, szalonka, vadrucza, fűrj, héja, galamb, gerle. — Forgalmi helyei: Csermő, Boros-Jenő, Seprős, Zaránd, Pankota, Vadász, Arad. Közlekedési eszközei: a boros-jenő-csermői vasútvonal s jó karban levő közutak. A birtok haszonbérbe van adva évi 6000 frtéért; személyzete: 1 intéző, 1 gazda, 3 kocsis, 12 béres, 1 csősz; területe 560 kat. hold, 1971 □-öl; a rajtalevő épületek: 1 tisztalak, 2 cselédlak, 2 istálló, 2 sertésól, 2 kukoriczagóré; ígás-állomány: 40 ökör és 10 ló. Az összes haszonmarha-állomány 480 drb., ebből 10 ló, 70 szarvasmarha s 400 sertés. A gazdasági felszerelés 1 cséplőgépből, 3 vetőgépből, 12 ekéből s 7 boronából áll, összesen 8110 frt értékben. Évenként 100 kat. hold trágyáztatik saját termelésű trágyával; részes és napszámos munkások alkalmaztatnak. Az uradalomnak jelentékeny sertéshizlalása van; évenként 200 sertés hizlaltatik. Állami adó a birtok után 669 frt 84 kr., községi 262 frt 38 kr., útadó 66 frt 58 kr. Évi tiszta jövedelem 5200 frt.

Sánka Vilmos és Irma csermői birtoka vétel útján jutott jelenlegi tulajdonosainak birtokába; egy tagból áll s dombos, néhol vizenyős helyen fekszik; földje VI-od, VII-ed és VIII-ad osztályú szántóból, lege-

lőből és rétből áll; talaja kötött. A birtok házilag és részben feles munkával kezeltek; személyzete: 1 intéző, 1 csősz; területe 673 kat. hold és 38 □-öl; a rajtalevő épületek: egy cselédlak, 2 magtár, egy istálló. Állattenyésztése nincs. A föld feles munkával műveltek; váltakozva vetnek búzát és kukoriczát s kisebb részben zabot is; évenként a terület egy része közepszerűen trágyáztatik. A birtok állami adója 230 frt 36 kr., községi 107 frt 2 kr. s útheadója 23 frt 66 kr.; tiszta jövedelme 3000 frt.

i) A somoskeszi birtok.

Jakabffy István somoskeszi birtoka jelenlegi tulajdonosára örökségképen szállott; az egy tagból álló birtok vizenyős helyen fekszik. — Talaja lapos, kötött, száraz években bő termést ad, de általában nem jó; állatai nyúl és fogoly. Piacza Arad és Gyula; a birtok egy törvényhatósági út mellett fekszik; területe 2534 kat. hold, haszonbérbe van kiadva holdanként évi 4—8 frtért. A rajta levő épületek: 1 nagy kastély, 1 tisztalak, 2 lóistálló, 2 ökristálló. A bérleten jármos ökör van 40, gulyabeli marha 50, ló 12 és sertés 500 darab. A gazdasági kezelésben rendszer nincs; a munkás viszonyok jók; évenként mintegy 50 hold trágyáztatik saját termelésű trágyával. A birtok állami adója 1179 frt 76 kr., községi adója 981 frt 89 kr., útheadója 90 frt 80 kr. Az évi haszonbér 11,000 frt.

2. Kisbirtok.

a) Kisjenő község.

Kisjenőn, a főhercegi uradalomtól eltekintve, parasztbirtokok vannak, melyek nem igen aprózódnak el, mivel örökösödés beálltával azok majdnem rendszeresen eladatván, az örökösök szolgálati alkalmazást keresnek. A legkisebb birtokrész is 4 parcellából áll megfelelő vetésforgással. Minden sessio szántóföld mellett 8 hold kaszálló van, azért mesterséges takarmány nem termeltetik. Egy sessio föld után továbbá 28 hold közös legelő is van. A megállapított arány az, hogy 1 holdra egy drb számos jószág esik. Az iparosok a gazdálkodással felhagytak, mivel az nem volt előnyükre.

A birtok átörökítése törvényes úton egyforma arányban történék, de a főörökösnek a többiek engedményeket tesznek, hogy a birtok egynél maradhasson. A kisbirtokok nagy részben pénzintézetektől nyert kölcsönnel terhelvek, melyek a vételári hátralékok miatt az utóbbi években szaporodtak. A személyi adósságok az utóbbi években fogytak. Uzsora nem üzetik. Az adóhátralékok, habár a közterhek magasak, tetemesen fogytak. — Kényszer eladás csakis a hanyag parasztgazdánál történik; vevők más igényező kisbirtokosok. A lakosság nagy része a múlt évtizedben román

volt és ezek kezeiben volt a kisbirtok legnagyobb része. De az utóbbi évek alatt úgy számra, mint vagyoni erőre nézve igen megfogyatkoztak s a parasztbirtokok jórésze közbirtokosok kezébe ment át.

A község talaja általában szíkes, kivéve a Körös mentén levő sáséri és Bököny-düllőkben fekvő földeket, melyek a gyakori kiöntés által megiszapoltatván, termékeny területet képeznek. A tovább fekvő Korhány-düllői szántók igen kevés kivétellel fekete vadszik és vízjárásos terméketlen földek. A kaszáló szintén alacsony fekvésű, áradásnak és csapadékvíznek nagyon kitett része sok, de ritkán jó szénát terem. A közös legelő nagyobbbrészt szíkes talaj és így csak legeltetésre alkalmas. Okszerűbb gazdálkodás, nevezetesen tagosítás, által volna egyedül lehetséges e talaj javítása. A tagosítás még nem volt keresztülvihető, különösen a kisebb gazdák ellenkezése folytán, akik a mások földterületén a tiltott legeltetésnek nagy barátjai. A gazdálkodás módja az utóbbi évek alatt tetemesen javult, mivel a lakosság belátta, hogy csakis a jól munkált földbe vetett mag után várhat eredményt. Ma már minden földes gazda javítja földjeit trágyázás által; a vetőmag elfajzását magválasztatás által elhárítani igyekszik. A gazdasági eszközök meglehetősen javultak, a gépvetést azonban mind ez ideig nem alkalmazzák. A gazdasági épületek kevés kivétellel igen primitívek, vagy egyáltalán hiányoznak. A gazdálkodás a községben van összpontosítva; a tagosítás nélkül más nem is lehetséges. Minthogy a lakosság marhatenyéztéssel foglalkozik, az így összegyülemelő trágyával javítja különben terméketlen földjeit, a trágyával azonban nem tud okszerűen eljárni, azt gyakran éretlen állapotban hordja ki földjére, miáltal csak fél eredményt ér el. Kat. holdanként termése átlag a búzából 7 mm., a kukoriczából 10 mm., a zabból 8 mm. A kész terményt lehetőleg visszatartják, annak nagyobb része a helybeli piacon adatik el. A gabona és pénzuzsora a helybeli takarékpénztár létesítése óta megszűnt. — Az állattenyésztésben haladás észlelhető, mivel különösen szarvasmarha és sertés apaállatai a kisjenői uradalom kitűnő fajaiból vétetnek. Ellenben a lovak tenyésztése nem haladt előre; még mindig az apró fajú lovak vannak a parasztagzádnál. A községnek közlegelője lévén, az istállózási rendszer nincs behozva. — A lakosság csakis saját szükségletére szövö az általa termelt kenderből a vásznat, melyből maga készíti fehérműit és azt egyes kivarrásokkal és himzéssel látja el. Darócz felöltőihez a szükséges kelmét szintén maga készíti közönséges juhgyapjából. — A nép értelmiségében haladás észlelhető, de szorgalmas- és takarékosnak nem mondható. Az igen elterjedt pálinkaivás miatt, különösen a román lakosság, szellemileg és erkölcsileg, nemkülönbén testalkatában hanyatlik. A nép családi és társadalmi élete egyszerű, az türelmes és tisztességtudó. A lakosság $\frac{1}{4}$ részét iparosok és honoratiorok képezik, a mi a köznépi szellemi fejlődésére nagy befolyással van.

b) Miske községe.

Miskén a birtokelaprózás haladt és halad jelenleg is. A parasztbirtok alig $\frac{1}{4}$ még akkora, hogy termését fel nem emészti, hanem eladásra is jut valami. A lakosságnak $\frac{3}{4}$ része mellékkeresetre van utalva. Egy igen jelentékeny rész a nagybirtokosnál szolgál, a kisebb rész az ország különböző pontjain van munkában. A kik a községben vannak, azok a tavasz kezdetétől őszig a főhercegi uradalomnál elegendő munkát kapnak. Napszámban és szakmányban dolgoznak; rész-aratással és csépléssel, télen pedig ölfavágással keresik meg mindennapi kenyerüket. — A megélhetési viszonyok elég jók, bizonyíték erre, hogy a községben egyetlen koldus sincs. — Egy negyed telek 4 düllőben van. A gazdálkodás úgy van korlátozva, hogy rendszeren őszi vetés alá 2 düllő és ugyanannyi tavaszi vetés alá marad. Természetes kaszálló alig van, azonban a lakosok a közeli uradalmaknál szerzik be takarmányszükségletüket. A legelő majdnem annyi, mint a szántóföld. A legelő közös és az minden községi lakosra egyformán előnyös. A parasztbirtok $\frac{1}{4}$ -ed rész értékre van megterhelve. Az eladósodás növekedett, többnyire üzérkedésből származott veszteségek folytán. A személyes adósságok nem nagy mérvűek, mindazáltal 10 év alatt szaporodtak, szintén üzérkedési viszketegből. Miske község külhatárának talaja $\frac{3}{4}$ részben kötött, agyagos, jól termő fekete föld, $\frac{1}{4}$ részben homoktartalmú, kevésbé termő; a legelő jó. A községi határ nincs tagosítva. A község lakossága kevés szántóföldjét tűrhetően munkálja meg. — Az állattenyésztés haladott; a lovak vegyes fajúak; szarvasmarha állománya igen szép és tisztán magyarfaj; az apaállatok elég jók, a bikák a kisjenői főhercegi uradalomból valók, a kanok mangolicza fajúak; a juh és kecske nem tenyésztetik. — Méhészet igen kis mérvben, selyemtenyésztés egyáltalán nem fordul elő. A lakosság mellékkeresete nyáron a kisjenői főhercegi uradalomba végzett mezei munka, télen az erdőben ölfavágás. Iparvállalat nincs; házi ipar csak annyiban van, a mennyiben a nők férjeik fehérneműit maguk szövik és varrják. Azt tovább fejleszteni alig lehetne. — A nép felvilágosodott, de nem elég szorgalmas, hanem takarékos; testalkata jól kifejlődött és munkaképes. Erkölcse nem valami jó; bosszúálló és bosszúból gyilkosságra is hajlandó e nép.

c) Ágya községe.

Ágya község határának talaja általában elég jó, kivéve a déli részén fekvő s legelőnek használt területet, mely nagyrészt szikes s hozzá lapos úgy, hogy vizes esztendőben ezért kevésbé használható. A község határa nincs tagosítva. — A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása az utolsó 10—15 év alatt haladt és halad folyton. A parasztbirtokoknak körülbelül $\frac{1}{10}$ része még akkora, hogy termékét nem emészti föl a gazda háztartása; a nagyobb rész annyira letörpült, hogy tulajdonosa mellékkeresetre

van utalva. A parasztbirtok nyomások szerint parcellákra oszlik; a megművelést a helyben szokásos vetés-forgási szabály korlátozza; a takarmánytermelés útjában áll a birtokok nagy feldaraboltsága. Van közlegelő, a mi a parasztsokra és a legkisebb birtokosokra is előnyös. A községi lakosok azon része, mely erre elég saját földet bír, a váltógazdaságot űzi s ezt szeretik betartani, a lakosok nagyobb része azonban egyszerű parasztgazdaságot folytat és saját csekély gazdálkodását az ugynevezett feles gazdálkodás által igyekeznek pótolni. A talajt idejében s jól megművelik s abba legnagyobb részét saját magjukat vetik, kivéve a takarmánymagokat, melyeket vásárolnak. — Gazdasági gépeket nem használnak s munkaeszközeik csak a rég megszokott készítmények. Gazdasági épületeik elég jók s azok tatarozása és javítására gondot fordítanak. A tanyarendszer nem honos s a gazdálkodás inkább a községben van összpontosítva. Földjeiket igyekeznek kellőleg trágyázni, a trágyát kellőleg megbecsülik s parasztszokásaikhoz mérten tudnak azzal bánni is.

A kárfiol és kalarábé kivételével mondhatni minden kerti veteményféléket termelnek, de a gondosabb termelésre gondot nem fordítanak s az csakis a házi szükségletek fedezéséig terjed. Inkább a búza, kukoricza, kevés zab s még kevesebb rozstermelésre fektetik a súlyt, ugyszintén a természetes és mesterséges takarmánytermelésre. — Minőség tekintetében a közepes éveket véve átlagul, kat. holdanként 4—5 köblöt (à 120 liter) lehet számítani. A takarmányból kat. holdanként 5—6 métermázsára megy a termelés. A terményeket letakarítás után, kevés kivétellel, azonnal értékesíteni szokták a közeli heti piacokon adó- s egyéb tartozásaik fedezhetése végett. Gabona- és pénzuzsora egyes gazdagabb parasztsok, de különösen a községben élő zsidók által gyakorolva fordul elő. — Az állattenyésztés erős fejlődést mutat, sajnos azonban, hogy a nemesítésre kellő gond nem fordítatik. Így a községi lakosok közül alig lehet egy párt nevezni, a ki lovat nem tartana, de azok mind korán túlcsigázottak. Ez nagy részben annak tulajdonítható, hogy szántás és egyéb mezei munkálatokra csakis lovaikat használják és a községi lakosok egyik fő keresetforrását a közeli és távoli vidékekre való fa- és szénszállítás, továbbá a különféle fuvarozás képezi. Különben lóból és szarvasmarhából az apró magyar alföldi faj tenyésztetik. A szarvasmarha apaállata szintén magyarfajú; a ló-apaállatok különfélék, amint a község itt vagy amott fedezi e részben szükségleteit. Eddig leginkább alföldi magyar és erdélyi magyar-faj volt használatban. Községi közlegelő van mintegy 900—1000 kat. hold, de e mellett az istállózás gyakran s ősztel rendszeren korán előfordul, mert a legelő szíkes, tehát nagyon kevés füvet terem és a jószág igen sok rajta. Ezért a takarmánytermelésre nagy gond fordítatik. — A községi határban levő erdő, mely rendes üzem szerint kezeltek, a József főherczeg tulajdonát képezvén, a községi lakosok erdő-, de gyü-

mölcs- és szőlőtermeléssel sem foglalkoznak. — A méhészet elenyészőleg csekély.

Fontos mellékkereset a szén-égetés, a talp, kerék, küllő, palló, híd, épület, kocsi, stb., famunkák készítése s az erdőirtási munkálatok, melyeket a közeli erdőkben igen előnyösen s e mellett kitűnően teljesítenek. Nem ritkán a második-harmadik vármegyébe is elmennek ily munkát végezni, vagy az itt végzettnek gyümölcsseit ott érvényesíteni. Famunkálatok tekintetében minden egyes községi lakos egy-egy mester s így e miatt soha, vagy csak nagy ritkán fordulnak iparoshoz. Ezenfelül eljárnak a közeli és távoli uradalmakba napszámba vagy rész-munkára, nők pedig vagy velük dolgoznak versenyt, vagy az általuk természetett kenderből igen szép és jó lepedőt, törülközőt, asztalkendőt, asztalterítőt, zsák- és ponyvaszöveteket készítenek. A községi lakosok értelmisége általában eléggé fejlett s gazdasági értelmisége szintén haladott; e magyar nép szorgalmas és takarékos. Igen sok katonát szolgáltat. A férfiak, valamint a nők testalkata is fejlett, arányos és szép; munkaerejük kitűnő, de gyakran találkozik közöttük hülye, ritkán nyomorék. Jól táplálkoznak, erkölcsük kissé laza s inkább a bujaságra hajló, míg jellemük makacs s csak nehezen hajlítható. A pálinkaivás nagyban el van terjedve s nem ritkán találkozhatni ennek áldozataival. Különböen barátságos, vendégszerető és víg családi életű e nép, eléggé békés, türelmes természetű és tisztességtudó.

d) Vadász községe.

Vadász község határának talaja általában középszerű; javítható volna trágyázással és csatornázással; tagosítva nincsen. A lakosok gazdálkodása általában nem kielégítő; forda-beosztás nem szokásos, azt vet földjébe a tulajdonos, a mije van; fekete ugart nem tart; a magot többnyire megválasztják; a vetés és a többi gazdasági munkálat középszerű. A nép munkaeszközei egyszerű paraszt-eszközök, gépeik nincsenek. A szegényes lakház és istálló kivül többnyire semmi más gazdasági épülettel nem bír a lakosság. A tanyarendszer nem honos, a gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép egy része trágyáz, a trágyát megbecsüli, tud azzal bánni, de a nagyobb rész nem teszi azt, hanem inkább elporlani hagyja a házában már felhalmozódottat.

A község határában legnagyobb részt búza és kukoricza, kisebb részben árpa, zab, bükköny, rozs és dohány termeltetik. Egy kat. hold általában 5—8 métermázsát ad; minőség tekintetében a nagyon változó idő szerint különböző az eredmény; a terményeket a nép szegényebb része az aratás után eladja, a gazdagabb megtartja. — Eladási piacok Nagy-Szalonta és Kisjenő; az értékesítési viszonyok a vasutak távolága és a rossz utak miatt kedvezőtlenek; 25⁰/₀-os gabona-uzsora van szokásban; pénzuzsora nem fordul elő.

Az állattenyésztésben semmi fejlődés nem konstatalható; közönséges magyar faj ló, ugyanily fajú szarvasmarha, mangolicza sertés tenyésztetik; az apaállatok jók és tenyészképesek; haladás az okszerű állattenyésztés felé nem mutatkozik; istállózás nincs, a lakosság marháját a legelőn, télen sovány takarmánnyal táplálja; községi legelő van; a takarmány termelésére kevés gond fordítatik. A gyümölcs- és szőlőtermelés nem dívik; de kendert termelnek. Mellékkereseti forrása a szegényebb sorsuaknak a szomszéd uradalmakban való aratási munkálat, napszámok; a határban iparvállalat nincs; szövő, a saját szükséglet fedezésére elegendő, házi ipara van, melynek fejlesztése lehetséges és előnyös volna. E magyar nép értelmisége általában szomorú; gazdasági értelmisége viszonyaihoz képest még meglehetősen; nem elég szorgalmas és takarékos; hátra van maradva; nem fejlődik; mai állapotának előidézésére legnagyobb befolyást a mindinkább sulyosbodó közterhek, az egymás után következő rossz termések, árvíz, egyes izgatók veszedelmes befolyása gyakoroltak. E nép testalkatra közép-termetű, zömök; munkaereje nem kielégítő; gyengén táplálkozik; erkölcse rossz, jelleme nincs; a pálinkaivás annak körében nagy mértékben el van terjedve. Társadalmi és családi élete rossz; az emberek az izgatók befolyása következtében békétlenek, türelmetlenek és nem tisztességtudók. A viszonyok oly kedvezőtlenek, hogy egy szakasz csendőrség a községben állandósított. — A románok, kik $\frac{1}{3}$ -át képezik a községnek, majdnem jobb munkások, mint az elmaradt magyarok.

e) Nagy-Zerénd községe.

Nagy-Zerénd község határának talaja részben székes, részben kötött fekete föld, a közlegelő általában szék, a kaszálók és szántóföldek részben székesek, a szántóföldek javíthatók s trágyázás által javíttatnak is. A községi határ tagosítva nincs s a tagosítás egyhamar be sem következhetik, mivel a székes földek közös legelőül legjobban használhatók fel. A lakosság szántóföldjei három fordulóba vannak osztva, őszi, tavaszi s zöld ugar vetés forgókra; a földek jól műveltetnek s jó mag vettetik beléjük. A szántáshoz vas ekék használtatnak, gépek nincsenek, a gazdaság a községben van összpontosítva. Termeltetik tiszta búza, zab, kukoricza, igen kevés árpa, mivel a talaj nem arra való. A búza és a zab minősége a talaj székes voltánál fogva igen szép és nehéz, katasztrális holdanként terem 9—10 mmázsa búza és 8 mmázsa zab. A terményeket a nép nem igen tartja meg, hanem aratás után eladja; az eladási piac Békésmegyében Gyula. Gabona-uzsora fordul elő a községben, de nem nagy mértékben.

Az állattenyésztés fejlődött; különösen tenyésztetik magyarfaj szarvasmarha, erdélyi faj ló és mangolicza faj sertés; juh, kecske nem tenyésztetik. Az istállózás nem fordul elő, miután a község téres közlegelővel bír. Termeltetik bükköny takarmánnyal s a természetes kaszálókön gypszéna,

továbbá a kukoricza-kóro s polyva használtatik takarmányúl. A bikák a kisjenői főhercegi uradalomtól, a mének erdélyi fajból, a kanok szintén a kisjenői uradalmi fajokból szereztetnek be. Erdő a község határában nincsen, a talaj gyümölcs- vagy szőlőtermelésre nem alkalmas; van a község határában 36 kat. hold szőlő, de igen keveset terem. A nép foglalkozása a szántás-vetés és állattenyésztésen kívül a kereskedés szerszámfával. Nevezetesen a közeli erdőkből nyert fákból készítenek jármot, talpat, küllőt, agyat s kötnek tövis boronákat. Ezeket részben vásárokra, részben a pusztákra szállítják eladás végett; eladási piaczuk Gyula. A nép értelmes, józan, takarékos és szorgalmas. Testalkata kifejlődött, erős; jól táplálkozik s jó erkölcsi magaviseletű. Itt a pálinkaivás nincs túlságosan elterjedve. Társadalmi és családi élete példás, a lakosság türelmes és tisztességtudó. — A község fejlődésére hátrányosan hat az árvízveszély. A Fekete-Körösből már többször egész határa el lett öntve, sőt az 1879/80-ik évben a község belterületének fele is víz alá került s 135 lakóház dőlt össze, azonban az akkor előidézett károkat a közelebbi kedvező évek alatt a nép jórészen már kiheverte. Az ingatlanok értékére nézve azonban igen nagy befolyással van a folyton bekövetkezhető árvízveszély s az azokat terhelő tetemes szabályozási költség. Mindazonáltal az ingatlanok értéke az utóbbi években növekedett. A község körgátat épített.

A parasztbirtok nem apróztatik el s ha eladásra kerül is ritkán, $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{8}$ telek alakjában adatik el. Legelő és kaszállóul ugyanannyi földmennyiség használtatik, mint amennyi a szántóföld. — A birtokváltozások adás-vétel útján igen ritkán fordulnak elő, a parasztbirtok legnagyobb része olyanok kezében van, kik azt örökölték. A szülők leginkább életökben adják át birtokaikat örökösöknek vagy megosztva, vagy egynek, ki a többi örökösököt kielégíti; az osztozásnál leginkább a fiúk részesülnek előnyben, a birtokot átvevő részletekben elégti ki öröklő társait; pénzt nem igen szednek fel kamatra. Ha valamely kisbirtokosnak pénzre van szüksége, azt a kisjenői takarékpénztárnál szerzi be, de azt is csak váltóra s pontosan fizet; az utóbbi 10—20 év alatt a birtoknak jelzálogi terheltetése apadt. Személyi adósságok nem nagymérvűek, az utóbbi időben nem szaporodtak, inkább fogytak, az uzsora nincs elterjedve. Ha a kisbirtokost elemi csapás nem éri, a közterheket fedezheti; az adóhátralékok nem nagyok.

f) Simánd községe.

Simánd község határa egészen róna; talaja általában véve három részre osztható fel, nevezetesen: 1. sötétbarna színű mérsékelt kötöttségű, igen termékeny homag talaj; 2. világos, szürkés barna színű lazás, közép termékenységű, homagos homok talaj, 3. sötét szürkés színű kötött, csekélyebb termékenységű homagos agyag talaj. Javíthatók egyes nyomások szerint trágyázás által. A község határa tagosítva van; a tagosítás az 1880.

évben a község túlnyomó részének kívánsága folytán oly feltételek alatt ment végbe, hogy nagyobb része egy, kisebb része pedig két tagban kívánta földjét kihalászni és az utóbbiak a legelőt felosztatlanul közösségben kívánták kiadatni. A tagosítás a községre előnyös volt, amennyiben a föld értéke ennek folytán tetemesen emelkedett. A községbeli lakosok gazdasági területe általában három fordára van osztva; a talaj jól műveltetik, a vetőmag gondosan megválasztatik, a vetés és a többi gazdasági munkálat rendes időben teljesítetik. A nép munka-eszközei a közönségesek; gépeket csak cséplésre használ; gazdasági épületei nincsenek. A tanyai rendszer csak a nagyobb földterülettel bíró birtokosoknál van behozva, különben a gazdálkodás a községben van összpontosítva; a nép, a mennyiben készlete engedi, trágyázza földjét és a trágyát megbecsüli. Általában búza, tavaszi árpa, zab és kapás-növények termeltetnek, hüvelyes vetemények csak kertekben a szükséglethez képest. Kereskedelmi növények éppen nem termeltetnek. Kat. holdanként a búzából 12, az árpából 10, a zabból 9, kukoricából 10 mmázsa szokott eléretni. A termények aratás után többnyire eladatnak; az eladás helye Arad. Az értékesítési viszonyok többnyire nyomottak. Gabona- és pénzuzsora csekélyebb mértékben fordul elő.

Az állattenyésztés csak a házi állatokra szorítkozik. A ló- és szarvasmarha-faj a közönséges; sertés, juh szinte tenyésztetik. — Az apaállatok válogatottak ugyan, de szinte közönséges fajúak. Haladás az észszerű állattenyésztés felé nem észlelhető. A legelőgazdálkodás mellett istállózás nem fordul elő. Külön községi legelő nincsen, csupán a kéttagos birtokosoknak van közös legelőjük, az egytagosok azonban, amennyiben legelőjüket szénatermelésre nem használják, állataikat vagy saját legelőjükön, vagy bérelt legelőn tartják. Az erdei, gyümölcs- és szőlőtermelés nem divik. Méhészet csak egyes lakosok által gyakoroltatik jó eredménnyel; selymészet nincsen. Mellékkereset forrása a lakosoknak a fa-, kavicsszállítás és fuvarozás. A házi ipar csak a saját szükségletre szorítkozik.

E román nép értelmisége általában korlátolt, különben szorgalmas és takarékos, de meglehetősen hátra maradt, nincs is hajlama a fejlődésre és ez gyakorolt mai állapotának előidézésére nagy befolyást. A nép testalkata és munkaereje általában gyenge, a mi leginkább a rossz táplálkozás és pálinkaivás következménye. Erkölcse és jelleme nem igen dicséretesek. A nép társadalmi élete szűkkörű, különben békés, türelmes és tisztességtudó.

g) Csermő községe.

Csermőn a nagy és közép birtok, mely a terület nagy részét képezi, parcellázás útján parasztbirtokká nem válik; csupán a parasztbirtokok között létezik mozgalom. A parasztbirtok elaprózása egyébiránt kismértékben történik. Annak egy negyedrésze akkora, hogy a terméket

nem emészti fel a gazda háztartása, egy negyedrésze akkora, hogy a gazda saját gazdasága után megélhet, két negyedrésznek birtokosa pedig mellékkeresetre van utalva. Ilyen a nagybirtokosoknál vállalt haszonbérlet vagy feles földművelés. De az ily viszonyok közt élők helyzete nem a legjobb. A község határának talaja általában nagyon silány, de vízlevezetés és trágyázás által tetemes áldozattal javítható volna, azonban a lakosság ily nagymérvű kiadásokat képtelen tenni. A község határa tagosítva nincsen. A lakosok gazdálkodása a helyi viszonyokhoz és talaj minőségéhez mérten megfelelő. A szántáshoz Vidacs-féle ekék vannak közhasználatban. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. Az állattenyésztés részben nagyon dívik s halad különösen a magyarfajú szarvasmarha és sertésenyésztés. Azonban a lótenyésztés igen gyenge, kecske- és juh-tenyésztés pedig egyáltalán nincs. A lakosság mellékkeresete a famunka; télen át a távolabbi megyékbe is elviszik őket munkába.

h) Somoskesz és Barakony községe.

Somoskesz község határának talaja általában fehér és sárgás kötött agyag. Tagosítva nincs. A lakosok gazdálkodásában a fordabeosztás nem dívik. A nép vas ekét, vas boronát és egyéb közönséges gazdasági eszközöket használ. Gazdasági épületei fából valók és szalmával fedvék. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép kellőleg trágyáz. Kataszteri holdanként a kalászos növények 5—6, a kapás növények 6—7 mmázsát adnak. A nép terményeit időközönként szokta eladni. A marha- és sertésenyésztés fejlődést mutat. Mokán apró lovai vannak. Szarvasmarhái szép magyarfajúak, sertései göndör manguliczák. Az apaállatok kitűnők; a szarvasmarha és sertésenyésztés okszerű haladása a tenyész apaállatok kellő megválasztásának tulajdonítandó. Csakis legelőgazdaságot folytatnak és csakis gyepszénát termelnek. A lakosság mellékkeresete az erdőirtás. Iparvállalat a határban nincsen. Saját szükségletre folytatott házi ipar a fehérenemű-szövés. A nép értelmisége tűrhető, gazdálkodási értelmisége póriás. A máskülönbén szorgalmas és takarékos lakosság; lassanként fejlődik. Testalkata és munkaereje középszerű; gyengén táplálkozik, tűrhető erkölcsű, de a pálinkaivás el van terjedve nála.

A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása nagy mértékben halad. A parasztbirtokok egy harmadrésze még akkora, hogy termékét nem emészti fel a gazda háztartása. Kétharmada azonban mellékkeresetre van utalva. Ezt képezi az erdőben való szénégetés a szomszéd nagyobb birtokosoktól erdő letarolás után, a földterületnek 6—8 éven át történő kiirtása csekély haszonbér fizetése mellett. Az irtás földnek terméséből élnek. Az általuk bérelt szűz földterületek nagy termő erővel bírnak. — A parasztbirtok düllők szerint parcellákra oszlik. Az összes határnak 4 része van. Egy-egy részben mindenkinek egyféle magot kell vetnie. A kaszáló $\frac{1}{10}$ -e

a szántóföldnek. A legelő, mint közös-birtok, aránylag használtatik s egy tagban 1680 holdat teszen. A kisbirtok jelzálogi terhelhetése kevés. — A személyi adósságok 10—20 év óta apadtak. Különösen tapasztalhatni ezt a kamatláb törvény útján, lett korlátozása óta, mivel úgy a községbeli, mint vidéki tőkepenzesek 8°/_o-ra nem hajlandók pénzt adni, nagyobb kamatot pedig félnek venni. Ennek következtében a nép az uzsorásoktól megmentve iparkodik szükségletét a legnagyobb szorgalom kifejtéssel munkája után megszerezni.

A szomszédos **Barakony** állattenyésztés tekintetében a szarvasmarha- és sertésenyésztés mutat fejlődést, a mennyiben a lakosság csak szép magyar faj szarvasmarhát és mangolicza faj sertést tart, míg a ló-, juh- és kecskenyésztésre gond nem fordítatik. A község szép apaállatokat tart; elég legelő lévén, istállózás nem fordul elő; a takarmány (gyep- és бүккőny-széna) termelésre nagy gondot fordítanak. — A nép értelmisége általában és gazdasági értelmisége különösen igen korlátolt, máskülönb szorgalmas és takarékos. Testalkata gyengének mondható, azonban edzett, munkaereje kitartó; rosszul táplálkozik; a pálinkaivás itt el van terjedve. A nép társadalmi élete igen hátramaradott családi életét jellemzi, hogy a vadházasság gyakori s ebben viszályok sűrűn fordulnak elő. — Mind a két község lakossága román.

IV. A Hegyalja.

I. A nagy és közép birtok.

a) A pankotai uradalom.

A pankotai uradalom néhai báró Dietrich József által a kincstártól 1822. évben vétel útján szereztetvén meg, azt a jelenlegi birtokos, Sulkowski József Mária herczeg, tőle örökölte. Hét különféle tömegeből áll: Pankota, Muszka, Magyarád, Ágris, Aranyág, Kerek, Szöllős-Csigerél, Kiszindia-Pajszán, Barakony, Apáti és Taucz községek határában. Részben sík, részben hullámos, fele részben pedig hegyes vidéken fekszik. Szabálytalan, részben hosszúra nyúlt alakja van. Éghajlati viszonyai szélsőségesen változók s inkább a szárazság felé hajlik. Egészségi viszonyai, leszámítva a lapályon uralkodó váltólázt, normálisak. Talaja a hegyes vidéken sziklás, csekély részben rézmarás, nagyrészen csillámpala-réteges, de levélkorhadás folytán televényes is; a lapályon márgás agyag, részben székes, egyes helyeken áromlási talajjal. A felső réteg elég mély, egyes helyeken vizáteresztő homokos altalajjal, helyenként pedig, nevezetesen a hegyek lábainál, vizes és forrásos altalajjal. Az utóbbi alagcsövezés által szárított ki. Viránya a rendes aradmegyei virány és pedig a síkon vagy erdőben és a hegyeken egyaránt. Természetes állatvilágát kevés szarvas, őz, nyúl és vaddisznó, róka, ritkábban farkas, borz és

menyét; darú, gólya, túzok, gém, szalonka, császármadár, vadrucza, szár-csa, varjú és holló, sasfélék, héja, vércse, vadgalamb, gerle s az általá-nosan elterjedt magyarhoni éneklő madarak képezik. Halászata nincsen. Kereskedelmi s forgalmi helyei, vásárjai: Arad, Pankota, Csermő, Zaránd, Borosjenő és Buttyin. Az uradalmat érintő megyei utak tűrhetők, a köz-ségi utak feltűnően rosszak, télen alig járhatók.

Az uradalom házilag kezeltetik. Van 6 főmajorja 4 mellék majossal, 3 erdőkerülete, szőlőszete és pinczegazdasága. Személyzete a jószágkor-mányzó, ügyész, felügyelő, könyvelő, pénztárnok, 2 kerületi főintéző, 4 intéző, kasznár, ellenőr, szőlő- és pincze-intéző, 3 orvos, állatorvos, rét-mester, 4 erdész, 4 irnok, komlókertész, műkertész, 8 majoros gazda, 7 hajdú, 26 kocsis, 126 béres, 9 csősz, 10 gulyás, 4 csikós, 7 vinczellér, 17 erdőőr, 3 gépész, 2 kovács 4 legénynyel, 2 kerékgyártó 3 legénynyel, 2 malommester, gőzfűrészgár intéző 28 munkással és 6 vizsgázott gép-fűtőből áll.

Térnagysága művelési ágak szerint a következő: szántóföld 15,735, rét és kert 1300, legelő 2000, szőlőterület 80, komlótelep 15, erdő 17,081, terméketlen 312, összesen 36,523 kat. hold. Épületei ezek: kastély, 48 lakház, 107 gazdasági épület, vizimalom és fűrészgár. A kastély, lakhá-zak és a gazd. épületek részben szilárdak, részben pedig fából és vályog-ból valók. Az épületek becsértéke 787,155 frt. A királyi jogok közül birja a pankotai heti és országos vásár helypénzszedési jogát. — Igavonó álla-tai ezek: 26 lófogat, 126 négyes ökörfogát és 12 kettős bivalyfogát. — Ménes-állományát 2 drb tenyészmén, 36 drb anyakancza, 96 drb vegyes nemű és korú nemzedék képezi. Az évi átlagos szaporulat 30 csikó. A 3½ éves csikók részint a hadseregnek, részint az aradi és temesvári vásárokon adatnak el. — A magyarfajta szarvasmarha-állomány ez: van 12 bika, 240 tehén, 576 külön ivarú és korú növendék. Az évi átlagos szaporulat 210 borjú. A sertéstenyészet áll 100 drb tenyészkan, 800 drb koczából 3200 drb vegyes korú és nemű utánnövés-sel. Átlagos szaporulat 1 koczára 5 malacz. A faj hazai szőke kondor szőrű mangolicza, mely kiválóan hízekony, betegségeknek ellenálló, edzett. Az összes állatlétszám értéke 389,839 frt.

Az egyes gazdaságok a mai fokozott igények szerint is teljesen megfelelően vannak eszközökkel és gépekkel felszerelve. A hat főmajor-ban gőztakarmány főzőkészülékek vannak felállítva, melyek a cséplés ide-jén kívül takarmányt főznek, e mellett szecskát és répát vágnak, továbbá darálnak és zúznak. Az eszköz- és gépleltár becsértéke 556,016 frt. — Az uralkodó művelési rendszer a váltógazdaság, mely nemcsak majoron-ként, de düllőnként is változó. Van 7, 9 és 12-ős forda, sőt van düllő, melyen tökéletes szabad gazdálkodás űzetik. A terület $\frac{2}{5}$ -e kapás, $\frac{1}{5}$ -e takarmány és $\frac{2}{5}$ része gabonaféléket terem. A munkás viszonyok jókna

nevezhetők, mert aratásra rendszeren a szomszédos biharmegyei hegylakók, az u. n. móczok jelentkeznek annak idejében. A használt trágya saját termelésű s az egyes táblák vagy minden nyolczadik évben kerülnek teljes, vagy minden negyedik évben fél trágyszás alá. A faiskolázás és gyümölcsstermelés csak kezdődik. Vannak ugyan már termő fák is, de az legtöbbnyire most nyer lendületet, midőn a telep körülbelől már 30,000 darab nemes gyümölcsfaoltványnyal bir. A szőlőszet területe az amerikai anyatelepekkel együtt 80 kat. hold. Ennek mintegy fele teljesen be van ültetve tiszta fajú szőlőoltványokkal. A beültetett területnek nagy része már terem, a többi terület pedig fokozatos beültetés tárgyát képezi. A borerjesztővel egybekötött pinczegazdaság okszerűen kezeltek. Magyarádi asztali, bakator, burgundi veres és fehér, tramini, olasz rizling kitűnő borokat állít elő. Van 2 gazdasági gőzmalma olajsajtólással egybekötve, egy négygaratú vízimalma a József-Nádor-malomcsatornán. A kőfejtést és téglagyártást csakis a saját szükségletének fedezésére üzi. Van továbbá gőzfűrészgyára, 3 rámás fűrész és 9 körfűrészszel, valamint egy hornyoló géppel.

Erdőgazdasága három főkerületre oszlik, u. m. 1. az ágris-aranyágtauczi hegyes feltétlen erdőtalajra, 2. a barakony-apáti lapályos erdőre és 3. a kiszindia-pajsáni szintén hegyes feltétlen erdőrésze. Az erdők a földművelésügyi ministerium által jóváhagyott üzemterv szerint 80 éves vágásokra vannak felosztva. Az erdők állaba vegyes, az uralkodó fő fanem a tölgy, melyből azoknak legalább 60%-a áll, a többi 40%-a cser, bükk, néhol hárs és gyertyánnal elegyes. Talaja a síkságon agyagos és vizegyes, néhol szikes és vaséleces; a hegyeken sziklás, köves, de többnyire elegendő felső réteggel, a mely a lombohullásból származó televény és csillámpala málladék. Az erdőtermények mint tűzifa helyben és vidéken, mint fűrészárú pedig kisebb részben a kassai parketgyárban, nagy részben a külföldön értékesíttetnek. Az uradalom által fizetett állami adók összege 18,978 frt 36 kr., a községi adóké és a közmunkaváltságé 7342 frt 60 kr., a megyei útdóé 1650 frt. — Vannak ugyan vas- és rézbányák, melyek helylyel-közzel műveltetnek is, de még eddig semmi jövedelmet sem eredményeztek. Az uradalom északi részét a Fekete-Körös vízmentesítő-társulat védi, mint ártérbe vont területet. E részben évi terhe 3719 frt 46 kr. A belvizeket az uradalom területén saját vízmesterének tervei szerint nyílt árkokkal és alagsövezéssel vezetik el. A pankotai uradalom átlagos tiszta évi jövedelme 150,000 frt.

A pankotai apátság romjai a pankotai gazdaság szántóföldjei között láthatók. E romok állítólag a XV-ik században elpusztított apátság kolostorának és templomának maradványait képezik. Az alap teljesen ép, az épületek beosztása és a templom alakja is egészen jól kivehető. Valószínű, hogy még e helyen több kifödetlen épületrész van a föld alatt. —

Végül mint történelmi nevezetesség megemlítendő a József-Nádor-malomcsatornán levő szőlősi vízimalom, mert az 1849-iki magyar szabadságharcz fegyverletétele az uradalom e malmának kertjében s a malomcsatorna mentén, Világoson pedig csakis az írásbeli megállapodás történt.

b) A gyoroki uradalom.

Gróf Nádasdy Ferencz gyoroki gazdasága legkisebb birtokát képezi. Az 1890-ben végbement kataszteri felmérés szerint területéből tesz a szántóföld 118.₅₈₂, a kert 1.₁₅₇₅, a rét 29.₄₇₂, a szőlő Ménesen 8.₇₄₇, Gyorokon 44.₂₉₀, szőlő összesen 52.₁₀₃₈, a hegyi legelő 51.₁₁₀₉, a sík legelő 32.₈₄₄, legelő összesen 84.₃₅₃, a földadó alá nem eső terület 12.₅₅₁, összesen 298.₁₃₃₅ kat. holdat. E legujabb adatok mutatják, mily fontosságot tulajdonítanak a szőlőszetnek s mennyire másodrangú kérdés itt a mezőgazdaság. Ez utóbbi ugyszólván a szőlő kedvéért van s azért, hogy iga erejével, esetleg trágyatermelésének egyrészével is, azt támogassa. A gazdaság klimatikus és talaj viszonyai azonban oly mostohák, hogy sem takarmány-, sem szalmatermése soha sem elegendő. Ép ezért a trágyatermelés is csak annyiban jöhet a szőlőszet segélyére, hogy a saját termelte trágya érett része a szőlőnek feljavítására fordittatik, de e helyett a gazdaság vásárolt trágyára szorul. A klimatikus viszonyok mostohasága abban rejlik, hogy a vidék a mezőgazdaságra annyira káros túlforróság és szárazságban szenved. Néha hónapokon át, amikor a területtől 5–10 kilométerre kitünő esők esnek, itt semmi eső sincs. Természetes, hogy a szalma- és fűnövekvés ezzel elmarad, a mi a lesült legelőknél is különösen abban nyilvánul, hogy 12 év alatt sarjút csak két ízben lehetett kaszálni. Viszont ezzel szemben nem ritkán oly fokú nyári esőt kap, a mely felhőszakadásnak minősíthető s amely ilyenkor ugy a szőlőkben, mint a lapos fekvésű szántóföldeken is kimondhatlan károkat okoz, mert bár az altalajban 120—220 cm. mélységben mindenütt kavics és homok található, mindamellert e kavicsréteg felett olyan 1—2 méter vastag áthatlan fekete szurokszerű nyirok talajréteg van, amely a vizet absolute át nem bocsátja s a mely dr. Wartha V. műegyetemi tanár szerint égetésre alkalmas anyagnak tekinthető, de művelésre alkalmasnak nem. Ez aztán a feltalajjal együtt a nyári nagy szárazságban annyira megrepedez, hogy 10—15 cm. széles és 1—1½ m. méter mély repedéseket alkot, a melyeken a levegő átjárván, a talaj kiszáradása teljes lesz. Ez okból a szépen beállott 7—8 éves füzes és a lóherések is gyakran kipusztulnak. Az egy éves növények még jobban birják e klimát ugy, hogy búza- és kukoriczára, jó előmunkálat mellett, a terület igen alkalmas. Súlyos, szép búzát terem s házi kezelés mellett kitünő kukoriczát is. — A mezőgazdasági terület 191 hold 1483 □-öl. Ez az arad-gyoroki (szabadhely-gyoroki) megyei-út által 2 területre van osztva. A phylloxera fellépte előtt

mindkét rész 3 nyomásosan kezeltetett; ugar, őszi, tavaszi nyomásokkal s az ugarban talált helyet a zöld és száraz takarmánynak kellett zabos bükköny s a kapás-növények, az őszi búa és rozs, a tavasziban zab és árpa. Ezenkívül az alsó dűlőben egy állandó zöldtakarmányos tábla 11₈₀₃ kat. holddal szerepelt. Jelenleg magyar-hold (1200 □-öles) beosztás mellett úgy a felső, mint az alsó dűlő 6-os vetésforgóra van berendezve s a felső dűlőben is ki van szakítva egy 7—8 holdas terület zöldtakarmányosnak. Vetésforgók a felső dűlőben: zabos bükköny, őszi búa, takarmányrépa, őszi árpa, kukoricza, őszi rozs. Az alsó dűlőben: zabos bükköny, őszi búa lóherrel, lóhere, zab, kukoricza vagy répa, őszi árpa (esetleg mohar). A zöld takarmányosok 3—3 táblára osztják s a felső dűlőben takarmányrozs, csalamádé, répa (őszi etetésre), sorrendben vettetik be; az alsó dűlőben zabos bükköny, zöld takarmánybúa (s őszi árpa) és csalamádé. Tekintve, hogy az őszi árpa, zab és kukoricza abraktakarmányul használtatik fel s a répa, lóhere és bükköny szintén a takarmányozás céljára fordítatik, egyik terület $\frac{4}{6}$ -a, másik terület $\frac{5}{6}$ -a takarmánynövénynek tekintendő. S ezzel az irány is ki van fejezve: nem talajszarolás, hanem talajgazdagítás.

Az ígás-állomány áll: 18 drb ökörből, mely 4 drb négyes és 1 kettős fogatot képvisel; 2 drb lóból, mely 1 drb kettős ígásfogatot szolgáltat, ezen kívül van egy kettős tisztifogat s egy tejhordó ló. — A haszonmarha-állomány, tekintettel arra, hogy itt pinzgau (vörös-tarka) tehenészet van, mely a tejet az aradi tejcsermokban értékesíti s különösen a bikaborjak eladásából látja nagyobb jövedelmét, jelenleg 18 tehen s bika s 27 kisebb-nagyobb borjúból áll. Az üsző-borjak ritkán adatnak el, mert azokkal az állomány egészítették ki, növendék-bika azonban minden évben 6—8 drb kerül piacra. A kiselejtett tehenek mézárósnak adatnak el. — A gazdaság, gépek és eszköz felszereléssel, kitűnően el van látva. Ujabban egy 8 lóerejű m. á. v. gépgyárból került cséplőkészlet a vidéken részért is csépel. — A pinzgau tehenészetből került tenyészbikák értékesítése tekintetében nem érdektelen felemlíteni, hogy 1885 óta Gyorokról tenyészbikáikat csaknem állandóan a megyének és vidéknek 24 községe szerezte be. Az itteni tenyészanyag tehát nagy területre kiható befolyással bír. Meg kell jegyezni azt is, hogy a községeknek a legmélványosabb feltételeket szabták. Választhattak s az átvett $1\frac{3}{4}$ —2 éves bikáért 150 frtot fizettek. Néha félévi hitelt is kaptak árának törlesztésére.

c) A borosjenő-apateleki uradalom.

Solymossy László báró borosjenő – apateleki uradalma. Az uradalom, mely azelőtt az Atzél-családé volt, 1883-ban került vétel útján jelenlegi tulajdonosa birtokába. — Az uradalom több tagból áll, melyek Arad megye borosjenői és ternovai járásaiban fekszenek; az uradalom köz-

ponti kezelősége Apateleken van; az egész uradalom több kisebb-nagyobb birtokra oszlik, melyek ismét több gazdaságból állanak. A birtokok közül a borosjenői járásban fekszenek a Szénás-pusztá, László-major és az istvánházi gazdaság; a Gurba község határában levő vizniki gazdaság, a morodai birtok; az Apatelekek határában levő pintlaki gazdaság; a sikulai határban levő atzélházi gazdaság s a Pojsza és Pipaj puszták. A ternovai járásban vannak a szantusi és hivtyei gazdaságok Ternova község határában s a subtojási gazdaság Kurtakér határában. Az uradalom felszíne már nagyságánál s elszórtságánál fogva is igen változatos; a sík, hullámos, dombos és hegyes vidékek váltakoznak, túlnyomó azonban a dombos vidék. A birtok forgalmi helyei Arad, Pankota, Borosjenő, Csermő. Közlekedési eszközökül az aradi és csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonalai s néhány megyei között szolgál.

Az uradalom területe több mint 2 □ mértföld, pontosabban 22,383 kat. hold. Az uradalom kezelése részben házilag, részben bérletileg történik; kezelés tekintetében az egyes birtokok, melyeket fentebb megneveztünk, bizonyos fokig külön válnak; a kezelő-személyzet arányban van a birtokok nagyságával. A gazdasági épületek száma 100-on felül van. Az igás-állomány mintegy 900 jármos ökörből s 15 lóból áll; a tisztai lovak száma 7. Nagyban üzetik a szarvasmarha-, juh- és a sertésenyésztés; a szarvasmarha-állomány 1000 darabon jóval felül van. A gazdasági felszerelést több gőzerejű cséplőgép, egyéb gazdasági gépek és eszközök, szekerek s 1 malom képezik.

Az uradalom egész területén belterjes váltógazdaság üzetik gazdasági ipar nélkül; a vetésforgó mindenütt a helyi viszonyokhoz alkalmazkodik. A trágyázás saját termelésű trágyával történik. A munkásviszonyok az uradalom egyes részein különbözők, de általában kielégítőnek mondhatók úgy a munkások számát, mint az árakat illetőleg. Gazdasági faiskola az uradalomban 4 helyen van, hol főleg ákác és kőrisfák neveltetnek. Szőlőszet az uradalom több részében van, mindenütt néhány holdnyi területen, de jelenleg a phylloxerától lévén elpusztítva, a szőlők ujjaültetése folyamatban van. A marhahizlalás több helyütt nagy arányokban üzetik; a sertéshizlalás szintén fel van karolva. Az uradalomnak néhány száz hold erdőterülete van különböző helyeken; jobbra fiatal erdők állanak rajta s ezek lehetőleg kiméltetnek; épp ezért csak a házi szükségleteket fedezik azokból. Az uradalomnak jelentékeny része esik a Fehér-Körös árterébe s ennek fejében nagy ármentesítési költség hárul rá.

d) A tauczi birtokok.

A tauczi hitbizományi uradalom alakra nézve fensík és hegyes vidéken elterülő egy tagban lévő birtok vétel útján került a gróf Königszegg-család tulajdonába. Talaja agyagos, viránya közepes; levegője

jó, éghajlati viszonyai mérsékelték, egészségi viszonyai kitűnők. — Az uradalom 5300 kat. holdat foglal magában, ebből 2500 hold szántó, a többi erdő. — Vadállománya gazdag és változatos. Közlekedési utai kitűnők; forgalmi főhelye Arad. Az uradalom kezelő személyzete: intéző, majoros gazda, 2 hajdú, 3 kocsis, 15 béres, erdész, kertész, vinczellér, 15 dohánykertész, 2 gulyás, csikós, juhász és egy kanász. Épülete összesen 30 van, mind jó karban. A birtokon váltógazdaság üzetik; nagyobb mennyiségben búzát, kukoriczát és zabot vetnek, azonkívül 50 holdon dohány termeltetik; egy része a területnek takarmánnyal vettetik be s egy rész ugarnak is marad. Van 11 hold szőlőterület, pinczegazdaság azonban nincs. Átlagos termés búzából 3500, rozs 1500, zab 2000, kukoricza 1500 és dohány 500 mmázsa. Az uradalom gazdagon fel van szerelve mindennemű gazdasági eszközökkel és gépekkel, melyek értéke jóval meghaladja a 10,000 frtot. — A gazdasághoz tartozik még egy gőzmalom és egy gazdasági faiskola. Állattenyésztését 40 ló, 150 szarvasmarha, 300 juh, 120 sertés, 363 baromfi és 15 méhkas képezi. Igavonó állatai 120 ökör és 12 ló. — Az uradalom erdőgazdasága számba nem vehető, miután hozzáférhetetlensége miatt a fa nem értékesíthető. — Az uradalom évi terhe volt a múlt évek alatt 1910 frt 86 kr. Ebből állami adó 1212 frt 82 kr., községi adó 477 frt 24 kr. és közmunkaváltsága 220 frt 80 kr. Ez összeg leszámítása után az uradalom évi átlagos tiszta hozadéka 15,000 frt.

Gerhardt Ignác tauczi birtoka 3332 kat. hold; ebből 348 hold szántóföld, 26 kert, 53 rét, 3 szőlő, 102 legelő és 2789 hold erdő. A birtok házi kezelés alatt van megfelelő felszereléssel. Ispán és 19 cseléd végzi a gazdasági munkát. Azonkívül változó számú napszámosok dolgoznak rajta, kiknek átlagos száma 25. A napi bér 40—60 kr. közt változik. — Van ló, szarvasmarha és sertésenyészet.

e) A silingyiai birtok.

A Deseő Ádám-féle kegyes alapítványi silingyiai uradalom 1865-ben keletkezett, midőn is a szent-viszlói Deseő-család utolsó férfi tagja Ádám kir. tanácsos, Aradvármegye volt alispánja azt vallásos közművelődési célokra adományozta. Kezelését a csanád-egyházmegyei káptalanra bízta. Az uradalom 3 tömeget képez: az egyik 1866-ban alapított Deseőháza, mely önálló községet képez, a második Silingyia község határában, a harmadik pedig Apateleik község határában levő Mokra hegyen fekszik. Alakja csaknem szabályos négyzetet képez. Felülete részben dombos, részben vizenyős sík. Levegője üde, éghajlati viszonyai mérsékelték és szelídek; évi hőátlaga $+12^{\circ}$ Celsius, mely nyáron 30° -ra emelkedik, télen pedig -16° -ra süllyed; a légköri csapadékok elegendők s rendszeren harmatok is járnak. Az egészségi viszonyok kitűnők, mert még ez ideig a

járványos betegségek is csak szórványosan voltak képesek fellépni. Ezt bizonyítja az a körülmény is, hogy míg a születés 410 lélek közt évenként 24—26, addig a halálozás 10, 12.

Tenger feletti magassága 250—500 méter között változik. Területe általában televényes, részben homokos agyagtalajnak mondható, mely a nedvességet soká megtartja, de át nem bocsátja; 4—6 méteren alul diluviális korszakba tartozó tályagot és homokot találunk. Kereskedelmi és forgalmi helyei Arad, Pankota és Borosjenő.

Az uradalom erdő, szántó és jelentéktelen szőlőterületre oszlik fel. Abból 1600 kis hold (1100 □-ölével) az alapító által telepített deseőházi lakosoknak van kiadva 20 holdas részletekben, évenként megújított szerződés mellett egyenként 100 frt évi bérösszegért. A szántóföldek az alapító akarata szerint különben is holdanként évi 5 frtjával adatnak bérbé. Az uradalom térnagysága $1224^{840/1600}$ kat. hold szántóföld, 1324.29 hold erdőség, $19^{836/160}$ hold belsőség Silingyián és 80 hold belsőség Deseőházán. Az alapítványi uradalomhoz tartozik és Silingyia községében levő uradalmi kastély, mely kitűnő szilárd anyagból van építve; ugyanott van 3 gazdatiszti épület részben bérbé adva, részben pedig elhagyatott állapotban. A királyi jogokat most a halászat, vadászat és malomjog képezik. Évi átlagos tiszta jövedelme 9000 forint. — Az uradalom erdőterülete (1324.29 kat. hold) úgy vannak beosztva, hogy turnusai egymással párhuzamosan haladnak. — Faállaba legnagyobb részt tölgyekből áll: 50% magyar tölgy, 45% cserfa és 5% gyertyánfa. Az erdőüzem, mivel a fák növése igen gyors és tisztán magból keltek, a szálerdő rendszerre van fektetve. A forda 80 éves, mely azonban fokozatosan 100 évesre változtatandó. A faállabok épületfák és távsürgönyoszlopoknak adatnak el.

f) A drauczi birtok.

A Dániel-család drauczi birtoka. A Dániel-család egyes tagjai, névszerint Dániel József, Dániel Gergely, Dániel Teréz férj. Patrubán, Dániel Mária örökösei, Dániel Clementina örökösei birtokában Drauczon összesen 2940 kat. holdnyi terület van, melynek legnagyobb része 2301 hold erdő, jelentékeny terület, 572 hold szántó, 38 hold szőlő, 11 hold kert, a hátralevő 16 hold rét, vagy adó alá nem eső terület. A birtok állami adója 3566 frt 66 kr. A volt uradalmat alkotó egyes birtokok közül nagyobb a Dániel Gergely birtoka 776 hold területtel s 188 frt 86 kr. állami adóval, továbbá a Dániel Mária örököseinek birtoka 983 hold területtel s 238 frt állami adóval.

g) A duúdi birtok.

Czárán Emánuel örököseinek duúdi birtoka. Az egy tagból álló birtok részben sík, részben dombos és hegyes helyen fekszik. Levegője

és egészségi viszonyai jók. Talaja a síkságon iszapos, a dombokon agyagos, a hegyeken kősziklás. Forgalmi helye Arad, melytől azonban meg lehetős távol van; a ternovai vasúti állomással kavicsolt út köti össze. A birtokon feles gazdálkodás űzetik; a kezelő-személyzet 3 vinczellérből, 5 erdőőrből s 2 mezei csőszből áll; a főfelügyelőség Drauczon van; a birtok területe 1688 kat. hold s 920 □-öl; a rajta levő épületek: 2 úri lakház, 2 magtár, 2 istálló, 3 kukoriczagóré szilárd anyagokból építve. A birtokkal azelőtt regále-jog is járt, mely évi 840 frtért adatott bérbe. A földeket felesek művelik; a trágyázás mérsékelt. Az uradalomnak szőlőszete is van, de önálló pinczegazdasága nincs, mivel a borokat Drauczra szállítják. A terület nagyobb részét erdő borítja, mely agyagos és részben sziklás területen fekszik s tölgy, cser-, bükk-, gyertyán- és szilfából áll. A birtok állami adója 469 frt 50 kr. Tiszta jövedelme 1400 frt.

2. K i s b i r t o k.

a) Gyorok községe.

Gyorok község határának sík része kevésbé termékeny, homokos talajjal bir, melyben némi szárazság után a vetés kisül; esőzések alkalmával pedig a csapadék-vizek nagy területeket borítanak el. A talajjavítás trágyázás által több helyen sikeresen eszközöltetett, a meggyülemlett csapadék-vizek levezetésére tett mindennemű kísérlet azonban megfelelő viztartány vagy folyóvíz hiányában, eredménytelen maradt. A határ hegyes része leginkább kötetlen fekete föld, vagy kötött sárga és veres agyag, mely forgatás és homokolás által lazul, kisebb része nehezen munkálható, köves, sziklás. A lakosság földbirtoka tagosítva van. A tapasztalat e részben itt az, hogy a tagosítás a marhatenyésztésre hátrányos, mivel a tarlót és ugart legeltetésre felhasználni nem lehet. A lakosság mezei gazdálkodása a földbirtok csekélységénél fogva alig érdemel említést; a főkereseti forrás ugyanis a szőlőművelésből állt, mely míg a szőlők el nem pusztultak, minden egyéb gazdálkodást háttérbe szorított.

Az állattenyésztés a földbirtok csekélységénél fogva korlátolt és csakis az igen szűkkörű szarvasmarha- és sertésenyésztésre szorítkozik. Az apaállatok száma ugy a szarvasmarháknál, mint a sertéseknél kettőkettő s fajra nézve egyik bika magyar, kisjenői származású, a másik pedig hollandi-faj. Legelője van a községnek, de ez kicsiny is, zombékos is, a laposabb része kákánál egyebet nem igen terem, partos része pedig némi szárazság után kisül. Télen az állatokat istállózzák; a takarmánytermelés kis mennyiségben szokásos. — A gyümölcs- és szőlőtermelés a főkereseti forrás, mert szőlővel vannak beültetve nemcsak a hegyek, hanem a kertek is, habár most a felujítás után még nem jövedelmeznek eléggé. A gyümölcsstermésből fedezte a köznép nyáron át a szőlőmunkáltatás költ-

ségeit s egyéb szükségeit, sőt néha még részben adóját is. A szőlőművelés a kertekben és a hegynek alantabb fekvő jó talajú részeiben a karikás-rendszerrel történik, a magasabb és sziklás helyeken pedig a tőkés művellet dívik. Legfőbb terméke a vörösbor, továbbá a siller és kisebb mennyiségben a fehér, melyet rendszerint borkereskedőknek adnak el. E főkereseti forráson kívül, a gyoroki közlakosság a napszám keresetből tartja fenn magát, mely a szőlőkből és pinczékben ugyszólván az év minden szakában bőven kínálkozott. Korábban és az arad-hegyaljai szőlők helyreállása után valószínűleg megint így lesz. Gyorok régi lakosai értelmiség tekintetében a fejlettség elég magas fokán állanak, mit részint az iskoláztatás, részint pedig a szőlőbirtokos úri közönséggel való folytonos érintkezés által értek el. Általában véve szorgalmasak, takarékosak, testalkatra közép-, zömöktermetűek és munkabírók. Jól táplálkoznak, erkölcsi magaviselet tekintetében pedig — azon kevesek kivételével, a milyenek minden községben előfordulnak — teljes elismerést érdemelnek. Békés, rendszerető, a tulajdonjogot tiszteletben tartó nép s a mértéktelen pálinkaivástól tartózkodik. A kisbirtokosok társadalmi és családi élete példányképpül szolgálhat a szomszédos községeknek. Gyorokon oly büntények, minők a környéken igen gyakoriak, soha nem fordulnak elő. Házastársak elválása, vagy a vadházasság gyér eseteket képeznek.

Megemlítendő még Gyorokról, hogy van vasúti, távirda- és posta-állomása, hordóhitelesítő hivatala, hetenkint kétszer heti piacza s évenkint kétszer országos vására s hogy az aradvárosiaknak kedvencz nyaraló helye. Van »olvasó-egylet«, »tűzoltó egylet«, »vörös-kereszt-egylet« fiók s »takarékos és segély-egylete«. Itt van az »arad-hegyaljai gazdakör« székhelye s itt van amerikai szőlőtelepe az »Amerikai szőlőtelep szövetkezet«-nek. — Gyorok község történetében különösen nagyfontosságú az 1884. év, mert a meglehetősen elnéptelenedett és szegény község ez évben népesült meg a Bukovinából visszavándorolt csángók közül 126 családdal, melyek a kincstártól a szomszédos községek határaiból földeket is nyervén, a községnek ezáltal nemcsak népessége, de határa is gyarapított s ekkép a phylloxera pusztításai következtében oly szomorú jövőnek kitett magyar község fennállása biztosított.

b) Magyar- és Ó-Világos községek.

Magyar- és Ó-Világoson a terület művelés alatt álló nevezetesebb részét a parasztbirtok képezi; megjegyzendő, hogy szőlők mezőgazdasági birtokkal vegyesen és önállóan is vannak paraszt kézen. — A parasztbirtok elaprózása sem ezelőtt, sem most nem haladt annyira, hogy a parasztbirtokosok mellékkeresetre lennének utalva; a nagyobb rész termékét nem emészti fel és abból eladásra is kerül, a többi pedig gazdasága után megélhet. A parasztbirtok négy részre van osztva, melyek

ismét parcellázva vannak. A művelés szabadsága vetésforgási szabályozások által korlátozva van. A kaszáló és közlegelő területe a magtermelésre szántnak $\frac{1}{5}$ részét képezi. Közös használatú terület a nagybirtokossal nincs, azonban a közlegelőt a lakosság közösen használja, a mi arra nézve előnyös. — E két községben csekély azon iparosok száma, a kik földbirtokkal bírnak és viszont a parasztgazdák semmi iparágat nem űznek; a gazdasági szesztermelés is hanyatlott. A birtokváltás adás-vevés útján gyakori s legtöbbszörre a kisbirtok vevői szintén kisbirtokosok; az adósságra való birtokvétel nem dívik. A kisbirtok zálogbaadása elő nem fordul, azonban a haszonbérbeadás gyakori. A bérlők olyanok, a kik sajátjuk mellett művelik a bérelt birtokot; kizárólagos bérlők nincsenek. — A kisbirtokok jelzálogi megterhelhetése annak értékéhez képest nem nagy, a hitelezők pedig többszörre árpapénztárak és kis részben pénzüzetek; a jelzálogi terhelhetetés az utóbbi években nem növekedett. A kamatláb többszörre 6% és 8% , törlesztés a tőke 10% -a. A személyi adósságok nagymérvűek és ezek az utolsó évben különösen a kedvezőtlen gazdasági viszonyok folytán szaporodtak. A hitelezők magán pénzüzetek és a hitelezés alakja a kötelezvény-kiállítás. A törlesztések rövid idő alatt történnek; a személyi adósságok jelzálogi adósságá ritkán válnak. Az uzsora nincs nagyon elterjedve. A közterhek a kisbirtokosok tényleges jövedelmének $\frac{2}{10}$ részét képezik. Ezen közterheket, a különböző adóssági kamatokat és a szokásos életmód költségeit tekintve, a jövedelem a szükségletet fedezheti és csak kevés háztartás küzd deficizzel; sőt az adóhátralékok az utolsó években fogytak is. A kisbirtokosok körében a kényszereladások ritkák. Azok gazdálkodási rendszerében némi haladás észlelhető. A vetésforgás tavaszi és őszi turnus szerint történik. A legnevezetesebb eladásra szánt termény a búza és kukorica. A gépek használata terjed és ezek a cséplő- és morzsológépek. A kisbirtok haszonbérleti és vételára emelkedőben van. A népesség létszáma kis mértékben gyarapszik. Erkölcsi, közegészségi és táplálkozási viszonyai kielégítőek. A kisbirtokosok vagyoni ereje és jóléte az utolsó években a szőlők pusztulása folytán hanyatlott.

A határ talaja különböző, de többszörre agyagos. Trágyázás által javítható, van azonban nagy részben javíthatlan sziklásterület is. Nincs tagosítva. Gazdasági épületek külön nincsenek. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép a trágyát többszörre itt is a szőlők műveléséhez használja fel; a trágyát megbecsüli. — Az állattenyésztés meglehetősen fejlődik. A hasznos házi állatok fajtái a közönséges paraszt ló, magyar és kis részben nyugoti szarvasmarha, nemes kisjenői sertés, közönséges kecske; az apaállatok tenyésztés igazolvánnyal vannak ellátva. Van a községben cognac-gyár s ott a szegényebb sorsú lakosság némi foglalkozást kap. Házi ipar, a vászonszövés és seprűkötés, a nép saját szükségletére folytatottatik. Nevezetes e két községben az exterritorialitásnak

egy bizonyos korunk telfogásával ellenkező, de ennek daczára még ma is fennálló neme. Ez abban áll, hogy a görög keletiek és görög katolikus románok, ha Magyar-Világoson laknak, vagy annak határában bírnak is, ó-világosi, a nem görög keletiek és görög katolikusok pedig, bármely más nemzetiséghez vagy felekezethez tartozzanak is különben, ha Ó-Világoson laknak vagy ott bírnak is, magyar-világosi illetőségűeknek tekintetnek.

c) **Galsa és Muszka községek.**

A hegyaljai gazdasági viszonyok érdekes képe tárul elénk a galsai körjegyzőség területén, melyhez **Galsa** és **Muszka** tartoznak.

Galsa község határának talaja közepszerű jó fekete agyagos szántó, kaszáló (rét), szőlő, sík és hegyi legelő. A határ hat nyomásra van osztva. A szántóföldek a községtől messzire esnek és mivel a gazdálkodás a községben összpontosúl, a szántóföldekre a trágya kihordása nagyon terhes. -- Galsán a trágyát, míg azok el nem pusztultak, többnyire a hegyi szőlőkbe hordták. Mivel a galsaiak az ugarral nem tudnak megbárátkozni, a szántóföldet csakis ugarkényszer behozatala által lehet javítani és termőképesen tartani. A kaszáló (rét) földeket javítani lehetne, ha a galsai határon keresztül nyúló ugynevezett Vonta, Zsimbolya és Mátka-ér szabályoztatnék, úgy, hogy a hegyről lefolyó víznek rendes lefolyása lenne. Ez esetben a kaszálóból a legkitűnőbb szántóföld is válhatnék.

Muszka község határának talaja gyenge, közepszerű szürkés agyagos szántó és kaszáló (rét), szőlő és sík legelő. A határ szintén hat nyomásra oszlik. A muszkai határbeli szántóföld a kataszteri osztályokba sorozás tanúsága szerint gyenge, a lakosság azt rendszeres ugar hagyása által javítja és tartja termőképességben. Nagyon vizes esztendőben, miután nagyobb része lapályon fekszik, sok kárt szenved úgy a szántóföldeken, mint a kaszálóban, mert a víz megáll rajta.

Sem a galsai, sem a muszkai határ nincs tagosítva s a tagosításra nincs is kilátás, mert a nép arról hallani sem akar. Galsán egy határ rész (nyomás), mely például az idén kukoriczával, jövőre pedig őszi búzával vettetik be és a következő évben fele megugaroltatik, újból búzával vagy rozsossal és a másik fele része zabbal vettetik be. Csak a harmadik évben vettetik be megint kukoriczával és így munkálják meg és vetik be sorra a nyomásokat. Muszkán pedig minden szántóföld egyszer, például az 1-ső évben ugar marad, a 2-ik évben kétszeri és háromszori beszántás után őszi búzával, rozsossal vagy árpával, a 3-ik évben kukoriczával, a 4-ik évben ismét búzával vagy zabbal vettetik be. Így tehát Muszkán a szántóföld minden negyedik évben ugarnak marad. A galsai és muszkai lakosok tiszta és kétszeres őszi búzát, őszi rozsot, tavaszi árpát, tavaszi zabot és közönséges kukoriczát vetnek. A magválasztást ritkán és kevesen teljesítik gonddal, azok is csak a búzánál, ha látják, hogy az nagyon

megkétszerezedett, vagy meggazosodott. Akkor magnak való tiszta búzát a piacon vesznek. A galsai és muszkai lakosok lovakkal és ökrökkel dolgoznak, közönséges vasekével szántanak, faromás vas fogasokkal és tövis boronával boronálnak, kézzel vetnek és lovakkal nyomtatnak. Akiknek csak ökreik vannak, azok részben lovakkal való nyomtatásra helybeli- és vidékieknek adják ki a termést. A szemet a pelyvából közönséges szelelő rostával választják ki. Gépeket nem használnak semmire. Gazdasági épületeiket a marha-istálló, szín és disznóól képezi. Terményeiket a lakóház és istálló padlására rakják fel. A tanyai rendszer nem honos, mert a gazdálkodás a községekben van összpontosítva. A nép csak a hegyi szőlőket trágyázza s ha azt trágyázni szükségtelen, akkor a télen át összegyűjtött trágyát a vidéki szőlőtulajdonosoknak pénzért adja el. A trágyát az udvarban szabad ég alatt rakáson gyűjtik. — A galsai és muszkai nép őszi tiszta és kétszeres búzát, őszi rozsot, tavaszi zabot, kevés tavaszi árpát és közönséges kukoriczát termel és egy katasztrális holdon terem: a búzából és roszból 5—10, a zabból 10—20, az árpából 5—10, a kukoriczából (morzsolva) 10—20 hektoliter. Termel még kendert, paszulyt, burgonyát, káposztát és zöldséget, de csak saját szükségletére. A felesleg terményeket a nép nem szokta tartani, hanem aratás után azonnal eladja az aradi és a pankotai piacon az ott dívó árak szerint, a hova tengelyen szállítja azokat.

A lakosság tenyészt közönséges kis fajta lovakat, magyarfaj szarvasmarhákat, közönséges mangolicza vegyülék faj sertéseket, magyar juhokat és közönséges kecskéket. Megfelelő apaállatok vannak. Az okszerű állattenyésztés felé haladás nem mutatkozik. Legelő gazdálkodás létezik; az istállózás nem fordul elő. — Van községi legelő és pedig: Galsán 644 katasztrális hold sík és 482 katasztrális hold hegyi, összesen 1126 katasztrális hold. Muszkán van 382 katasztrális hold legelő. A takarmány termelésére különös gond nem fordítatik. A kinek kaszálója van, az az ott termő gyepszénán kívül csak búza, zab és árpa szalma, pelyva és kukoricza-kóróval telelteti ki marháit. Galsa és Muszka községek határában hegyi szőlők vannak. Gyümölcsfák csak a beltelken és a szőlőknél netán levő tisztás földeken láthatók. Az eljárás a szőlőtermelésnél az volt, hogy azokat régi bevett szokás szerint munkálták meg és csak egyforma asztali fehér bort szűrtek, melyet mindig szüretkor vagy szüret után kiforrva adtak el helyben a megjelent vevőknek. A vevő megvett borát tengelyen és a vasúton szállította el. A törkölyből és szilvából a lakosság a maga számára pálinkát éget; vannak azonban olyanok is, kik a törkölyt és a szilvát is eladják. — Galsa és Muszka lakossága a földművelés és szőlőmunkálatokon kívül más mellékkereset-forrással nem bír a határban. A házi ipar csekély. A lakosok a maguk számára szükséges fehér öltönyt készítik. — A román nők az általuk és férjeik által viselt subát a saját

juhaikról nyírt gyapjából maguk fonják és szövik. Ezen itt említett házi ipar tovább fejlesztésére akarat nem igen van.

Mióta a pénzintézetek szaporodtak, uzsorások nincsenek. A lakóházak és gazdasági épületek közül a legrégebbek fából, az újabbak vert falból s vályogból is épültek és zsúp szalmával, náddal és cseréppel vannak fedve. — A föld ára negyed telkeként 1000—1300 frt, évi hasznobére pedig 80—120 frt. Erdő a határban nincsen; a fa-szükséglet a silingyiai, tauczi és duúdi erdőkből tengelyen szállítva 5—8 frton fedeztetik ölenként. A nép általában értelmes, gazdasági ismeretei fejlődnek különösen a szőlőművelésben; fájdalom azonban, hogy ezen ismereteit a szőlőknek elpusztulása folytán nem értékesítheti. Újabban némi mozgalom észlelhető a parasztságnál is azok felújítására. Galsán a lakosság $\frac{2}{3}$ része román, $\frac{1}{3}$ része magyar, vallása gör. keleti, róm. katolikus, görög katolikus; kevés református és izraelita és egy pár nazarénus is van. Muszkán pedig 8 róm. katolikus és 2 izraelitán kívül mind románok és gör. keleti vallásúak laknak. Az ipar és kereskedelme csak néhány szatócs-üzletre és gyengébb iparosra szorítkozik.

Galsa és Muszka községekben orvos nincsen, e tekintetben Pankota és Világoshoz fordul; a két községben az orvosi hivatalos teendőket a Pankotán lakó járási orvos teljesíti; van a két községben okleveles szülész, kit a nép igénybe vesz ugyan, de nem szívesen. A nép táplálkozása gyenge, mert a szőlők pusztítása folytán nagy pénzszükségben szenved s leginkább bab, burgonya, káposzta és egyéb olcsó eledellel táplálkozik. Nedvesebb időkben meghülés okozta tüdőbetegségek és a váltó láz uralkodnak, száraz időkben azonban a vidék egészségesnek mondható. A nép testalkata az idősebbeknél magas, izmos, az újabb nemzedék alacsonyabb és véznább. Gyermekeit a nép tehetsége szerint gondozza, hasonlóképpen lakása is a szerint van berendezve; a módosabbaknál jobban, a szegényebbeknél szűkebben. A szegény-ügy jó karban van, koldus nincs.

Az állat-egészségügyről a törvénynek megfelelően van gondoskodva, állatorvos a két községben nincs ugyan, de a közvetlen közel lévő Világos községben lakó járási állatorvos vétetik igénybe. Az állat-egészségi viszonyok kedvezők.

A pálinkaivás ugyan elvan terjedve, de mióta a szőlők elpusztultak, az iszákossági esetek is ritkábbak. Munkás van elég. A munkabér évszakok szerint 30 krtól 1 frtig változik.

d) Pankota községe.

Pankota művelés alatt álló területének legnagyobb részét kis birtokok foglalják el, melyek a promontoriumon lévő szőlőkkel együtt parasztkézen vannak. Az utolsó 10—15 év alatt nagy mértékben haladt a parasztbirtokok elaprózása, elannyira, hogy e községben már sok oly gazda van,

kinek eldarabolt birtoka alig fedezi az illető házi szükségleteit, annál kevésbé képes tehát termésének egy részét eladni, vagy ha ezt teszi is, akkor a legnagyobb munka közeledtekor a kenyeret kénytelen drága hitelbe vett készpénzen beszerezni. Az ilyen parasztbirtokosoknak nincs mellékeresete, ha csak olyannak a földhaszonbérleteket nem tekintjük. A múlt évek alatt tapasztalható volt, hogy az oly egyének, kik a földbérlést nagyban és szakadatlanul űzik, középszerű termés mellett is haladnak. Ennek okát, a helybeli viszonyokat ismerők abban vélik feltalálhatni, hogy az illetők jobban és szakszerűbben művelik a földet. — A község határa tagosítva lévén, a parasztbirtok egy tagban van s így a megművelés szabadsága semmi szabályok avagy helyi szokások által nincs korlátolva. A birtokváltások többnyire adás-vétel útján csak a parasztbirtokosok között történik. A parasztbirtok átörökítése oly esetekben, midőn az illető örökgyó nagyobb birtokkal bírt, rendszeren az örökösök között arányos felosztás útján történik, míg a kisebb birtokoknál rendszeren az egyik örökös, ki magát tehetősebbnek érzi, átveszi az egész birtokot és a többi örökösöket kifizeti. Az osztályrészek azután vagy jelzálogilag betábláztatnak az ingatlanra, vagy a kifizetés valamely pénzintézetnél felvett kölcsönrel történik. A kölcsönök most már többnyire pénzintézetektől vétetnek föl jótállás mellett, kevésbé jelzálogi terheltetésekkel, mindamelllett az utolsó 10—20 év alatt a jelzálogi terheltetés jóval növekedett. A személyes adósságok is nagy mérvet öltének s egyre szaporodnak, részint a terhes adótartozások törlesztése, részint pedig a létfenntartás fokozódott szükségéi következtében. A kölcsönök felvétele az itteni pénzintézetnél váltóra, a magánosoktól felvett kölcsöne pedig kötelezvényre történik. Az adóhátralékok fogynak ugyan az erélyesen és szigorúan alkalmazott végrehajtások folytán, de ezen tények is csak a személyi adósságokat növelik. A parasztbirtokosok között a kényszereladás nem mondható gyakornak és ha egyes esetekben elő is fordul, úgy a jobb módú birtokosok szerepelnek, mint vevők. A kisbirtokosok parlagföldeket nem hagynak, hanem trágyázás által iparkodnak a föld termelési képességét fentartani; a gépek használata — az egy cséplőgépen kívül — nem igen szokásos. A gépek használatának előnyét jól ismerik ugyan, de anyagi viszonyaik ezek bevásárlását nem engedik meg.

A község határának talaja általában gyengének mondható, mert abban első osztályú föld a legújabb kataszteri felvétel szerint nem található. A földek egynéhány düllőjét trágyázással lehetne ugyan javítani, azonban a gazdák, ha van is egy kevés trágyájuk, azt a rekonstrukció megindulása után ismét inkább szőlőjük művelésére használják fel, míg a föld termőképességét vetésforgás által igyekeznek egyensúlyban tartani. — Nagy része a talajnak ki van téve az itteni Mátka-ér kiöntéseinek s így ott csak silány fűtermés várható. Ezen Mátka-ér rendezése a megye hatósága

által folyamatba téve. A község határa tagosítva van, még pedig 1867. évben megindított úrbéri per folytán. Ezen tagosítás azonban a határnak nagyon is egyenetlen volta miatt — az előljárási nyilatkozata szerint — a község lakosainak nagy részére igen kártékonyan hatott. A gazdasági épületek meglehetősen rondák; a tanyarendszer nem általános. E részben a községi lakosok megoszlanak; a tehetősök a tanyarendszert követik, míg a gyengébbek gazdálkodása a községben összpontosul.

A terményeket a nép az aratás után azonnal eladja. — Megfelelő állattenyésztés nincs, mert a tagosítás alkalmával a legelő felosztván, a drága pénzen bérelt silány legelő pedig nem mutatkozik alkalmasnak a tenyésztésre, azonkívül a takarmánytermés a réteken nem jó minőségű, miután ezek többnyire vízállások. Mellékkereset forrásokkal, a szőlőtermelést leszámítva, a község lakossága nem bír, nagyobb iparvállalat itt sincs; házi ipar van ugyan, de csak a saját szükséglet fedezésére szorítkozik, de ugylátszik ezen házi ipar is, a mi csupán a házi vászon készítéséből áll, mind gyéribben üzetik, holott ennek fejlesztése a községre előnyös volna. A mi a község lakossága értelmiségét és különösen gazdasági értelmiségét illeti, az fejletlenek mondható; a szorgalom takarékosággal van párosulva. A nép testalkata és munkaeje középszerűnek, táplálkozása pedig rendesnek mondható.

A nép jelleme tisztességes; a pálinkaivás, habár nem tulságos, de mégis igen kártékonyan hat a nép anyagi és szellemi fejlettségére. Családi élete igen egyszerű, míg társadalmi élete fejlettebbnek mondható.

e) Apatelekek községe.

Apatelekek (Mokra) község határában a mezőgazdaság nagyobb része parasztbirtok; erdő nincs, a szőlőknek csaknem $\frac{2}{3}$ része parasztkézen van. A parasztbirtok elaprózása itt nem halad, sem tömörülése, az egy volt regalebéri vásárlásaitól eltekintve, nem észlelhető. A parasztbirtokos túlnyomólag saját birtokai után élhet; terményének egy részét el is adhatja. Mellékkereset: a nagyobb szőlőbirtokosoknál való vinczellérkedés, napszámba dolgozás, a szomszéd nagybirtokosoknál való aratás. A parasztbirtok nyomásokra és parcellákra oszlik; a megművelés szabadsága a helyi szokások által korlátozva van. A birtokfelosztás viszonyai a takarmánytermelés elterjedésének nagyon útjában állanak, mert a legeltetés nagy mérvű. A kaszáló a legelővel együtt felét képezi a magtermelésre szánt területnek. A legelő közösen használtatik. Ez a parasztbirtokosokra nézve előnyös a marhatartás szempontjából, de a mesterséges takarmánytermelése szempontjából fölötte hátrányos. Az iparosok földbirtokkal nem bírnak; a földhirtokosok házi ipart nem űznek. A parasztbirtokok nagyobb része örökség útján jutott a mostani tulajdonosok kezei közé. Ujabbán román ajkú parasztek kezeiből tót és magyar ajkúak birtokába jutott, adás-vétel

útján, szabadkézből néhány telek föld. Uzsorás kezeibe ezen vételeket megelőzőleg 5 sessió föld jutott. A parasztbirtokok jelzalogos megterhelése a szőlők elpusztulása óta gyakrabban fordul elő.

Személyi adósságok a román ajkú parasztnál szomorú mérvben növekedtek az utolsó 10—20 év alatt, mert azok pálinkaivásnak adták át magukat. A hitelező az uszorás; a hitelezés alakja kötelezvény. Gabna és a korábban bortermésre is ugyancsak helybeli uszorás kölcsönöz különféle módozatok mellett. A kamatláb látszólag törvényes, mivel a tőkében a hatványra emelt kamat is már befoglaltatik. A személyi adósságok néhány év alatt törlesztetnek. Az uszora nagyon el van terjedve. Mezőgazdasági hitel-egylet vagy szövetkezet nem létezik, pedig ez volna a leghathatósb ellenszer. A kisbirtokosok gazdasági értelmiségében és gazdálkodásában feltűnő haladás észlelhető. A földnek ugarolása és trágyázása körül nagy szorgalmat fejtenek ki. A marhatenyésztés is lendületet vett. A vetésforgó dülönként van beosztva. Gépek eddigelé használatban nincsenek. A kisbirtokosok vagyoni ereje és jóléte egész a szőlők elpusztulásáig emelkedett. Az erkölcsi, közegészségi és táplálkozási viszonyok kielégítőek. — A szorgalom és erkölcsiség javulást mutat.

A helybeli lakosság román, tót és magyar nemzetiségű. Közöttük nagy különbség észlelhető. Míg a román nemzetiségűek tunyák és a műveltség legalsó fokán állók voltak s mint ilyenek végpusztulásnak indultak, addig a tót és magyar ajkúak mindenike a megtettesült józan-ság és szorgalom egy-egy példánya volt. A románok virágzásnak induló gazdasági, vagyoni és erkölcsi jóléte és értelmiségének fejlődése egyedül ezek jó példaadásának köszönhető az utóbbiak letelepedése óta. Ezek okszerű gazdálkodásának köszönhető, hogy a föld vételára a nyolczvanas évek derekán 4 év alatt 180 frtról 640 frtra emelkedett $\frac{1}{4}$ sessionként, hasznbére pedig 15—17 frtról 50—55 frtra legelőilletőség nélkül. Most már sem megvétel, sem hasznbérlet céljából kapni nem is lehet

Apatelek község határának talaja kötöttebb búza talaj; kissé nedves. Célyszerű lecsapolások és okszerű vetésforgás által volna javítható. Tagosítva nincs. A községi lakosok gazdálkodása általában a helyi viszonyokhoz képest tűrhető; a forda beosztás hármás két búzával; a talaj megművelése kissé felületes, de a mag-megválasztás gondos, részben magcserélés is alkalmaztatik; a vetés és a többi gazdasági munkálat elég jó. A nép munkaeszközei közepesek; gépek csak a vetőmagok tisztításánál alkalmaztatnak. Kevés gazdasági épületei fából építvék, a gazdálkodás a községben van összpontosítva; trágyázni a lakosság egy része kivételesen szokott; a trágyát ez időszertint még nem becsüli eléggé. A termények minősége közepes, azok aratás után azonnal eladatnak; eladási piacok Pankota, Borosjenő és Arad. Az értékesítési viszonyok kedvezőtlenek.

Az állattenyésztés fejlődését illetőleg mondhatni, hogy a multakhoz viszonyítva haladott, de főleg csak számra nézve. — A lovak jobbadán magyar paraszt-fajták, a szarvasmarha közép nagyságú magyar-fajú; a sertés pedig vegyes, többnyire mangolicza; a juh és kecske nem tenyésztetik. Az apaállatok részben kielégítőek, részben meglehetősen silányok. Az okszerű állattenyésztésre mi gondot sem fordítanak. Istállózásra csak a rossz időjárás kényszerít. Községi közlegelő van, azonkívül haszonbérelt legelőt is használnak; a takarmánytermelésre határozottan semmi gond sem fordítatik. Az apateleki határban »Mokra« név alatt ismeretes promontoriumon rendes gyümölcsstermelés nem üzetik. Egy pár szőlős gazda, ha helye megengedi, termel ugyan különféle nemesebb gyümölcsöt a maga használatára, de egészben véve a tulajdonosok nem nagy súlyt fektetnek a gyümölcészetre, pedig az ez irányban szerzett tapasztalatok szerint különösen a kajszin, őszi barack, egy pár nemes körte- és alma-faj várokozásokon felül jó és szép gyümölcsöt ad.

f) Ternova és Kurtakér községe.

A ternovai körjegyzőség községeiben a nagybirtok a terület $\frac{1}{3}$ -ad, a parasztbirtok pedig $\frac{2}{3}$ -ad részét foglalja el. A szőlők mint önálló birtokok kezeltetnek a parasztgazdák által, nem ugyane körjegyzőségben, a hol csakis a község nagybirtokosa tart fenn egy 23 holdnyi kiterjedésű szőlőt, hanem a drauczi, pankotai és apateleki hegyközségben. Erdő nincsen, csak az uradalom bir egy 450 kat. holdterületű erdővel, melyet fáczánosnak tart. A birtokok közötti arány változatlan, a mennyiben ha egy rész felapróztatik, ugyanannyi tömörítettik ismét. A feldarabolás okát legtöbbször az örökösödés képezi. Az eladásnál rendszeren vagy $\frac{1}{3}$ -ad, vagy $\frac{1}{4}$ -ed föld szokta az ügylet tárgyát képezni, sőt az örökösödésnél is legtöbbször a birtokot az egyik örökös tartván meg, örököstársát készpénzzel elégíti ki. Ha a család 3—4 tagból áll, ez esetben $\frac{1}{3}$ -ad külállományú föld, közép termés esetén (20 köből) biztosítja a tulajdonos megélhetését, nemkülönb az adótartozás kifizetését. A lakosság azon része, mely megfelelő földbirtokkal bir és ez annak felét teszi, nem jár napszámba, hanem készpénzbeli szükségletét néha fuvarozással szerzi be. A parasztbirtok 4—5 parcellára oszlik külön-külön düllőben. Ez valamennyi parasztbirtokra nézve fennáll. Csak az őszi ugarolás dívik. — A kaszálló a magtermésre szánt földhez úgy viszonylik, mint 1: 4-hez. Mesterséges takarmány nem természetetik, minnek oka abban rejlik, hogy a tarló felszabadítás alkalmával az összes földterületek közös legeltetés alá bocsátatnak. Az ipar a földművelői foglalkozással nincs egybekötve, a gazdasági szeszfőzés hanyatlott, minthogy a nyers anyag mennyisége csökkent.

A birtokváltás nem mondható gyakorinak, a tulajdonosok igyekeznek birtokukat megtartani; a vétel készpénzfizetés mellett történik. A

birtokrészletek zálogba adása azonban szokásos és pedig az egyes tulajdonosok között; legtöbbször a takarmányföld képezi a zálog tárgyát. A birtok legtöbbször törvényes átörökítés folytán megy át az örökösök birtokába, mely alkalommal a fiú-örökösök előnyben részesülnek; a női-örökösök legtöbbször örökhagyó által még annak életében elégíttetnek ki. A jelzálogi bekebelezés igen ritka eset és az is többször örökrészek, továbbá köztartozások biztosítására történik. A személyes adósságok nem igen nagyok, csakis kisebb 10—50 frtnyi összegekben, rövid 1—2 évi törlesztésre, köttetnek. — A jövedelem a közterhekhez úgy viszonylik, mint 3 az 1-hez; az adóhátralékok fokozatosan fogynak. Kényszer eladások nem gyakran fordulnak elő és ha beállnak a köztartozások fedezetére; a vevők a lakosság közül valók. A gazdálkodás tekintetében némi haladás észlelhető, a kisbirtokosok gazdálkodási módja sokkal gyarlóbb a nagy és középbirtokosokénál. A birtokvétel kedv emelkedett és ezzel az ár is. A vagyonság nem mondható fényesnek, sőt a közterhek emelkedésével az inkább hanyatlónak mondható.

A Ternovával csaknem összeépült **Kurtakér** község külterkei 4 dűlőbe tartoznak. Mind a négy agyagos, a kataszteri osztályba sorozás szerint többször 3-ad és 4-ed osztályúak és trágyázás által javíthatók. A községi határ nincs tagosítva, azonban a legelőelkülönítés még 1833-ban a község előnyére megtörtént. A lakosság gazdálkodása gyarló. Kétszer egymásután búzával és a harmadik évben kukoriczával vetik be a földet. A talaj elég jól műveltetik, a szántás mély. A lakosság a saját termésű, azonban meg nem válogatott, üszögös magot is elveti. Vasekét, boronát használnak; gazdasági gépeket azonban nem. Gazdasági épületei az ő igen alacsony igényeinek megfelelőek, s a gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép a trágyát megbecsüli és azt földjeire kihordja. — A gumós növények közül csak a burgonyát termeli házi szükségletre. A búza terem katasztr. holdanként átlag 5, a zab 4—5, az árpa 4—5, a kukorica 3—4 métermázsát. A terményeket és nevezetesen a zabot, valamint a búzának egy részét mindjárt aratás után a pankotai és kevésbé a borosjenői hetipiaczokon adják el. — A gabona és pénzuzsora ritka.

Az állattenyésztésben haladás az utolsó évtized alatt nem volt észlelhető, minek oka abban keresendő, hogy a kisbirtokosok köztartozásokkal túlterheltek. Lovuk közönséges mokányfaj; szarvasmarhájuk topánfalvi, sertéseik különféle fajúak. Juh- és kecske-tenyésztés itt nem igen üzetik. A községnek szarvasmarha és sertés-apaállatai vannak. Legelőgazdálkodás mellett az istállózás csakis a téli hónapokban szokásos. A községnek van közlegelője, mely azonban a marhalétszám szükségletét nem elégíti ki, miért is évenként az uradalomtól vesznek bérbe legelőterületet. Szénán kívül egyéb takarmány nem termeltetik. A gyümölcsstermelés nem dívik. Szőlőstermelést néhány községi lakos a mokrai hegyen lévő szőlőjé-

ben folytat. Sem méhészet, sem selyemtermelés nincsen. — A népnek a szőlőművelésen kívül egyéb mellékkeresete s a község határában iparvállalat nincsen. Házi ipar egyedül a fonás és szövés, mely a saját szükségletet fedezi; azt fejleszteni lehetne az által, hogy a községben, miután a folyóvízben való kenderáztatás a vízjogi és közegészségügyi törvény által tiltatik, kenderáztató telepek állíttatnak fel. A nép az értelmiség meglehetősen alacsony fokán áll; elég takarékos és gazdasági tekintetekben nem oly hátramaradott. Mai a korábbihoz még is fejlettebb állapotának előidézésére befolyással volt a vasút. A nép testalkata közepes; kevés erkölcsi alapja van. A pálinkaivás meglehetősen elterjedt. Társadalmi élete nincs, családi élete elzárkózott. Az éghajlat kitűnő; az emberek egyébként békések, türelmesek, de kevésbé tisztességtudók.

g) **Draucz, Nádas, Kujed.**

A **drauczi** körjegyzőségben a gazdálkodás kezdetleges; a forda-beosztás, a talaj megművelése, a mag megválasztása és a munkaeszközök rosszak. Gazdasági épületek nincsenek. A tanyarendszer nem dívik s így a gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép keveset trágyáz. Fejlődés az állattenyésztésnél nem mutatkozik, így fajló egyáltalában nincs; a szarvasmarha busa, a sertés szintén korcs, a juh és kecske erdélyi; az apaállatok száma csekély és azok kevésbé jók. Istállózás nem fordul elő. Községi legelő van. A mesterséges takarmánytermelés nem dívik.

A nép értelmisége általában, gazdasági értelmisége pedig különösen alacsony fokon áll. Az nem szorgalmas és takarékos s nem fejlődik. Ezt főleg iszákossága és csekély fokú műveltsége okozza. A nép testalkata és munkaereje gyarló. Rosszúl táplálkozik, kevésbé erkölcsös és jellemes; a pálinkaivás el van annak körében terjedve. A nép társadalmi és családi élete békés, türelmes, azonban az nem igen tisztességtudó. — E vidékre vonatkozólag még felemlítendő, hogy **Járkoson** a gabonauzsora oly formán dívik, hogy a kölcsönadók hektoliterért másfelet adnak vissza ujkor.

Nádason a parasztbirtokok részben kicsinységük, részben terméketlenségük miatt a gazda háztartását sem képesek ellátni s az összes gazdák mellékkeresetre utalvák, amit napszámmal s fuvarozással biztosítanak maguknak. A napszám átlag 40 kr., a fuvarozás bére pedig egy kétfogatú igáért napi 1 frttal fiztetik. A paraszt gazdák anyagi helyzete rossz. A birtok zálogba, valamint bérbeadása is igen el van terjedve; a bérlők jobb módú gazdák, a hitelezés kivétel nélkül magánosoktól történik. — A közterhek, a kisbirtokosok tényleges jövedelmét tekintve, igen nagyok. A gazdák soknemű kiadásaival szemben a háztartás általában deficittel küzd. Az adóhátralékok tetemesek, az utolsó évek alatt azonban kis mértékben apadtak.

Kujeden a tanyarendszer általánosan be van hozva, minden gazdasági dolog a tanyán folytattatik; de ennek daczára a trágyázás kis mértékben történik, mert kevés a trágyatermelés. A kujedi parasztgazdasági viszonyok kellő feltüntetése czéljából egy közép viszonyok között élő $\frac{1}{4}$ -ed telkes paraszt gazdának évi termeléséről és annak kiadásairól a következő adatokat hozom fel. Rendesen terem 15 mmázsa búzája, 20 mm. zabja, 10 mm. széna és kukoriczája. Ezek ára átlag 5 frtjával számítva 225 frt, a 20 mm. széna ára 80 krjával 16 frt, összes bevétele 241 frt. Kiadásai az őszi szántásra 10 frt, a tavaszira 20 frt, a kaszálásra 10 frt, aratás, hordás és nyomtatásra 50 frt, évi állami és községi adója 20 frt, összesen 110 frt. Ezt levonva a bevételből, marad 131 frt tiszta jövedelem. Ezen kívül lakás, a belső telek szabad használata és a mit napszámmal, továbbá fuvarral megszerez.

V. A Maros-völgye.

I. A nagy- és középbirtokok.

a) A petrisi birtok.

A petrisi uradalom Ürményi Pál tulajdona jelenleg, azelőtt Szalbeck birtok volt, de tulajdonost gyakran cserélt. Térfogata művelési ágak szerint a következő: szőlő 1 kat. hold és 502 □-öl, szántó 513 kat. hold és 1279 □-öl, kert 78 kat. hold és 793 □-öl, rét 182 kat. hold, legelő 102 kat. hold és 1191 □-öl, erdő 8200 kat. hold és 905 □-öl, terméketlen 36 kat. hold és 1301 □-öl; összesen 9316 kat. hold és 1338 □-öl. Mint ez adatokból kitűnik, a petrisi uradalom, hegyi és erdő birtok lévén, kevés lapályos földet foglal magában. A lapályos részek majdnem kizárólag takarmánytermelésre használtatnak; a hegyi szántóföldek kevés kivétellel a községi lakosság által részben műveltetnek, a termésnek $\frac{1}{3}$ -a képezvén a birtokosnak járó részt. Gazdasági eszközökkel és gépekkel a gazdaság el van látva. Az uradalom marhatenyésztéssel és gyümölcsstermeléssel is foglalkozik. A fő gazdasági ág azonban az erdőművelés, melynek czéljaira 15 kilométer hosszú keskeny vágányú iparvasútja van.

b) Az iltyói birtok.

Herczeg Lichtenstein Alajos iltyói uradalma, melynek területe 6000 kat. hold, Iltyó, Tok és Szelistye községek határában fekszik. Jelenlegi tulajdonosa birtokába vétel útján jutott. — A 6000 holdnyi terület nagyobb része, 5007 hold erdő; van továbbá 400 hold szántó, 60 hold rét, 3 hold szőlő, 10 hold kert, 160 hold legelő s 360 hold hegyi szántóföldje. Az uradalom személyzete: 1 intéző, 1 fővadász, 1 főerdőőr, 5 erdőőr, 1 béres-gazda, 3 mezőőr, 8 béres, 5 kocsis, 4 kanász, 1 juhász,

3 tehénpásztor, 2 ökörpásztor, 1 taligás, 1 irodaszolga, 2 kertész, 1 kovács, 1 bognár, 1 vinczellér, 2 hintókocsis, 1 lovász, 2 csikós. Az állat-állományt 21 ló, 20 ökör, 50 tehén, 120 borjú, 16 juh és 360 sertés képezi. Az uradalom házi kezelés alatt van. A szántóföldeken búzát, rozsot, kukoriczát és luczernát szoktak vetni. Az erdőből évenként átlag 50 holdat vágnak ki, honnan holdanként 40 öl tűzifát nyernek. A hegyi szántókból évenként 60 holdat fásítanak be, részint tölgy-, részint fenyőfával. A birtokon az állattenyésztés rendszeresen üzetik; a fölös marha-állomány 3 évenként adatik el; a tejből vajot készítenek s így értékesítik azt.

c) A soborsini uradalom.

Gróf Nádasdy Ferencz soborsini uradalma a báró Forray-családról szállott reá örökségképen. Az uradalom 3 nagy tagból áll és pedig Soborsin, Kujás és Temesest községek határában van 3334 kat. hold 1179 □-öl, Halalis község határában 1093 hold 979 □-öl és Trojás község határában 6042 hold 1306 □-öl; a három tag területe együttvéve 10,471 hold 264 □-öl. A talaj hegyes, előfordulnak rajta 800 méternél magasabb hegycsúcsok is; a lejtők igen meredek (30—40°). Az erdőben a fajoknak különféle fajai fordulnak elő. A közlekedés eszközeit részben az erdélyi vasút és országút, részben hegyi utak képezik, melyek elég jó karban vannak. A kezelés részben bérletileg, részben házilag történik. A házi kezelésnél 1 gazda, 7 béres, 2 kocsis, 2 csikós és 2 tehénpásztor van alkalmazva. A birtokon levő épületek: 1 szép emeletes kastély melléképületekkel, 8 tiszti, 5 cselédlak, 4 munkásház, 4 ló- és 2 tehénistálló, 3 korcsma, 4 vizimalom, 1 fűrészmalom s 2 bérház. Az uradalom tulajdonosát megilleti a vásári vámszedési jog Soborsinban. Az igás-állomány 16 ökörből, 2 bivalyból és 4 lóból áll; a haszonmarha-állományt 12 tehén, 1 bika s 6 borjú képviseli. Az uradalom területe majdnem kizárólag erdő, ennek értékesítése végett keskeny vágányú iparvasút van rajta építve és pedig 15 km. hosszúságban gőzerőre, 13 km. hosszúságban lóerőre berendezve; ez az iparvasút Seidner Bernát fakereskedő cég használatában van, mely a trojási erdők faterményeinek átvételére szerződésileg köteleztetett. Ugyane cég használatában van a trojási mészkemence is, mely hetenkint 300 tonna meszet képes előállítani, de csak mintegy 5000 tonnát termel évenként. Az évenként eladásra kerülő fa 1500—2000 köbméter. Az uradalom állami adója 1750 frt, községi közköltsége 1200, útadója 150 frt. Tiszta jövedelem 25,000 frt.

d) A maros-szlatinai uradalom.

A maros-szlatinai uradalom területe 15,700 katasztrális hold. Tulajdonosa a Munk H. és fiai cég. Áll 15,000 kat. hold erdőből, 700 kat. hold rét, mező, szántóföld és legelőből. A birtok házilag kezeltetik.

A gazdasági felszerelés áll a megfelelő igavonóállatokból, eszközökből és gépekből. A hivatalnokok száma 6, fizetésük 300—600 frt, lakás, fűtés, világítás és a szokásos deputátumokból áll. A munkások száma nagyon változó és az sokszor 300-ig emelkedik. A napi bér 50 krtól 1 forintig váltakozik. Az állatállományt 50—70 szarvasmarha és 200—400 sertés képezi. Különbön itt a mezőgazdaság és állattenyésztés mellékes, az erdőkihasználás a fő foglalkozási ág.

e) **A konopi uradalom.**

A konopi uradalom Konopy Sándorra 1872-ben szállott örökösödési egyezség folytán. Az uradalom több tagból áll, erdeje azonban egy tagban van; délről a Maros, más irányokban erdősegek határolják. A Maros-menti terület lapályos, a többi hegyes; úgy az erdő-talaj, mint a szántóföldek termékenyek, az utóbbiak a Maros iszapolása folytán. A vadállomány jelentékeny. Az uradalomnak halászata is van a Maros-folyóban, hol harcsát, pontyot, fehér halat és kecsegét fognak, mindez azonban alig jövedelmez valamit. Helyben vasúti állomás van s azonkívül az országút s még inkább a Maros kínálkoznak közlekedési eszközökül. Az uradalom terményei tehát jól értékesíthetők; a Maroson az uradalom falerakó-helyet is tart, hol a fa a tutajokra könnyen felrakható; ezen kívül a hegyi magas utak is jól használhatók. Fő forgalmi helyei Arad és Lippa. Az uradalom nagy része házilag kezeltetik; bérbe csak a Maroson túli részek adatnak ki holdanként 8 frtjával. A kezelő személyzet: 1 erdész, 8 erdővéd, 2 faraktár-őr, 1 gazdasági intéző, 4 kocsis, 8 béres, 1 kovács, 1 bognár, 1 molnár, 2 kanász, 3 mezei csősz, 4 csikós és 1 házi kocsis; Aradon külön ügynök van a faüzlettel megbízva. A birtok-terület 7515 kat. hold, melynek legnagyobb része — 7000 hold — erdő; épületei: 1 úri-, 1 erdész és 1 tisztalak, 1 postaház, 1 korcsma, 1 cselédház 8 lakással, 2 őrház, 1 kovácsműhely lakással, 1 bognárműhely lakással, 2 erdővédlak, 1 szeszgyár lakással, 1 szárazmalom lakással, 1 pataki-malom lakással, 6 istálló 200 drb szarvasmarhára, 2 istálló 40 lóra, 2 disznóól 100 anyakocza részére, 1 tengeri-kotárka, 3 magtár, 3 fészter, 2 kamara, 1 kolna, 1 vinczellér-ház. Az uradalomhoz halászati és malomjog tartozik. Igás-állomány: 24 ökör, 26 ló; haszonmarha-állomány: 10 tehén, 1 bika, 25 gulyabeli marha, 10 borjú, 4 kanca, 3 csikó s 60 drb sertés. — A gazdasági felszerelés k. b. 3500 frtot ér. A szántóföldek váltógazdaság szerint kezeltetnek 3 éves fordával, kivéve a Maros-menti áradásos földeket, hol mindig kukoriczát vetnek. Évenként 300 hold vettetik be. Trágyázni csak a dombos területeket szokták, mivel a trágya kevés s a sík földeket a Maros hátrahagyott iszapja úgy is javítja. Munkás többnyire elég van; a férfiak napi bére 40—50 kr., az asszonyoké 25—30 kr. — Gyümölcsstermelés csak házi szükségletre üzetik; az uradalom szőlője 3

holdat tesz, hol eladásra is termeltetik bor. A szeszgyár jelenleg nincs üzemben; a pataki- és a szárazmalom a szükséglethez képest dolgoznak. Az uradalom területén kőfejtés is történik; a kőanyagot a Maros-part erősítésére fordítják s 1 frt 50 kr-ával adják köbméterét. Az erdőgazdaság 100 éves fordában kezeltek; az erdőben uralkodó fák a tölgy ($\frac{3}{5}$ rész), bükk, cser; a faanyag egy része épület és szerszám, más része tűzi fának használtatik fel s az uradalom saját hajóin szállítatik Aradra. Az uradalom állami adója 1347 frt 24 kr., községi 451 frt 20 kr., útdója 2 frt 40 kr. minden iga után volt a múlt években.

Konopy Sándor elhalálása után ez uradalmat Kintzig János nagybirtokos vette meg, a ki ott sok czélszerű újítást hozott be.

f) Az odvosi birtok.

Konopy Kálmán és neje odvosi birtoka vétel útján került jelenlegi tulajdonosai birtokába; előbbi tulajdonosa gróf Nádasdy Lipót volt. A birtok több tagból áll; erdeje 1 tagban, szántóföldje 4 tagban, egy része a Maros tulsó partján fekszik. Szántóföldjei és kaszálói a Maros mentén nyúlnak el; talajuk néhol vizenyős, de többnyire termékeny iszapos talaj. Erdőségei a hegyeken fekszenek és pedig abszolút erdőtalajon. Természetes állatvilága: vaddisznó, farkas, vadmacska, róka, borz, őz, nyúl, továbbá mint vándor-madarak: szalonka, fűrj, haris, vadgalamb, gémekek, sasok. Állandó madarak: császár-madár, fogoly, vadrucza, különféle éneklő madarak, héja, vércse, varjú és szarka. A birtok fő forgalmi helyei Lippa és Arad. Közlekedési útjai az erdélyi vasút, az arad-zámi országút és a Maros. E birtok házilag kezeltek, csak a Maroson túl fekvő 40 hold van rendesen bérbé adva; a kezelő-személyzet: 1 gazdasági intéző, 2 erdőőr, 1 mezei-csősz, 2 kocsis, 6 szekeres-, 6 gyalogbéres, 1 tehenes és 2 gulyás. Ezen kívül a birtokos kovácsot és bognárt is tart. A birtok területe 2050 kat. hold; ennek legnagyobb része 1560 hold erdő, 310 hold szántó stb. Épületei: 1 úri-lak, 1 intéző lakóház, 6 cselédház, 1 bognárműhely lakással, 5 istálló, 1 magtár, 1 kukoricza-kotárka, 1 széna fészter, 1 csőszház, 1 korcsma s 1 nagy kamara. Mindehhez malom és halászati jog is tartozik. Igás-ökör van 36 drb, igás ló 4 drb; állattenyésztésre szolgál 20 tehen, 1 bika és 4 kanca; növendék-marha 60, csikó 8 drb. A gazdasági holt-leltár 3240 frtot ér. Az áradásnak jobban kitett szántóföldek, az egész szántóföldnek mintegy fele, folyton kukoriczával vettetnek be, a másik felén pedig váltógazdaság üzetik 3 éves fordával. — Évente 40—50 hold trágyáztatik; munkás elég van; férfi-munkás bére 50—60 kr, nőé 30—40 kr. A birtok szőlője csak házi szükségletre szolgáltat jó minőségű bort és gyümölcsöt. A gazdaságban évente 10—12 szarvasmarha hizlaltatik; a kőbánya, melyből kék homokkővet nyernek, bérbé van adva. Az erdőgazdaság 80 éves for-

dában üzetik, a faanyag részint épület- és bútorfának, részint tűzifának használtatik fel. Az erdő megújítása gyökshajtás útján történik. A birtok állami adója 724 frt, községi 438 frt, útadója 192 frt 40 kr.

2. Kisbirtok.

a) Petris község és környéke.

Petris, Szelistye és Iltyó, melyeknek viszonyai minden tekintetben azonosak, határának talaja $\frac{1}{10}$ részben vízenyős, rétes, $\frac{3}{10}$ részben jó minőségű szántó és kert, mely azonban fekvésénél fogva áradásoknak van kitéve, $\frac{6}{10}$ részben hegyi legelő és erdő, mely gabonatermelésre kevésbé való, azonban mint erdőtermelésre felette alkalmas, délnek fekvő, vas-tag fővényes és homokos talaj okszerű kezelés mellett szépen jövedelmez. A vízenyős rész csatornázás által volna javítható, azonban csak aránytalanul nagy költséggel. A községek határa tagosítva nincs és különböző fekvése folytán nem is tagosítható. — Felváltva kalászos- és kapás-növények, évenként váltakozó vetésforgóban vettetnek. A kalászos-növények aratása után ősszel, rossz időjárás esetén tavasszal ugaroltatnak fel a földek, melyeket azután április-május havában újból felszántanak és kukoriczával vetnek be. A kapás-növények letakarítása után nem ugarolnak, hanem nyomban szántanak és őszi búzát vagy rozsot vetnek. A búza- és rozs-magot vetés előtt megrostálják, meszes vagy kékköves vízzel csávazzák; a magnak való kukoriczát tökéletes és érett csövekben már a törés alkalmával kiválasztják és zsinegre fűzve, a padláson tartják. A bab- és tök-magot nem válogatják. A vetést gépek nélkül, kézzel eszközlik. — Eddig saját készítményű fa-ekékkel szántottak, de ujabban vas-ekéket szereztek be; gépeik nincsenek. A cséplést cséplő-botokkal való verés által eszközlik. Gazdasági épületeik fából épült csűrökből, istállók- és ólaktól állanak. Tanyák nincsenek, a gazdaság a községben van összpontosítva. A marha létszám nagy és a földbirtok kevés lévén, trágya van elegendő; minden 2—3 évben trágyáznak egy parcellát; a trágyát megbecsülik és tudnak vele bánni.

A gabona neműeken és hüvelyes veteményeken kívül termelnek káposztát és a ház szükségletére szükséges konyhakerti növényeket, végül a külső réteken és beltelkeken nagyobb mennyiségű szénát és sarjút. Kat. holdankint átlag terem őszi búza 8, rozs 10 és kukoricza 10 hektoliter, a babból, mely a kukoriczával együtt termeltetik, 60—90 liter; kender tilolt állapotban 2 métermázsa, burgonya 50 hektoliter; tök, mely szintén a tengerivel együtt termeltetik, 2 szekér, széna 3 szekér, sarjú 1 szekér. A terményeket megtartják, mert azok saját szükségletükre alig elegendők. A gabona- és pénzuzsora dívik.

Az állat és pedig a szarvasmarha- és sertéstenyésztésnél alkalmas apaállatok beszerzése folytán jelentékeny fejlődés mutatkozik. Lovak itt nem tenyésztetnek. Szarvasmarha magyar és moldvai vegyesen, keresztezve pinzgauai fajjal. A sertés, az itt elfajulva volt mangolicza-faj, felfrissítve a kisjenői fajjal tenyésztetik. A juh és kecske apró, csenevész hegyi faj. Apaállatok: pinzgauai bikák és kisjenői kanok. Haladás az okszerű állattenyésztés felé abban mutatkozik, hogy a szarvasmarha- és sertéstenyésztésben a múlt évek alatt beszerzett alkalmas apaállatok használata folytán mutatkozó fajjavulás a tenyésztők által felismertetvén, az új apaállatok irányában fennállott idegenkedés és közöny elenyészett s a faj javításra való általános törekvés észlelhető. A legelő gazdálkodás csakis istállózással fordul elő. Községi hegyi legelő van. A széna- és sarjútermelésen kívül egyéb takarmánynövények termelésére ez ideig gond nem fordított, de ujabban svájci herét is termelnek. Körte, alma és dió kisebb mennyiségben a kertekben, szilva ugy a kertekben, mint a hegyi legelőkön levő szilvásokban, nagyobb mennyiségben termeltetik. A szőlő nem idevaló. Az alma- és diótermés elárúsítatik, a szilvatermés egy kis része saját használatra aszaltatik és szilvaízzé, nagyobb része pálinkának főzetik ki és árusítatik el.

Nagyobb mértékben foglalkozik a nép télen át erdei termékek — tűzi és szerszám, valamint épületfa — előállításával és kisebb mértékben ezeknek szállításával is. A szállítást az erdőbirtokosok nagyobb részben mezei vasúttal eszközlik. Házi ipar a nép saját szükségletének fedezésére van. Ilyen a fonás, szövés, kosárkötés, ács, asztalos és bognár munkák végzése s ujabban bakkancs alakú lábbeliek készítése. Ez iparokat fejleszteni lehetne ugyan, de ez, piac hiánya folytán, kevés haszonnal járna. A nép értelmisége, t. i. a papok, tanítók és előjárók, továbbá gazdasági értelmisége, a birtokosok, bérlők és kereskedők, egy-kettő kivételével képzett és a mai kor színvonalán álló, felvilágosodott elemekből áll. Szorgalom és takarékoság tekintetében nem róható meg a nép, de minthogy munkája nem elegendő, mellékkeresetre kevés alkalma és tere nyílik; vagyonilag és szellemileg hátramaradt. Lassan bár, de minden tekintetben fejlődik. — Testalkatra nézve a pór nép közép és magas, erős termetű és kitartó munkás. Tápláléka vagyoni viszonyaihoz mérten hol jobb, hol rosszabb. Általában jobban táplálkozik mint más, hasonló viszonyok között élő nép. Erkölcsiség és jellem tekintetében az itteni nép ellen panasz nem emelhető s általában ugy ezen, mint józan gondolkodás és jó felfogás tekintetében felette áll a Maros mentén fekvő községek lakosságának. Pálinkát, őszkor a főzés idején, sokat fogyaszt, de azért a pálinka-izsákosság elterjedve itt nincs, mert a főzés befejezte után, a készlet — kevés kivétellel — elárúsítatik s évközben, ha jutányos áron iható bort, vagy sört kaphat a nép, azt inkább élvezzi, mint a pálin-

kát. Általában szeszes italt — a pálinkafőzés idejét kivéve — keveset fogyaszt. Társadalmi élete igen egyhangú s jelentéktelen, a mi korlátolt anyagi viszonyainak és a hűvös időjárásokban és csapadékokban bővelkedő klíma befolyásának is tulajdonítandó. Különben e román nép megelégedett családi életet él, békés, vallásos, türelmes és tisztességtudó.

b) Tótvárad községe.

A tótvárad körjegyzőség területén a hegyek alatti rész kötött agyag, a marosparti részeken televény-iszap van, mely az évenként ismétlődő árvíz által javíttatik vagy rongáltatik; leginkább szükséges volna a part védelme. — Nincs tagosítva, de a helyi viszonyok miatt az nem is kívánatos. Forda beosztás nincs, a talaj megművelése gyenge, a mag megválasztásáról szó sincs. A nép gazdasági eszközei még mindig a régiek; gépeket egyáltalán nem használnak. Gazdasági épületei sötétek, szűkek, czélszerűtlenek; tanya-rendszer nincs, minden gazdálkodás a községben van összpontosítva, néhol a lenföldeken trágyáznak is, de nagy súlyt nem fektetnek rá. — Búza kevés termeltetik, ugyszintén rozs és zab is; árpa semmi; hüvelyes vetemények csupán saját szükségletre a kertekben. Kereskedelmi növények nem termeltetnek. A főczikk a kukoricza, mely holdankint átlag 3 köblöt ad; a termést aratás után mindjárt eladják, leginkább helyben s így a gabona-uzsora kimaradhatatlan, sőt titokban a pénzuzsora is előfordul.

Ló egyáltalán nem tenyésztetik, csak szarvasmarha, sertés, juh és kecske. A bikák nagyobb részben a kincstártól szereztettek be és tenyésztésre alkalmasak. A sertésnél határozott faj nem fordul elő, mert azok mind itt-ott összevásárolt állatok. Okszerű állattenyésztésről szó sem lehet; istállózás nem fordul elő csakis télen. Községi legelő van; külön takarmánytermelésre nem gondol senki. — Szőlő- és selyemtermelés nincs. A kincstári erdők rendszeresen kezeltetnek; a községek erdei felügyelet alatt állván, nem prédáltatnak, mint régebben. Gyümölcsöt egyesek saját szükségletükre termelnek. Azonban szilvát mindenki termel bőven s az a lakosság egyik jövedelmi forrásának mondható. — A népnek ugy általános mint gazdasági értelmisége kezdetleges. Az nem szorgalmas és nem takarékos. Fejlődésének ezen hiányok az akadályai. A pálinkaivás nagyon elterjedt. A hiányos közoktatás miatt e román nép erkölcstelenedik és jellemileg nem megbízható. Erős, szívós nép. Az emberek általában perlekedők. A családi kötelek anyagi kérdések folytán többnyire lazulnak és a családtagok közt hiányzik az egyetértés. Különben kevés kivétellel a nép zöme a hivatalokkal szemben türelmes és tisztességtudónak mondható.

c) Szlatina községe.

A Szlatinán és az egész **kápruczai** körjegyzőségben művelés alatt álló földterület, kizárólag parasztbirtok. E vidéken szőlő nincsen. Az erdők,

kincstári uradalmi birtokot képeznek. A parasztbirtok elaprózása napirenden van. Saját gazdasága után nem élhet meg senki, mindenki erdőmunkára is van utalva. Egy ember megkereshet kézi munkája által naponként 50 krt, fuvarozással 1 forintot. A parasztbirtok dűllőkre van osztva, de a mi a művelést illeti, tehet mindenki, a mit akar, mivel egyebet nem is termelnek, mint kukoriczát. A takarmánytermelés ismeretlen, mert ha széna nem is terem, nem baj, mivel a legelő és cserjés területen télennyáron van hely. A jelzálogi terhek itt ismeretlenek. A bankár a zsidó, az dominálja a kisbirtokosokat és a legszegényebb embert is. Van pénz vagy nincs, az mindegy, de inni iszik minden ember, még pedig spiritust. A zsidónak minden ember adós; ő ad kölcsön mindenre; az uzsorában nyakig benne van a lakosság; ezt a korcsmárosok és kereskedők gyakorolják. A kisbirtokosnál haladás semmiben nem észlelhető, marhatartása van, de a trágyázást elhanyagolja. A kisbirtokosság vagyoni ereje és jóléte éppen oly gyengén áll, mint 30 évvel ezelőtt, ellenben a fényűzés megvan és a pálinkaivás nagyon haladt.

Szlatina község határának talaja, minthogy hegy és völgy, nem termékeny és nem is javítható. A tagosítás a községre nézve kedvező feltételek mellett, 1874-ben történt meg. A lakosok gazdálkodása egészen primitív, sem gépei, sem gazdasági épületei nincsenek. Belátják, hogy a trágyázás hasznos, de azért nem trágyáznak. A gabonaneműekből a nép a mit termel, nem elegendő saját szükségletére, piaczon nem értékesít semmit; az uzsora nagyon meggyökeredzett. Községi legelő van. Tenyésztetik szarvasmarha, sertés, juh, kecske. Apaállatok, kivéve a községi bikát, az egyes lakosoknál vannak s ezek használatnak. Termeltetik sok szilva és alma. Igen sok pálinkát is főznek. Méhészet vagy selyemtermelés nincs. A saját iparczikkbeli szükségletet fedezi a házi ipar, úgy a felső, valamint a fehér ruhára nézve. Szlatinán van egy nagy faipari gyártelep s ezáltal nem jelentéktelen keresetnek örvend a vidék lakossága. A nép erkölcsi tekintetben hátra van. Testalkata erős és lehet mondani, hogy a nőnem szép. Különben tunya, nem takarékos és értelmetlen, de békés, türelmes és tisztességtudó. A társadalmi és családi élet primitív.

d) Radna nagyközsége.

A Marosvölgy községei közül mindenek felett **Radnával** kell foglalkozni. Itt a mezőgazdasági birtokok egyedül a parasztbirtokos osztály kezében vannak. A szőlők nagy része szintén a parasztoké mezőgazdasági birtokkal vegyesen; erdeje azonban nincs. A parasztbirtok elaprózása az utolsó 10—15 év alatt nem nagy mértékben haladt. Azok alig $\frac{1}{10}$ -ed része akkora, hogy termékét nem emésztí fel a gazda háztartása; a melyek után annak birtokosa megélhet, körülbelül $\frac{1}{4}$ -ed rész, míg azok,

melyek birtokosai mellékkeresetre vannak utalva, valamennyi kisbirtokosnak $\frac{3}{4}$ -ed része. Ez utóbbi esetben legfőbb mellékkeresetét a helybeli nagyobb parasztgazdaságoknál, valamint a vidéki nagyobb birtokosoknál vállalt bér munka képezi. Ez az utolsó évtized alatt átlag 35—50 krt tett. Az ily viszonyok közt levők anyagi helyzete általában nélkülözéssel jár. A parasztbirtok nyomásokra és parcellákra oszlik. A megművelés szabadsága bizonyos vetés-forgási szabályokhoz s ezekhez hasonló szokásokhoz van kötve. A takarmánytermelésnek a birtokfelosztás felette útjában áll. — Kaszállók nem léteznek, a legelő elkülönítése pedig még csak nem rég volt folyamatban. A parasztgazdák mezei gazdálkodásukkal kapcsolatosan nem űznek semminemű ipart; a gazdasági szeszfőzés az utóbbi években szintén inkább hanyatlott. A birtokváltás az élők közötti jogügyletek útján csak ritkán fordul elő, eladás eseteiben leginkább a kisbirtokosok maguk között a vevők. A parasztbirtok nagyobb részt olyanok kezén van, kik azt örökölték. Birtokoknak zálogba adása nem fordul elő. A haszonbérbeadás rövid időtartamra gyakran előjön és pedig helyzetbeli gazdák közt; kizárólagos bérlők nem léteznek. — A parasztbirtok átörökítése általában törvényes és kevés esetben az végrendelet útján történik. A kisbirtok jelzálogi megterhelhetése ritkán és akkor az érték felének erejéig fordul elő. Általában a megyei gyámpénztár vagy a helybeli egyházi-alap nyújtja a kölcsönt. Az utolsó 10—20 év alatt nem növekedett a jelzálogi terhelhetőség. A terhek keletkezési okai többnyire vételár-hátralékok és örökösársak kielégítése; a kamatláb 6°/_o. Rövid időre szól félévi törlesztéssel. A személyi adósságok sem nagymérvűek. A közterhek a kisbirtokosok tényleges jövedelméhez kedvezőtlen arányban állanak. Igen sok kisbirtokos már alig képes azt birtoka jövedelméből fedezni és így sok háztartás deficittel küzd. Kényszer eladások ritkán történnek és azoknak száma nem szaporodik. Az előforduló katasztrófát leginkább magánadósságok idézik elő; többnyire maguk a hitelezők a vevők. — A kisbirtokosok gazdasági értelmiségében és gazdálkodásában sem haladás, sem hanyatlás nem észlelhető; az ősi vetésforgás divatozik. Az eladásra szánt terményekből leginkább kukorica kerül piacra; a gépek használata nem terjed.

A gazdasági épületek egyszerűek. A községtől távol fekvő radnai pusztában inkább a tanyai rendszer honos, a községi határbeli csekély gazdálkodás pedig inkább a községben van összpontosítva. Lótenyésztés nincsen, a szarvasmarha a hegyi vidéknek megfelelő faj. Sertésből a vegyes, juhokból a magyar-faj, kecske pedig a közönséges tenyésztetik; okszerű állattenyésztés a helyi területi viszonyoknál fogva haladást nem mutathat fel; istállózás a meglevő csekély és hitvány községi legelő mellett sincs; a kevés természetes kaszállón kívül a földbirtok csekély-sége miatt takarmány nem termeltetik.

A község lakosságának mellékkeresete a határbeli szomszédos szőlő-hegyeken előforduló napszám-munkából áll; iparvállalat nincsen a határban, házi ipar csak a legszükségesebb szövő kézimunkából áll, melynek fejlesztése mindenestre előnyös lenne. — A nép általános és gazdasági értelmisége fejlődésnek indult, szorgalma és takarékosága javul, de a fejlődés lassan halad. A pálinkaivás el van terjedve annak körében. A nép társadalmi és családi élete békés és ez utóbbi erkölcsös; az emberek elég türelmesek és tisztességtudók.

Baj, hogy a marosvölgyi népnek általában kevés a szüksége. A viszonyokat alaposan ismerők állítása szerint a jó termés a birtokosságra nagyon kétes értékű, mert akkor a lakosság nem megy munkára. Ha adóját leróhatja, dohányát és sóját megveszi, egyéb készpénz szükséglete nincs. Ennek az állapotnak megfelelőleg néznek is ki a lakó ház és tökéletlen gazdasági eszközei. — Ló nem kell e népnek, lusta természetének a lassú járású ökör jobban megfelel. A táj, minden természeti szépsége mellett is, a figyelmesebb szemlélőre egyes magán birtokosok erdőpusztításai folytán nagyon szomorú képet nyújt. Az erdőpusztítás a faanyag rablógazdaság számba menő értékesítésének következménye. A friss erdőtalajt tengerivel vetik be és erejét így szívják ki néhány év alatt. Azután kecske és marha legeli, ez alatt az eső a humus réteget lemossa és a hegyből kopár szirttömeg lesz, melyről legörög a törmelék, a mi elpusztítja a völgy jó földjeit is. — A Maros mentén a vizen szállíthatás folytán már régebben nagymérvű erdőpusztítás terjedt el a nem kincstári erdőkben. Most a kis vasutak hernyó módjára eszik tovább az eddig hozzáférhetlen erdőket is. E gazdálkodásnak szomorú vége lesz. Ma még egyes alkalmas növényekkel sokat lehetne tenni, később ez sem köti meg a talajt. A soborsini uradalomban folytatott eljárás e részben nagyon helyes. — A román nép babonás, de alapjában jó és értelmes, csak boszszúálló természetű. Későn fejlődik, úgy hogy katonának csak 22—23 éves korában válik be. A 30 éves férfi erős. Lustaságát századokra visszavihető vérszegénysége magyarázza meg.

e) Paulis községe.

Paulison a művelés alatt álló terület — egy csekély részét kivéve — parasztbirtok; szőlők is vannak ugy a község belterületén, mint a hegyen, ezek is nagyobbára parasztkézben vannak, de erdő nincsen. A nem parasztbirtok a kincstáré lévén, ez változást nem szenved. A parasztbirtok felaprózása az utolsó idő alatt haladt, de nem valami nagy mértékben és kevésbé eladás, mint inkább örökösödés folytán. A parasztbirtok még mindig akkora, hogy termékéből eladásra is kerül, mindazonáltal a lakosság túlnyomó része mellékkereset után néz, a mi főleg napszámából áll másoknak helybeli szőlőjében. A parasztbirtok dülök szerint parcellákra

oszlík. A művelés szabadsága korlátozva van, a mennyiben rendszeren a határ egy harmada kukoriczával és tavasziakkal, kétharmada pedig búzával felváltva vettetik be. Takarmánytermelés éppen semmi sincs. Közös használatú terület csak a közlegelő. Az adás-vételek nem igen gyakoriak, ha elő is fordulnak, a vevő mindig csak paraszt. A birtok többnyire olyanok kezén van, kik azt örökölték. A kisbirtok jelzálogi terheltetése előfordul, de nem általános és a melyen teher van, az legfeljebb az érték egyharmadáig megy. A hitelező túlnyomólag a megyei gyámpénztár. A személyi adósságok nem nagy mérvűek és nem szaporodtak, de vannak ily adósságok kisebb számban mégis és nagy kamat mellett. A kötvényre adott ily kölcsön után 20—25%-ot vesz a hitelező; ezt az okiratban nem téteti ugyan ki, de a mi annál rosszabb, a kölcsönzött tőkéhez számítja. Az ilyen uzsorát parasztok űzik egymással szemben. Elősegíti ezt a pénzüntézetek, illetve a megyei gyámpénztárnál a kölcsönadáskor követett hosszadalmas és költséges eljárás is. — A mostani viszonyok a régiektől sem a szellemi, sem az anyagi haladás tekintetében nem sokat különböznek, kivéve, hogy a szőlők elpusztulása, legalább átmenetileg, a vagyonság alapjait kissé megingatta.

Ó- és Uj-Paulis községek határa közös lévén, az kétféle minőségű. Azon része, mely a községhez közel fekszik, csekély mélységben kavicsos, felülete helyenkint homokos és sárgás-barna agyaggal vegyes; a községtől mintegy 20 kilométerre fekvő és kelet felől Világos s nyugat felől Szt.-Anna község határával határos rész, az ugynevezett paulisi-pusztá, sötét-barna agyagos, mindkét helyen csekély televény van és a föld kiélt. A tagosítás nincs keresztül vive. A községbeli lakosok gazdálkodása általában primitív. A forda abból áll, hogy kétszer egymás után búza és a harmadik évben kukoriczával vettetnek be a földek; valami különös magválasztás nincsen, mindenki a maga terméséből veszi a vetőmagot. A búzamatot többnyire páczolják; a vetés kézből, a szántás nagyobbára vas ekékkel, de csekély mélységben történik. A munkaeszközök rosszaknak nem mondhatók, de gépek nem használatnak. Tanya-rendszer nincsen, a földnek kis parcellákban és sokfelé fekvése miatt nem is lehetséges, minélfogva a trágyázás is nehézséggel jár. Szántóföldeket vagy kaszálókat trágyázni nem igen szoktak és inkább eladják trágyakészletüket a vidéki szőlősgazdáknak, illetőleg megtrágyázzák vele szőlőiket. A szőlők elpusztulása óta jobban felhasználják. Termeltetik kat. holdankint 4—5 mmázsa búza, 3—4 mmázsa kukoricza. A búza és kukoriczából a felesleget a néparatás után elszokta adni az aradi és lippai piacokon.

Az állattenyésztés meglehetősen fejlődést mutat a szarvasmarhánál és sertésnél, de a lónál nem fejlődés, hanem nagymérvű hanyatlás mutatkozik; a lótenyésztés számba sem vehető, alig van egy egy elcsenevészett csikó. Szarvasmarha, juh és sertés már inkább tenyésztetik, de kecske nem. —

Szarvasmarháknál túlnyomó a szürkés fehér (magyar) faj, de van itt tarka-faj, ugynevezett svájci korcs. Az apaállatok jók. Az okszerű állattenyésztés felé csekély haladás mutatkozik. Istállózás nem fordul elő. Községi legelő van csekély fűterméssel. A takarmánytermelésre sem fordítatik nagyobb gond. Volt — és remélhetőleg a felújítás után ismét lesz — szőlő és van szilvatermelés. A szilva pálinkának dolgoztatik fel. — A nép értelmisége általában kielégítőnek mondható; gazdasági értelmisége azonban csekély. A német szorgalmas, a román kevésbbé; fejlődést észlelni nem lehet. A nép testalkata inkább gyenge, mint erős, munkaereje is ehhez mért. A táplálkozás nem teljesen rossz ugyan, de különösen a románoknál sok kivánni valót enged még. Ez egyébiránt nem helyi, hanem általános baj. Pálinkát iszik ugyan mindenki, de az ivás nem fajult el szenvedélylyé. A nép társadalmi és családi élete rendes, békés, türelmes és az emberek tisztességtudók. — A csekély gabnaárak és a szőlők elpusztulása nagy csapás e községre nézve is.

VI. A Körös völgye.

I. A nagy és középbirtok.

a) A borossebesi uradalom.

A borossebesi uradalom Aradvármegye keleti részén fekszik éjszak és keletről Biharmegyétől környezve; nem messze a határtól van Aradvármegye legmagasabb pontja az Arzura vagy is újabb elnevezés szerint a Nagyarad, 1114 méternyire a tenger színe felett. A mai uradalmi terület 4 birtoktestből van összeállítva; ugyanis a régi borossebesi uradalom, mint kincstári birtok, 1806-ban jutott gróf Kőnigsegg Rottenfels birtokába, a kitől 1847-ben gróf Waldstein Wartenberg Christian vette meg. Ő gyarapította az uradalmat vétel útján a monyászi birtokkal Néverytől, a szelezsáni birtokkal Töröktől, a ravnai composeszoratusi birtok 24 teljes részből megvett $19\frac{1}{2}$ részlettel a nemes Józsa-családtól. Ezen összesített uradalmat 1891. évi július 1-én gróf Wenckheim Krisztina férjezett gróf Wenckheim Frigyesné vette meg. Az uradalomba 21 község van beékelve, melyeknek összes területe 23,793 k. hold területtel, mely 11,323 lakossal bir. Az uradalom területe 32,933 kat. hold, melyből mezőgazdaságilag kezeltek 5339 kat. hold, erdőgazdaság 27,367 kat. hold, terméketlen 227 kat. hold, a kataszteri tiszta jövedelem 14,431 frt 14 kr., egyenes földadó 3679 frt 09 kr. Az uradalom fekvését tekintve felosztható sík, dombos és hegyvidékre. A sík és dombos vidéken terülnek el a mezőgazdaságok: Sebes, Kornyest, Zemerd és a szelezsáni majorok; a többi domb és a hegyvidéken van az erdőgazdaság.

A mezőgazdaság fő feladata az állattenyésztés és gabonatermelés; megterem ott minden gazdasági növény, főleg pedig búza, zab és takarmány. A trágya hatása kitűnő, mert a termést csak nem megkétszerezi. A szántóföldek vízáradásnak nincsenek kitéve. A belterjesebb gazdálkodási rendszer alkalmazhatása céljából úgy a gazdasági épületek, gépek s eszközökbe, valamint az állattenyésztésbe nagyobb befektetések történtek újabban.

Az erdőgazdaság területén az uralkodó faem a veres bükk, ezután a cserfa, mint tűzifák, a tölgy, mint haszonfa. Átlagos tűzifavágás évente 40,000—50,000 térméter, melynek legnagyobb része az uradalmi vasipar által értékesítetik; a haszonfa czélszerűbb értékesítése céljából egy fűrészgépet állítottak fel. Erdőművelési tekintetből újabban a magasabban fekvő északi hegyoldalak fenyőkkel fásítatnak be. Eddig igen szép eredménnyel több százezer csemetét ültettek ki; az egész területen van 1700 kat. hold véderdő.

b) A borosjenői uradalom.

Báró Atzél Lajos borosjenői uradalma. Jelenlegi tulajdonosának birtokába örökösödés útján jutott. Két főrészből áll: a borosjenői birtokból, mely ismét több tagot képez s a pintlaki birtokból, mely utóbbi egy tömegben van. Az uradalom területe részben sík, részben dombos; egészségi viszonyai tűrhetők. Talaja többnyire áradvány-talaj, főleg homokos agyag, részben szíkes. Természetes állatvilága: róka, nyúl s az egész országban honos fajok. Kereskedelmi helye Borosjenő. Közlekedési eszközül első sorban az aradi és csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonala áll rendelkezésre; vannak közutak is, de ezeknek csak egy része van tűrhető állapotban, más része rossz. A borosjenői birtok egészen haszonbérbe van adva 1100 □-öles holdanként 4—5 frtjával, a pintlaki pedig több gazdaságra oszlik, részben bérbeadva, holdanként 4₆—8 frtjával, részben pedig házi kezelés alatt van, melynél 1 tiszt, 1 majoros, 1 béresgazda, 1 csősz, 4 kocsis és egy béres, az erdőgazdaságnál 1 summár van alkalmazva. Az uradalom területe 5800 hold több szilárd és kevésbé szilárd gazdasági épülettel. Haszonállatok csak a munkákhoz szükséges számban tartatnak; így pl. a pintlaki gazdaságban 100 szarvasmarha és 6 ló van. Mindenütt lehetőleg váltógazdaság üzetik; a munkásviszonyok nem a legjobbak. Trágyázni szokták évenként a terület 10⁰/₁₀-át. A pintlaki birtoknak erdőgazdasága is van, mely fele részben hegyes, fele részben sík földön fekszik; az erdőterületnek 0·5⁰/₁₀-át vágják le évenként.

c) A bokszegei uradalom.

Vajda és Éles bokszegei uradalma. Vétel útján jutott jelenlegi tulajdonosainak birtokába, azelőtt egy nagyobb birtok részét képezte; egy

tagból áll. Északról Beél, keletről Repszeg, délről Bokszeg, nyugatról Boros-Jenő határolják; az egész sík terület. Egészségi viszonyai kielégítőek; talaja kötött; állatvilága: nyúl, róka, vadkan, fűrj, fogoly; piacjai Beél, Borosjenő, Borossebes és Buttyin. Közlekedési eszközei az aradi és csanádi vasutak körösvölgyi vonala, melynek Bokszezen állomása van s néhány kielégítő állapotú közút. Az egész uradalom haszonbérbe van adva, 1100 □-öles holdanként 8·5 frtért. Területe 1148 kat. hold, 398 □-öl. A rajtalevő épületek: egy lakház, műhely, magtár, két istálló. Igás-állomány: 40 ökör, 12 ígás-ló; a haszonmarha-állomány: 12 tehén, 2 bika, 25 növendék-marha, 16 ló, 15 csikó, 138 sertés. A gazdasági felszerelés értéke 5000 frt. Az uradalom területéből évenként bevettetik 400 hold őszi, 200 hold tavaszi gabonával s 200 hold kapás-növénynyel. A munkás-viszonyok nem igen jók. Állami adó fejében az uradalom 1000 frt 50 krt, községi adóban 255 frt 42 krt s útdobban 94 frt 64 krt fizet. Történelmi érdeket nyert a birtok azáltal, hogy Kossuth Lajos neje 1849. végén ott rejtőzött el üldözői elől. E birtok azelőtt a herczeg Karagyoryevicsé volt.

A bokszege nagy uradalom, mely előbb a László-család, majd Karagyoryevics Sándor herczeg volt szerb fejedelem s végül Sessevale Anatole marquis tulajdonát képezte, jelenleg már mint egész nem létezik. Az uradalom a faluban levő nagy kastélyból, melyhez a beltelek s több melléképület tartozott, egy malomból s a község határában 3 tagban fekvő 4998 kat. holdnyi földekből állott. A földterületnek legnagyobb része, mintegy 3500 hold, szántóföld, a többi legelő, rét, erdő és szőlő; az erdőterület régebben sokkal nagyobb volt, de jórészt kiirtatott. Az egész birtok fensíkon fekszik, 3—10 méter magasságban a Körös színe felett; több ér húzódik rajta keresztül; a talaj esése mindenütt oly csekély, hogy az síknak tekinthető. A feltalaj többnyire agyagos homag, nagy víztartó képességgel, nehezen művelhető s nem igen termékeny, de e tulajdonságain okszerű kezeléssel javítani lehetne. Jóval termékenyebb a Körös iszapoltásai által keletkezett homokos homag-talaj. A szántóföldek terményei főleg őszi búza, kukoricza, zab, zabos-bükköny; a kaszálók és legelők igen dús fűtermést adnak s ökörhizlálásra igen alkalmasak. A szőlőben jó minőségű bor terem. A 600 holdnyi erdőben az állatot tölgy s kisebb részben cser képezik. Az uradalomhoz tartozó maloméért 3500 frtnyi haszonbért fizettek. A birtok fő szállítási eszköze az aradi és csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonala, piacza Arad; a termények jól értékesíthetők. — A birtok tiszta jövedelme 38,000 frt volt, értéke tehát 760,000 frtra tehető. Miután Sessevale marquis, ki ellen a rossz erkölcsű bokszege lakosság egy része merényletet követett el, a birtokot eladta, az többé nem maradt egy kézben, hanem részekre forgácsolódott.

d) A monyorói birtok.

Herman Christián monyorói birtoka. Jelenlegi tulajdonosának birtokába vétel útján jutott; az egész egy tömegeből áll, északról Repszeg, délről Járkos, keletről Vojvogyen s nyugatról Bokszeg határolják. Talaja kötött; állatai nyúl, őz, róka, vadkan; forgalmi helyei: Borosjenő, Beél, Buttyin, Borossebes. Közlekedési eszközeit a kielégítő állapotban levő közutak képezik. A birtok házilag kezeltetik, 1 tisztartó, 1 irnok, 7 kocsis, 2 csősz és 4 kanász segélyével. Területe 1472 kat. hold 900 □-öl; a rajta levő épületek: kastély, tisztalak, magtár, lóistálló. Igás állomány: 16 igás ló. Összes állatállomány: 14 tehén, 1 bika, 80 drb növendék-marha, 22 ló, 18 csikó és 24 sertés. A gazdasági felszerelés értéke 4200 frt. A birtokon szabad gazdálkodás üzetik kielégítő munkásviszonyok mellett. Évenként 60 hold trágyáztatik saját termelésű trágyával. Faiskola is van, kezdetleges állapotban. Az uradalom erdeje fiatalsága miatt nem értékesíthető. A birtok állami adója 1091 frt 28 kr., községi adója 310 frt 50 kr., údadója 76 frt 29 kr. — Történelmi nevezetességet kölcsönöz e birtoknak, hogy Leiningen gróf honvéd tábornok, az aradi vértanúk egyike, ideiglenesen itt temettetett el, midőn a birtok az Urbán-család tulajdonát képezte.

e) A repszegi birtokok.

Hendrey Pál repszegi birtoka. Jelenlegi tulajdonosára örökségképen szállott; egy tömegeből áll és síkon fekszik az egész. Talaja kötött; állatai: nyúl, róka, fűrj, fogoly. Forgalmi helyei: Beél, Borosjenő, Borossebes, Buttyin. Közlekedési eszközei: az arad-csanádi egyesült vasutak körösvölgyi vonala, melynek Repszegen állomása van s kielégítő állapotban levő közutak. A gazdaságban, melynek területe 472 kat. hold s 800 □-öl, feles gazdálkodás üzetik. A rajta levő épületek 1 lakház, 1 cselédlak, 1 istálló s egy magtár. Állat-állomány: 2 ló, 6 tehén és 34 drb növendék-szarvasmarha. Trágyáztatni szokott évenként 4 hold saját termelésű trágyával. A birtok állami adóban 298 frt 65 krt, községi adóban 73 frt 17 krt s údadóban 30 frt 15 krt fizet.

Nagy Sándor repszegi birtoka. Jelenlegi tulajdonosa birtokába vétel útján jutott; két külön tagból áll, mindkettő síkon fekszik, talaja kötött; állatai nyúl, róka, fűrj, fogoly. Forgalmi helyek s közlekedési eszközök, mint az előbbi birtoknál. A birtok házilag kezeltetik; alkalmazva van 1 gazdatiszt, 4 kocsis, 8 béres és 1 gulyás. A birtok területén, mely 518 kat. hold s 180 □-öltre rug, 2 lakóház, 1 cselédlak, 2 istálló, 1 műhely és 1 magtár van. Az igás-állomány 12 igás lóból s 44 ökörből áll; egyéb állatokból van még 16 tehén s 52 növendék-marha. A gazdasági felszerelés értéke 5000 frt. Az egész birtokban szabad gazdálkodás üzetik; a munkásviszonyok kielégítők. Évenként 60 hold föld trágyáztatik saját ter-

melésű trágyával. A birtok állami adóban 538 frt 38 krt, községi adóban 98 frt 38 krt, útdobban 41 frt 12 krt fizet. E birtokot legujabb időben Vajda István és Éles Ármin vették meg.

f) Az álgyest-vojvogyéni uradalom.

Az álgyest-vojvogyéni uradalom a század huszas éveitől 1861-ig az Álgyay-család tulajdonát képezte, mely igen sokat tett annak berendezésére. Azután Barkassy Imre vette meg s ő tőle szállott örökségképen a jelenlegi tulajdonosra, Barkassy Kálmánra. Az egy tömegeből álló birtok a Fehér-Körös völgyében fekszik s Álgyest község nyugoti, Vojvogyén község keleti részét foglalja el; alakja elnyúlt. Az uradalom északi része a Körös mindkét partján lapályon fekszik, déli része pedig hullámos fensíkon terül el, mely dél felé gyengén emelkedik. A Körösben való halászat joga tartozékát képezi, azonban jelenleg már keveset jövedelmez. A birtok terményeinek piacza első sorban Arad, a mely az árak alakulására döntő befolyással van, továbbá Borosjenő, Borossebes és Buttyin, végül Gyula, a hol az állatok nagy része kerül a vásárra. — A közlekedésnek legfőbb eszköze az aradi és csanádi egyesült vasutak körös-völgyi vonala, melynek legközelebbi, bokszeg-beéli, állomása a birtoktól 9 kmnyire van. A vasút megnyitla előtt egyetlen útja a birtokon átvonuló arad-nagyhalmágyi törvényhatósági út volt, mely jelenleg is igen jó állapotban van s kisebb távolságokra való szállításnál mindig használható; távolság Aradtól 68 km.

Az uradalom összes területe 1760 kat. hold, 1514 □-öl és pedig 8 hold a gazdasági udvar, 272 hold szántó, 160 hold rét, 10 hold kert, 2 hold szőlő, 412 hold legelő, 838 hold erdő, 2 hold kavics; a birtokon keresztül folyó Körös 14 holdat foglal el, a hátralevő csekély terület az utakra, árkokra stb. esik. A gazdasági udvar a szántóföldek és rétek közepén fekszik; itt van a birtokhoz tartozó épületek legnagyobb része, melyek száma 22; vannak közöttük úrilak, tisztalak, kápolna, cselédlakok, istállók, ólak, magtárak, színek stb. A birtok házilag kezeltek; a személyzet: ispán, gazda, kertész, kovács, hintós-kocsis, 3 ígás-kocsis, 9 béres, 2 favágó, csósz, erdőőr, kertészlegény, 2 gulyás, borjász, 2 kanász, 3 kanászbojtár, csikós, udvaros és postás. A cselédszemélyzet nagyobb-részt Álgyest és Vojvogyén községekből való. Az ígásállomány 6 ígásló, 32 jármosökör s 4 vízfordásra használt számárból áll; az ígás-állomány tehát meglehetősen nagy a birtok területéhez képest, de szükség van rá, mivel az itteni időjárás viszonyok mellett a gazdasági munkákkal nagyon sietni kell; a szükséges állatokat a birtokon nevelik. Az állattenyésztés rendszeresen üzetik; a haszonmarha-állomány 31 ló, 144 szarvasmarha s 450 sertésből áll, összesen 250 drb felnőtt szarvasmarhával egyenértékű. Jelentékeny az uradalom baromfi- és méhtenyésztése is. A gazdasági fel-

szerelés 30 drb szállító-eszközből (kocsi, szán), e hozzávaló szerszámokból, 39 gazdasági eszközből, 7 gazdasági gépből s azonkívül számos különféle eszközből áll, melyek darabszáma 2622, értéke 5446 frt. — A szántóföldek 9 táblára vannak felosztva s azokon javított hármás nyomású gazdaság alkalmaztatik; trágyázás után kukoriczát, azután búzát s végül zabot vetnek. A trágyázás évenként a szántóföldek $\frac{1}{3}$ -ára terjed ki. A nagy terjedelmű rétek és legelők elegendő és jó takarmányt nyújtanak. A kukoricza-táblákban soronként takarmányzab és zabos-bükköny is vetetik. — Az egyes termelt növények hozama s minősége az utóbbi évek átlaga szerint a következő:

Termény neve	Termés kat. holdankint	Egy htlr. súlya
Kukoricza	6.75 mm.	75 kg.
Búza	8.60 »	78 »
Zab	7.60 »	45 »
Zabos-bükköny	6.80 »	65 »

Az uradalom rétjei többnyire mélyebb helyeken fekszenek s természeti tulajdonságaik folytán másra nem használhatók; holdanként átlag 12 mm. széna terem. A legelőkön, az uradalom saját állatain kívül, megfelelő bér fejében más tulajdonosok állatait is legeltetik. A munkásviszonyok elég kedvezők; az uradalom művelési ágainak sokfélesége lehetővé teszi, hogy a munkások legnagyobb része ott állandó foglalkozást találjon. Az uradalom gyümölcsstermelése részben házi szükségletre, részben eladásra történik; az eladásnak fő tárgya a sikulai alma. Az uradalom szőlője budai fajtájú szőlővel van beültetve s ennek tulajdonítható, hogy igen kedvezőtlen fekvése mellett is jó csemege-szőlőt s asztali bort ad; a phylloxera pusztítás eddig nem nagy mérvű; az elpusztított területet újra ültetik.

Az uradalom 838 holdnyi erdeje a fensík déli részén fekszik, csekély hajlású helyen; talaja homagos-agyag és agyagi állománya túlnyomóan csertölgy, kisebb arányban kocsányos és kocsánytalan tölgy; kora 100—150 év. Az évi fanövekedés holdankint $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ m³-re tehető. Az évenként nyert famennyiség átlaga 35 m³, mely részben épület-, részben tűzifa. Igen emelkedett az erdő értéke, mióta a vidék nagy terjedelmű erdőségeit kiirtották, épp ezért az állomány lehetőleg kíméltetik s csak a házi szükséglet fedezésére szolgál. Az erdőben makkoltatás is van. — A József-Nádor-malomcsatornán, mely az uradalmat 4 km. hosszban szeli át, Álgyestnél az uradalomnak egy malma van, mely naponként 60 kkl. búzát, vagy 50 hl. kukoriczát képes megőrölni, őrlőképessége azonban nem használtatik ki félig sem; a malom tiszta jövedelme évenként 2000 frt. Az álgyest-vojevgyeni uradalom állami adója 1049 frt 59 kr., községi adója 549 frt 19 kr., az útdadó 97 frt 7 kr., a megyei pótdadó 32 frt 88 kr., az ebadó 3 frt; az adók főösszege 1729 frt 96 kr. Ez uradalom egyike a legészszerűbben és legtöbb szakértelemmel kezelt gazdaságoknak s tulaj-

donosát, a ki magas elméleti és gyakorlati képzettséggel bír, minden irányban dícséri.

g) **A Roth-család berzai birtoka.**

Jelenlegi tulajdonosára örökség-képen jutott. Az egész egy tagból áll; részben dombos és vizenyős, részben sík, alakja hosszúra nyúlt. Talaja sárgás fehér, vizettartó hideg homag; állatai: nyúl, róka és szalonka. Forgalmi helyei: Buttyin és Borossebes. Közlekedési eszközök gyanánt jó állapotban levő közutak állanak rendelkezésére. A birtok haszonbérbe van adva 1100 □-öles holdanként 7 frtjával. Területe 557 kat. hold, 1567 □-öl; a rajta levő épületek: tisztli lak, magtár, nagy úrilak, ugyanott két alsó lakás, 3 istálló, 2 kukoricza-góré. Igás-állomány: 16 ökör; egyéb állat-állomány: 4 ló és 50 drb szarvasmarha. A gazdasági felszerelés áll 1 vetőgépből, 4 eke, 4 borona, 2 henger és 4 szekérből. A gazdálkodás rendszeresen üzetik. Évenként 50 hold trágyáztatik részben saját termelésű, részint vett trágyával. A gazdasághoz egy vízimalom is tartozik a József-Nádor-malomcsatornán; a hozzátartozó erdőt nem értékesítik. A birtok állami adója 432 frt 78 kr., községi adója 298 frt 23 kr., utadója 38 frt 60 kr.; annak összes bérjövödelme 4800 frt.

h) **A kujedi uradalom.**

A kujedi uradalom talaja sárgás, fehéres kötött agyag és elég termékeny. Gazdasági kezelése három részre osztható: u. m. magángazdaság, felestermelés és végre haszonbérlet. A házi gazdaság 8 bérest, 4 kocsist, 5 csósztt és egy gazdatisztet foglalkoztat. A birtoknak Korek Antal tulajdonát képező fele része bérlő által kezeltetik. Az uradalom nagysága összesen 2400 kat. hold. Az épületek részint téglából, részint fából építve és jó karban vannak. Van pedig 3 lakház a falu közepén; gazdasági épületek: 4 ökör- és lóistálló, 2 nagy kukoricza-góré, kocsiszín, magtár, tisztliak, pálinkaház és végre takarmányszín. A igavonó és jármos állatok száma 8 ló és 32 ökör. Haszonmarha-állománya változó és a két gazdaságban 150—200 darabra rug. Állattenyésztése 40—60 darab közönséges erdélyi fajú tehén, tenyész bika rendszeren svájczai faj. A sertésenyésztés a minimumra szállítottatott le, a juhtenyésztés pedig teljesen beszünttetett. Házi állatokból saját szükségletre megfelelő mennyiség tenyésztetik.

A gazdaság felszerelése: 2 vetőgép, 1 járgányos cséplőgép, 16 drb kitűnő egy és kétvasú eke, több vasborona, lógereblye, 2 kukoriczamorzsoló, különféle búza-rosták, szecska- és répavágók, szőlőprés és egy daráló-malom. A pálinkafőzde pedig el van látva 3 nagyobb kigyó-üsttel összesen 20 hektoliternyi ürtartalommal és mintegy 500 hektoliter erjesztő-edénnyel és hordóval. Gazdasági rendszere eme kettős birtoknak kétféle. Korek Péteré leginkább a feles vetésen alapszik. Fekete ugarról itt szó sem lehet és a következő négy rendszert alkalmazza: két részét a

birtoknak legelőül használja, egy része kukoriczavetés és a 4-ik rész őszi vetés alá műveltetik. A trágyát pedig a szőlőre és szilvára fordítja. — Korek Antal része egyfelől bérlő által kezeltetik fekete ugartartás mellett. Van másfelől saját őszi és tavaszi vetése és feles vetése és végre legelője is. Az összesen 2400 katastrális holdat tevő birtok következőkép osztható fel: erdőterület 150, szőlő és kertek 20, kaszáló 120, legelő 450, utak és egyéb haszonvehetlen terület 60 és szántóföld 1600 hold. — A szántóföld felosztatik három részre és pedig: 150 hold fekete ugar, 700 hold búza- és rozs-vetés és 750 hold tavaszi vetésre. A munkáviszonyok tűrhetők. A rendes napszám főkaszálás alkalmával 50—70 kr. A gabonagyűjtésnél 80 kr.—1 frt, a téli és tavaszi napszám 20—40 kr., egy hold őszi vetés learatása 3 frt, egy hold zab-aratás 2 frt 50 kr. Munkaerőben hiány nincs. Trágyakészítés tekintetében a viszonyok kedvezőtlenek, miután a szarvasmarha kora tavasztól a hó leestéig legelőn tartatik és így a trágya csakis a téli hónapokon át termeltetik, mely mennyiség legfőlebb 60—80 holdterület trágyáztatására elegendő. A szilvás és szőlő minden 3—4 évben trágyáztatik. Faiskola a birtokon nem létezik; a nagy mennyiségben található szilvafák a községben és a szomszéd községekben darabonként 2 krért vásároltattak. A nemesebb fajú szilva-, alma-, körte-, cseresznye és barackfák oltás által szaporíttatnak. Az uradalomhoz tartozó szőlő 8 kat. holdra tehető.

Marhahizlalás a legelőn történik, a sok széna és takarmány marhatenyésztésre és az igavonó marha tartására fordíttatik. Az uradalom területén van ugyan kitűnő minőségű mészke is, de a közelben lévő mészégető kemenczék a meszet sokkal olcsóbban adják, semhogy versenyképes ipart lehetne itt folytatni. Az uradalmi erdőgazdaság igen csekély. Az olcsó faárakkal szemben az erdőterület inkább kiirtatott és szántófölddé alakíttatott át. Az uradalom állami adója évenként 650 frt, községi adója pedig közel 300 frtot tesz ki. A két birtokos tiszta jövedelme különböző. Korek Antal élvez haszonbérbeadás által évi 3500 frtot. Korek Péter évi jövedelme pedig 3000—5000 frt közt változik. — Ezen birtok a 16. században a borosjenői uradalomhoz tartozott és leginkább vadászati területnek használtatott. Később átment a kincstár tulajdonába és ettől 1820-ban n.-szt-miklósi Nákó János vette meg. Valószínű, hogy a reformáció idejében e községet, melyet akkor állítólag Nyüjed (Kujed) név alatt ismertek, magyarok is lakták. Magyar elnevezéssel bíró düllői mint: »Farkaság«, »Borság« valószínűleg magyaroktól nyerték elnevezésüket.

i) A vaszójai birtok.

Novák Péter vaszójai régi nemesi birtoka 3077 kat. hold, 1158 □-öl, ebből kert 7 kat. hold, 670 □-öl, szántó 294 kat. hold, 138 □-öl, rét 64 kat. hold, legelő 91 kat. hold, 1312 □-öl, erdő 2620 kat. hold,

638 □-öl. Házi kezelés alatt van megfelelő felszereléssel, melyben a szükséges igák, járgányos cséplőgép, daráló, morzsoló, Dréher-rosta, szecska-vágó, körfűrész, burgundi-vágógép stb. szerepelnek. — Tisztje nincs, maga gazdálkodik; belső és külső 17 cselédje van; napszámot a szükséghez képest 40—80 kr. napibér mellett alkalmaz. — Állat-állománya: 4 ló, 30 drb gulyabeli marha, 12 drb ökör, 240 drb 7 hónapos sertés, 265 drb 1—1½ éves sertés. — Átlagos termés kat. holdankint búza 6 mmázsa, árpa 6½ mm., zab 68 mm., kukoricza 8½ mm., széna 12 mm.

j) **Az alsilli uradalom.**

Az alsilli uradalom a jelen század huszas éveitől fogva van az Almay-család birtokában. Talaja hullámos, lejtős, hegyes, völgyes, részben alig hozzáférhető hegység és kisebb részben síkságon terül el. A parkot és kerteket nem számítva, 4541 kat. holdat foglal magában. Ebből szántóföld 885 kat. hold, melynek egy részét a Fehér-Körös mossa; erdő 3000 kat. hold, mely az uradalmi legelőn túl, a Drócsa hegységből kiágazó hegyeken keletről nyugatra hosszú alakban terül el; továbbá legelő 625 és végre 31 kat. hold természetes kaszáló, mely nagyobbára Körös iszapolás. Az uradalom feloszlik szántó- és erdőgazdaságra. Az elsőben egy intéző mellett gazda, kertész, vinczellér, majoros-gazda, 2 csősz, 3 kocsis, 12 béres, gulyás, 2 tehenes, míg az utóbbiban egy főerdész mellett 3 erdőőr van alkalmazva. Az egész uradalmi terület talaja homokos agyag, míg az altalaj sárga agyag. Az összegyülemelő viz nyílt árkokban a Körösbe, vagy patakokba vezetetik le. Az éghajlat jó, a gabonaneműek kiválóan szoktak sikerülni, valamint a bükköny és vöröshere is. Az olajos magvak közül egyedül a repce termeltetik. — Az erdőség vadállománya igen változatos; vaddisznó, farkas, róka, vadmacska, borz, őz, nyúl és mókus; a szárnyasok közül császár-madár, szalonka, fogoly s a gólya is felkeresi a nem ritka tavakat. A Fehér-Körös halállománya is változatos és kielégítő volna, ha a lakosok derűre-borúra nem halásznának. Az épületek mind jó karban és szilárd anyagból vannak építve. Az urasági lakon, mely egy csatornából táplált halas tó közelében nagy angol parkban fekszik és a kellő mennyiségű gazdasági épületeken, nagy magtár, pajták, istállók, fiadztató 100 drb koczára, továbbá bognár, kovács és szíjgyártó helyiségeken kívül van egy üzemben nem levő szeszgyár is. Az uradalmi jármos- és igás-állatok száma, a rendelkezésemre állott utolsó kimutatás szerint, 50 drb ökör és 4 drb ló. Tehenészet is van borjú nevelésre. Az uradalom műveléséhez szükséges 8 lóerejű cséplő és más gépeken kívül, az összes gazdasági eszközök 13,365 frtot képviselnek. A gazdaság 10-es vetésforgással bíró váltó-gazdaság. A munkásviszonyok nem éppen kedvezőtlenek; munkásban ugyan nincs hiány, de azok megbízhatatlanok és lusták.

Termel az uradalom gyümölcsöt is, különösen almája hírneves. Szőlő

csupán házi szükségletre termeltetik, miután a klimatikus viszonyok arra nem a legkedvezőbbek, ha azonban a szőlő megéri, jó kellemes ízű bort ad. Égetett fedél cserepet is, de a vasút megnyitása óta az nem versenyképes. — Az erdőség csekély jövedelmet hajt; tüzelő fának csak kevés vágatik, ipari feldolgozásra pedig azt távoli fekvésénél és nehéz hozzáférhetőségénél fogva értékesíteni még nem lehet. Az évente teremni szokott makk uradalmi és befogadott sertések által fogyasztatik el. Az uradalom a jelen évtized elején fizetett évente állami adóban 1667 frt 78 krt, községi adóban 457 frt 21 krt és közmunkaváltságban pedig 90 frtot. Az évi átlagos tiszta jövedelem 4—6000 frt közt váltakozik.

k) **A solymos-bucsávai birtok.**

A Solymos-bucsávai egy tömeget képező hegyi birtok, mely hosszúság alakban, rendezetlenül nyúlik el, örökösödés útján jutott az Institoris-családra. Az Institoris Gyula-féle gazdaság mező- és erdőgazdaságra oszlik. Gyümölcsstermelés csak házi szükségletre van. Alkalmazva volt a mult évek alatt rajta majoros-gazda, erdőőr, 2 béres, 2 tehenes, csősz és kanász. A birtok összterülete 876 kat. hold, 1488 □-öl; ebből szántó és gyümölcsös 80, természetes kaszáló 52 és legelő 200 hold, a többi erdőség. Egy úrilakon kívül az összes gazdasági épületek is szilárd anyagból építvék. Igavonó-állatok száma volt 12 ökör és 2 ló. A birtok gazdálkodásának fősúlya az állattenyésztésre volt fektetve. Az állomány törzsét 12 drb jó erdélyi fajú tehén és 1 drb pinczgaui bika és ezek ivadécai, továbbá 20 drb kisjenői fajú koczától származó malaczkok képeztek. A gazdasági eszközök, a pálinkafőző készülékkel együtt, mintegy 2000 frtot képviselnek. A gazdálkodás 4 és vetésforgással, trágyázás mellett megy végbe. Az erdőtermények, miután a közlekedési vonaltól távol esnek, néhány öl fán kívül nem értékesíthetők; a makkot saját sertései, vagy a befogadottak által fogyasztatja el. Évi átlagos jövedelme 2000 frt.

l) **A zimbrói és brustureski uradalmak.**

Gróf Zselénski Róbert zimbrói és brustureszki birtokai. A zimbrói és brustureski birtokok a Bogdanovics-család tulajdonában voltak 1877-ig, mikor azokat Ross Albert vette meg. 1881-ben a birtokok Seitz Lajosé lettek, aki ott egy fűrész- és parquett-gyárat építtetett; 1885-ben átment Grimm Gyula birtokába, kitől azokat 1887-ben Liebscher József, bécsi műmalom-tulajdonos vette meg. Ez utóbbi a tűzifa kihasználása végett társaságba lépett Strasser birtokossal és Goldmann kereskedővel és összekötötte a birtokok erdejét az arad-csanádi egyesült vasutak gura-honci állomásával egy 33 km. hosszú gőzerőre berendezett keskeny-vágányú vasúttal. Ugy látszik azonban, hogy nem vált be számítása, mert 1894-ben bukófélben volt, mire a fentnevezett birtokokat a vasúttal együtt

gróf Zselénski Róbert vette meg. — Nagyon is meglátszik a birtokokon, hogy sok gazdájuk volt a közelmúltban, mert nehezen képzelhető devasztaltabb és rendezetlenebb kinézésű földterület mint ez, melyen annyian gazdálkodtak 50 év óta, mindegyik, főképp 1877. óta, igyekezték annyit kizsarolni belőle, a mennyit tudott. A birtokok területe művelési ágak szerint a következő: 76 kat. hold szántó, 4 hold kert, 50 hold gyümölcsös, 204 rét s 6491 hold erdő, összesen 6825 hold; a terület legnagyobb része tehát erdő. — Központi kezelés tekintetében a birtokok gróf Zselénszki szalánki uradalmához vannak osztva, melynek területe 24,425 hold. — Zimbrónak főjövendelmét a 80-as évek végéig, vasérczeinek földolgozása szolgáltatatta; akkortájt a vasércz földolgozását beszüntették s a tölgyfa, majd később, a 90-es években, a bükkfa értékesítésére fordítottak nagyobb figyelmet. Az erdők főállaba bükk, de szórványosan tölgy-, gyertyán-, kőris-hárs- és juharfák is fordulnak elő. Az elég bővizű patakokban pisztrángok tenyésznek. A legmagasabb hegycsúcs a Momucza, mely 930 méter magas.

m) A nagy-halmágyi járás uradalmai.

Schweiger József nagyhalmágyi uradalma 7367 kat. hold, 1332 □-öl erdőből, 153 hold, 1252 □-öl szántóból, 149 hold, 332 □-öl rétből, 851 hold, 1473 □-öl legelőből s 32 hold, 859 □-öl kertből áll. A birtok egész területe tehát 8555 kat. hold s 448 □-öl. E birtok nem egy tagban, hanem az egész nagyhalmágyi járásban elszórva fekszik; nagyobb területek vannak belőle Nagy-Halmágy, Brusztur, Lungsora, Csúcs, Leásza, Pojenár, Szirb, Bodesd, Mermesd, Gros, Lázur és Talács községekben. A birtok házilag kezeltetik; gazdasági épületeinek száma 4; a birtokhoz tartozik 1 sajtát és 44 taksás malom; nagyobb beruházás nincs.

Özv. Hollaki Gusztávné acsuczai birtoka 1346 kat. hold, 1098 □-öl erdőből, 59 hold, 559 □-öl szántóból, 25 hold, 732 □-öl rétből, 57 hold, 1017 □-öl legelőből s 11 hold, 963 □-öl kertből áll; az egész birtok területe tehát 1500 hold, 1169 □-öl; a birtok házilag kezeltetik s 2 gazdasági épület van rajta; nagyobb beruházása nincs.

Kiskorú Porsch József és Janka ócsi birtoka 242 kat. hold 1041 □-öl erdőből, 129 hold, 99 □-öl szántóból, 15 hold, 1160 □-öl rétből s 29 hold, 661 □-öl legelőből áll; a birtok házilag kezeltetik; gazdasági épület van 2, nagyobb beruházás itt nincs.

Hollaky Imre acsuvai birtoka 2548 kat. hold, 237 □-öl erdőből, 372 hold, 1047 □-öl szántóból, 151 hold, 1233 □-öl legelőből, 67 hold, 1275 □-öl rétből s 1 hold kertből áll; a birtok legnagyobb része tehát erdőség; a birtok összes területe 3141 hold s 592 □-öl. — A rajtalevő épületek száma 7; a fa szállítására egy lóerőre berendezett kisebb iparvasút van a Tekesel-völgyben; a birtok jelenleg bérbe van adva.

Özv. Weber W. Mihályné kis-halmágyi birtoka, mely jelenleg árverés alatt van, a következő részekből áll: 1889 kat. hold, 1000 □-öl erdő, 185 hold, 604 □-öl szántó, 161 hold, 1033 □-öl legelő, 13 hold, 1252 □-öl rét s 4 hold, 152 □-öl kert; a birtok összes területe tehát 2374 hold, 841 □-öl; gazdasági épületeinek száma 8; a kezelés bérleti.

2. A kisbirtok.

a) Borosjenő községe.

Borosjenő határának talaja általában vizenyős. Az egyes nyomásokban kitűnő iszapos föld is van, mely ez idő szerint javítást nem igényel; van továbbá fehér és fekete agyagföld, mely sűrű árkolások és vízlevezetések által javítható. A község határa nincs tagosítva. A lakosok gazdálkodása általában hanyag, mert a szántást-vetést őseiktől nyert hagyományos szokások szerint gyakorolják most is. A forda-beosztás rendszerint kétszeri búzavetés után egyszer kukorica vagy bükköny. A talaj megmílése gyenge, miután fenyedén szántanak. A magot megválasztják és vetés előtt megrostálják, de a rozsolásra kevés gondot fordítanak. A szántást vasekével, a többi összes munkálatot kézzel, az aratást kaszával végézik. Munkaeszközei kezdetlegesek, sem gépek, sem gazdasági épületek nincsenek. A tanya-rendszer nincs meghonosítva. Némely gazda trágyáz ugyan, de a trágyát nem becsülik meg s avval bálni nem tudnak. Kereskedelmi növényeket nem termesztnek; a búza 72—75 kilogramos 3—7 mmázsa, kétszeres és rozs 68—72 kilogramos 3—6 mmázsa, árpa igen kevés termesztetik és rosszul fizet. A zab jól fizet és 45—48 kilogrammos 5—10 hltr. kukoriczából 70—72 kilogrammos 6—14 hltr. az eredmény kat. holdankint. Paszuly a kukorica közt termesztetik és abból holdanként 1—2 mmázsa terem. A termények, többnyire aratás után azonnal, a helybeli piacon adatnak el s csak a legjobb módú gazdák viszik főbb piacokra azokat. A gabona-uzsora előfordul. Az állattenyésztés a legalsóbb fokon áll. Van igen silány parasztló, címeres és középszerű magyar fajú szarvasmarha és hegyi riska. A sertés jó minőségű mangolicza faj; kecske kevés; juh egyáltalában nincs. Az apaállatok a fennálló szabályoknak megfelelők. Istállózás nem fordul elő, de községi legelő van. A takarmány-termesztésre nincs gond. A községi lakosok semmi mellékkeresettel nem bírnak. Van itt egy faárú-gyár, hol a szegényebb osztályú napszámosok foglalkozást nyernek. A házi ipar nincs kifejlődve s nem is fejleszhető. A nép értelmisége igen alacsony fokon áll, ugyszinte gazdasági ügyessége is. Nem szorgalmas s nem takarékos, minden tekintetben hátra maradt, nem fejlődik. Ez sokak szerint a természeti hajlamoknak tulajdonítható. A nép testalkata közepes, munkaereje gyenge, táplálkozása hiányos. A pálin-

kaivás itt is el van terjedve. A társadalmi és családi élet romlott, mert a vadházasság nagyon elharapódzott. Az éghajlat egészséges.

A parasztbirtok egyharmad része még akkora, hogy termékét a gazda háztartása nem emészti fel, egyharmad része saját gazdasága után élhet, egyharmadrésze pedig mellékkeresetre van utalva, mely kizárólag a bér-munka, átlag 50—60 kr. napi munkabér mellett. Az ily viszonyban élők anyagi helyzete felette szegényes. A törpebirtok kerti művelésre módot nem nyújt. A parasztbirtokok általában négy nyomásra osztvák. A művelés szabadsága a düllőkre felosztott vetésforgás által korlátoltatik, a takarmánytermelés a magtermelésre szánt birtokrészekhez képest körülbelül $\frac{1}{20}$ részre tehető. Létezik közös használatú legelő, mely még a legkisebb parasztbirtokosokra nézve is igen előnyös. A kisbirtokosok gazdálkodása csak annyiban haladt, hogy faekével már senki sem szánt és hogy a trágyát nem az utcára vagy gödrökbe hordják, hanem a földekre. Kétszer egymás után vetnek búzát. A kisbirtoknak valamint haszonbére, úgy a vételára is emelkedik.

b) Bokszeg községe.

Bokszeg határának talaja részint fehér agyagos, részint sárga homokos föld. Trágyázás által javítható. — A község határa nincs tagosítva. A községbeli oláh lakosok gazdálkodása általában gyarló. A fordabeosztás minden évben változik. A gazdálkodás a községben összpontosul; a nép földjeit trágyázza. A község határában búza és kukorica, kisebb részében pedig árpa, zab, repce és bab termeltetik. Kat. holdanként 5—6 mmázsa eredményt szoktak elérni. A terményeket a nép az aratás után azonnal eladja. — A községben magyar fajú szarvasmarha és sertés tenyésztetik; lótenyésztés nem dívik; községi legelő van, de igen csekély, a mi nem felel meg a lakosság marhalétszámának, azért tavasszal idegen legelőt is bérel és télen a megtakarított takarmánnyal istállózza marháját. Gyümölcs- és szőlőtermelés csakis saját használatra dívik; más különös növénytermelés vagy méhészet és selyemtermelés nincs. A község lakossága egyáltalában igen csekély keresetforrással bír. Csakis a nyári idény alatt kap foglalkozást a birtokosoknál. Iparvállalat a határban nincsen. Házi ipar van, a mennyiben a fehérműhöz szükségelt vásznat maga szövö. — A nép általában tanulatlan, de túrhetően szorgalmas és takarékos. Értelmiség tekintetében hátra van maradva. Nem kedveli a tanulást, tehát nem fejlődik. Mai állapotának előidézésére legnagyobb befolyást gyakorolt szegénysége és iszákossága. A nép testalkata és munkaeje gyenge, mert gyarló módon táplálkozik. Erkölce és jelleme rossz; gyilkosságra és emberölésre is könnyen vetemedik. E részben országos hírhedségre tett szert az utóbbi időben. A nép társadalmi és családi élete szintén rossz; a lakosok bosszúállók s a tisztességtudásban is hátra vannak.

Gurahoncz községe.

Gurahoncz község határának talaja sárga, hideg agyag, a körösmenti részek pedig homokosabb tartalmúak; rendszeres trágyázás által javíthatók volnának. A község határa nincs tagosítva. A lakosság kétnyomású gazdálkodást folytat; a földekbe az egyik évben kukoricza s utána őszkor búza jön. A föld művelése nem a legjobban történik, de a magmegválasztásra fokozatosan nagyobb gond fordítatik. A munkaeszközök nagyobbbrészt igen primitívek, gazdasági épületeik közönségesek, a tanya-rendszer nem honos, a trágyázásra a lakosság súlyt fektet. Holdanként búza 6, kukoricza 7 és zab $9\frac{1}{2}$ hltr. termeltetik, melyet csak saját szükségletére fordít; csupán kevés búza fölöslegét szokta eladni aratás után. Az eladás a jószáshelyi és nagy-halmágyi hetipiaczokon történik. A vagyonosabbak gabona-uzsorát is szoktak folytatni. Szarvasmarha, kevés sertés és kecske közepes sikerrel tenyésztetik; az apaállatok jók; istállózás nincs, csakis a kis kiterjedésű községi legelőn tartják a csekély létszámú marhát; a takarmány csakis természetes kaszálókon termeltetik. A gyümölcstermelés dívik s a lakosság jelentékeny jövedelmi forrását képezi. — Mellékkeresete a lakoságnak az arad-csanádi vasút iparvállalataiban van; de háziipart az nem folytat. — A nép értelmiség tekintetében még hátra van, nem szorgalmas s eddig nem is fejlődött, talán ezután jobban fog haladni. A nép testalkata általában véve hanyatlik s munkára is gyenge a rossz táplálkozás miatt; erkölcsi magaviselete és jelleme kielégítő; a pálinkaivás nagy mérvben el van itt terjedve. A nép társadalmi és családi élete békés, türelmes; az emberek tisztességtudók, fellebbvalójuk iránt engedelmesek és alázatosak; a klimának jó hatása van. A község szegénységének főokát az képezi, hogy az úrbéri rendezés alkalmával a volt jobbágyoknak csupán sovány, részben terméketlen területeket osztottak ki.

c) Álgyest községe.

Álgyest község tagosítatlan határának talaja részben agyagos-krétás, részben pedig homokos; nehezen javítható. A községbeli lakosok a gazdálkodást kicsiben folytatják. A vetésforgásban kevés a szabályszerűség. — A magot nem változtatják, de a vetés és egyéb gazdasági munkálat annak idején kellőleg történik. A nép munkaeszközei igen közönséges, gépeket nem használ, gazdasági épületei nincsenek, tanyák sem léteznek. A földeket azonban trágyázzák. — A gabonaneműek, hüvelyes- és kapás-vetemények kicsinyben termeltetnek; az eredmény is közepes. Általában véve apró, hegyi szarvasmarhát tenyésztenek; sertések fajtáik különbözők; az apaállatok alkalmasok a tenyésztésre, mely, a mennyire legelő-gazdaság mellett lehet, évről-évre halad. A takarmánytermelésre kellő gond fordítatik. Álgyest községben mellékkereseti forrás nincs; iparvállalat nem létezik; a lakosok saját szükségletükre házi ipart űznek, de azt tovább fej-

leszteni csak ügygyel-bajjal lehetne. A nép értelmes, a gazdaságban is szorgalmas, takarékos és némi haladást tanúsít. Testalkata és munkaereje kifejlődött. Tápláléka meglehetősen, kifogástalan erkölcsű, a pálinkaivás itt kevésbé van elterjedve, mint másutt. A nép társadalmi és családi élete jó.

d) A déznai körjegyzőség.

Dézna község határának talaja a magasabban fekvő részeken némi mészszel kevert homokos homag, kevés kavics-tartalommal; az alantabb fekvő részeken némi mész és vaséleccsel kevert, vizet tartó, hideg homag, egyes helyeken rozsdás és kavicsos. A föld kötött természetű, nehezen munkálható; termő képességét csakis az évenként, legfeljebb két éven át egy ízben eszközölt trágyázás tartja fenn. A trágyázás fokozása és rendszeresebb forgatás által a talaj javítható lenne, kivéve a vadvizes területeket, melyeken csakis csatornázás, vagy alagsövezés segíthetne. A határa nincs tagosítva. A paraszt gazdák gazdálkodási módjában a régi szokásoktól eltérő újítás, avagy okszerűbb eljárás nem észlelhető; a fordák négy évre terjednek ki és rendszeresen betartatnak. A szántás általán vas ekével történik, de annak mélysége a 7—8 centimétert nem igen haladja meg, minthogy a nép azon hagyományos nézetben van, hogy mélyebb szántásnál terméketlen vad föld hozatván felszínre, a termés veszélyeztetve van. A vetőmag rendszeren az előző évi termésből vétetik és elvetés előtt részben kézi rostán, de legtöbb esetben trieuron tisztítattik és kékkő oldatba páczoltatik be. Az összes mezei munkák közönséges gazdasági eszközökkel teljesítetnek; gazdasági gépek általán nincsenek s az utóbbi években csakis a trieur használata jött gyakorlatba. A cséplőgépek iránt ellenszenvvel viseltetnek, azt hozván okúl, hogy több mag marad a szalmában, mint a lovakkal való nyomtatásnál és a szalma nem töretvén eléggé össze, a jószág nem igen eszi. De a legfőbb ok mégis az, hogy az idő becsét még nem ismerik. Gazdasági épületeik csakis beltelkeiken vannak s istállóból s színből állanak. Magtárjuk, kukoriczatoréjok nincsen és a magtermést házuk s istállójuk padlásán helyezik el. A ház padlására rendszeren a kukoriczatermés jön, mert ott melegebb lévén és a kémény nélküli konyha füstje által is átjárattván, a netalán éretlenül leszedett kukorica is megszárad. Hogy a befüstölődés által értékéből veszít, az nem vétetik tekintetbe.

Minthogy tagosított parasztgazdaságok nincsenek, a tanyarendszer nem honos. A termés a községhez közelebb eső földön hordatik össze és az ott készített szérűn kinyomatva, mint mag és szalma hordatik haza, hol a beltelken rakják azt össze. A nép, amennyire marhaállománya megengedi, földéit trágyázza s a trágyát megbecsülve, azt kellőleg felhasználni képes. — A búza- és kukoricza-vetések túlnyomók és az összes évi vetések $\frac{2}{3}$ -ára tehetőek; a megmaradó $\frac{1}{3}$ -ad rész zab-, burgonya- és

kender-termelésre használtatik, a két utóbbi csakis házi szükségletek fedezésére állíttatván elő. Az évi termelési eredmény kat. holdanként búzában 4—6 mmázsa, kukoriczában 3—5 mmázsa, zabban pedig 5—8 mmázsára tehető. Minőségre nézve a gabona egyáltalán nem versenyképes; a búza aczélos ugyan és piros, de az alföldihez hasonlítva 2—3⁰/₀-kal kevesebb liszt-tartalommal bír. Az évi aratás eredménye az egész községben csak 5 egyénnél haladja felül a házi szükségletet és ezek fölöslegeiket a helybeli hetivásáron, mint a környékben legmagasabb piaci árakkal birón, értékesítik. — A lakosság azon része, mely $\frac{1}{4}$ -ed telekkel bír, a család szükségletét ezen földön évente előállítani képes, a többiek piacról szerzik be szükségleteiket. Gabona- és pénzuzsora van ugyan, de minthogy a szorult nép az uzsorásokat jótévőinek tekinti, ez ideig még a nyilvánosságra nem volt hozható. Az állattenyésztés a nép egyik főbb megélhetési forrását képezi ugyan, de daczára ennek, kevés gonddal fejlesztetik; a háziállatok közül a szarvasmarha túlnyomó és pedig a közönséges fehér — kisebb — magyar fajta. A svájczai fajok iránt ellenszenvvel viseltetnek s egy kísérlet ily fajú apaállat beszerzésére megghiúsult. Ezen ellenszenv oka onnan ered, hogy az ily fajú jószág idősebb korában elnehezedvén, a hegyeken való járásra alkalmatlanná válik s nagyon lassú. — Lótenyésztés nincs, a községben lévő 8 pár ló mind különböző vásárokról vett kisebb fajú, közönséges paraszt lovak. — Sertésenyésztés csakis magánhasználatra üzetik, faja a mangolicza. — Juhokat egyesek tenyésztenek, hosszú, gyapjas, magyar juhot. — Kecske, mint a szegényebb sors jelképe, tömegesen tenyésztetik, faja a közönséges. Apaállatok vannak és elég jól tartatnak. Az állattenyésztés általában a legeltetésen alapszik.

A gyümölcsstermelés dívik. Tömegesen kitűnő ízű alma és szilva termeltetik. A termelt almafajok különbözők, de túlnyomó az úgynevezett »sikulai faj«, mely jogosabban viselhetné a »déznaï« nevet, minthogy nemesített fáját a déznaï várkertben találták fel legelőbb s innen terjedt el az egész megyében. — A szilva faja a közönséges kőkény szilva, mely pálinkafőzés céljából termeltetik; csak elvétve van egy-egy besztercei közte. — A selyem hernyó tenyésztése teljesen ismeretlen, méhek is csak egyes egyének által tartatnak, de több évi tapasztalat szerint mondhatni, hogy legelőhiány, avagy más még eddig fel nem fedezett okból, évente szegényebbek a méhcsaládok és folytonosan tapasztalható, hogy a mézhordás csökken; a méhek betegsége nagy hajlandóságot mutatnak. — A községi lakosság egyedüli és kizárólagos mellékkeresetét a helyben lévő és Török József birtokos tulajdonát képező vasbányák, érczolvasztó és a hámnál folytonosan nyerhető különféle munkák képezik, mert télen nyáron működésben lévén, szükségleteinek ellátására sok munkás kezet kénytelenek foglalkoztatni. — A mi a házi ipart illeti, az csakis a szövés fonásra szorítkozik. A házi szükségletre kellő vásznat és daróczt az

asszonyok fonják és majd minden második házban található szövő széken szövik meg maguknak; további fejlesztése előnyösnek ígérkeznek, mert ezen ipar iránt a nép előszeretettel viseltetik.

A nép értelmisége különböző; vannak többen, kik daczára annak, hogy írni-olvasni nem tudnak, elegendő értelemmel bírnak földjük művelésére és vagyonuk gyarapítására; ismerik a törvényeket és azokat tiszteletben is tartják. De a nagyobb része, a katolikus vallásúakat kivéve, napszámos nép lévén s a községtől távol eső gyártelepeken, a civilizációtól jóformán elzártan, a műveltségnek a lehető legalacsonyabb fokán áll, legtöbbször babonás és a pálinkaivásnak áldozata. — A római katolikusok, a birtokosság által fentartott iskolában tanítattván, értelmesek és tisztességes magaviseletűek. A nép testalkata általában közepes, igen szívós és bármily viszontagságokat képes elviselni; munkaereje kitartó. Táplálkozása a lehetőségig egyszerű s túlnyomólag főzelék, hús ritkán kerül asztalaikra. — A többség egész éven át búza-kenyérrel él, de vannak, kik az év egy részében kukoricza-kenyeret fogyasztanak. Erkölcsi életük romlott s ritka az a hajadon, ki pártáját tisztán megőrízné férjhezmenetelig. A bigottságig vallásosak. Ezt az a körülmény is megerősíti, hogy ha betegülési esetek fordulnak elő, nem orvost, hanem lelkészt hívatnak magukhoz, a lelkész által felettük tartott imától várván a betegségből való gyógyulást. A társadalmi élet fejlesztésére egyletek nincsenek s a nép közt tömegesebb összefüvetek csakis családi ünnepélyek, avagy gyászok alkalmával történnek, melyek a nélkül, hogy mámoros állapotok elő nem fordulnának, meg nem történhetnek, mindamelllett a kihágások ritkák. — A klíma befolyása kedvező; az egészséges erős levegő, jó forrás, avagy patakviz rossz hatással nem lehet. A nép béketűrő és tisztességtudó. Ugyanez áll minden tekintetben Bohány község lakosaira nézve. Valamivel rosszabb a helyzet Nyágra, Szlatina és Láaz községeken.

Sokkal érdekesebb ez utóbbiaknál **Ravna** község határának talaja, mely a IV. és V. minőségű osztályzatban világos sárga-barna, némi mészszel és kavicscsal kevert homokos homag, a VI. és VII. osztályzatban pedig sárgás-fehér, némi mészszel kevert, vizet tartó, hideg homag. A föld általában hideg természetű, kötött és igen nehezen munkálható, kivéven a völgyben lévő csekély mennyiséget, amely szabadabb, könnyebben munkálható és termékenyebb. A földek $\frac{3}{4}$ része magas hegyeken van, minél fogva a trágya kihordás sok helyt teljesen lehetetlen, mert terhet felvinni nem képesek s az évi silány termést is valódi kínnal bírják a községbe szállítani. A község összes szántóföldje 338 kat. hold tagosítatlan, sőt még úrbéri telkekre való beosztás sincs; az egyes parcellák szétszórva fekszenek, mivel azokban összhangzatot létrehozni a helyi mostoha fekvés miatt nem lehet. — A szántás, a hol az eszközölhető, részben vaskével

teljesítették, de a lakosság túlnyomó része még manap is faekével túrja földjét; a gazdasági gépeket itt nem is ősmerik. A vetőmagot, minthogy az előző évekből arra nem igen jut, a piacról szerzik be s azt egyes gazdák kékkő oldatba bepáczolják, de a többség csak úgy veti el. — Gazdasági épületeik csakis a beltelkeiken lévő istállóból és színből állanak; a terményeket haza hordva, bent helyezik el. A búza, kukorica, zab, burgonya és kender évi hozama nem elegendő a ház szükségletének $\frac{1}{2}$ évi fedezésére sem s így a nép leginkább piacról él. A gabona- és pénzuzsora dívik. A szarvasmarha-tenyésztés, tekintve a község mostoha helyi viszonyait, nagyon silány, a faj korcs-svájczai elcsenevészett jószág. Lótenyésztés nincs, a községben levő 14—16 drb ló kis mőcz-fajta, mind vétel útján származtak be. Sertésenyésztés nincs s a nép házi szükségleteit a piacról szerzi be. Közönséges magyar, hosszú gyapjas juhokat egyesek tartanak. Kecskenyésztés van, minthogy erre vad, sziklás legelőjük alkalmas; faja közönséges. Az állattenyésztés a legeltetésen alapszik, az istállózás itt teljesen ősmeretlen. A gyümölcsök közül az alma, szilva és dió termeltetik, de az utóbbi időkben termelése hanyatlik, mert a nép renyhességén hajótörést szenved minden jóakarát s csakis kényszer útján lehetne azt csemeték ültetésére és ápolására szorítani. — Selyemhernyó-tenyésztés nincs s a nép undorral párosult idegenkedést táplál a hernyók irányában, mert azok, szerintük tisztátalanok. Méhtenyésztéssel az egész községben csak négyen foglalkoznak s van összesen 9 család méhök. A községi lakosság egyedüli és kizárólagos keresetforrását a gróf Wenckheim Frigyes borsossebesi uradalmában végzett napszámos, szénégető, ölfavágó, fuvarozó és egyéb, a gyárral összekötött munkák képezik. De ezen alkalmat ők kellőleg fel nem használják, mert jószántukból nem mennek dolgozni, csakis akkor, ha már nincs betevő falatjuk, avagy pálinkára való és így a helyben teljesíthető munkákat idegen községbeliek végzik. Házi ipar nincsen, mert azt az egy pár jobb indulatú asszony által végzett fonogatást ilyennek nevezni nem lehet.

A nép értelmisége, egyes családokat — a Józsa nemes nemzettségéből — kivéve, teljesen hátramaradott. Az eloláhosodott Józsa-család pedig, a helyett, hogy felvilágosultságát a többi lakosok javára fordítaná, a saját tagjai közti folytonos perlekedésre fordítja, a mi anyagi tönkrejutását vonta maga után. A nép romlott erkölcsű, tisztátalan és véghetetlenül lusta. Testalkata, a Józsa-családot kivéve, eltörpült, elcsenevészett, gyenge, golyvás. E község katonát sokszor 4 évig sem ad. Táplálkozása nyomorúságos: málé, fokhagyma, néha egy kis főzelék s nagy ünnepeken még kevés hús is; de annál több pálinkát fogyasztanak. — Az idevaló ember kenyér nélkül elmarad több napig, de pálinka nélkül egy napig sem élhet. Társadalmi életük nincs s hogy legyen, az nem is óhajtható, mert nagyobb összefövetel nem igen múlik el egy pár fejbetörés nélkül.

Monyásza községnek földművelési helyzete a Ravnáéval teljesen azonos azzal a különbséggel, hogy népe józan, munkás és takarékos. A szarvasmarha-tenyésztés szintén gyarló. Szép jószágot, a helyi viszonyok folytán, nevelni nem képesek, mert a takarmány nagy részét venni kénytelenek. Különben 136 hold szántóföldjük és 84 hold kaszálójuk nem is volna elég a takarmánytermelésre. Az összes román lakosság, 600 egynehány lélek, kizárólag a gróf Wenckheim Frigyes uradalmából él, hol télen, nyáron, éjjel és nappal munkát nyer s ezen helyzetéhez ragaszkodva, a javára kínálkozó alkalmat feltudja használni. Házi ipar nincs, minthogy a család apraja, nagyja a gyárakban dolgozik. A nép, egyes kinnlakó munkások kivételével, eléggé értelmes s mindennapi munkája által megszerzett filléreit helyesen képes beosztani. Mezőgazdasági értelmisége is, gyakorló tér hiányában, hátramaradott. Erkölcsisége a helyzetnek megfelelő. A vadházasságok szórványosan előfordulnak; a nők igen sokszor a házassági hűség iránt érzéketlenek. Sokkal gyorsabban érik el a kifejlett kort, mint másutt s a lakosság állítólag az éghajlat befolyása folytán nagy hajlandósággal bír a fajtalanságra. — A község fekvése igen szép, vadregényes, pazarul megáldva a természet adományaival; természetes meleg víz fürdője nem oly régen még és most újból nagy kedveltségnek és tömeges látogatásnak örvendett és örvend ismét.

A déznai körjegyzőség egyes helyein, például Szlatinán, a földterületek még közösen is használtatnak és az igavonó erőt a közösen gazdálkodó családtagok szarvasmarháit felváltva képezik. Ugyanott az is megtörténik, hogy a megszorult kisbirtokos adóslevél helyett oly szerződést köt a hitelezővel, mely szerint ezt bizonyos kijelölt földterületen a használati jog illeti meg 99 évig. Ez a szokás sok perre és sok egyén tönkretűjtésére vezetett már.

e) A borossebesi körjegyzőség.

Borossebes község határának talaja a Körös-mentén iszapos, a Tőzmentén pedig homokos agyag. Kertes határa általában mésztartalmú. — Gayosdia, Berindia és Kocsuba községek határa általában homokos agyag. E területek nincsenek tagosítva. A lakosság gazdálkodása közben a fordabeosztás oly módon történik, hogy a tengeri után őszi búza vettetik és viszont. A talaj művelése könnyű. A vetőmagot vásárlottal változtatják. A nép munkaeszközei közönségesek; gépek, az uradalom kivételével, nem használtatnak. A gazdasági épületek egyszerű istállók és színek. A gazdálkodás a községben van összpontosítva. A trágyát megbecsülik és a kukoricza vetésekre használandó földekre hordják. Őszi tiszta és kétszeres búza, tengeri, árpa, zab, burgonya holdanként 6—8 szem termést adnak. A termények, mivel a lakosság nagyjából kevés földdel bír, aratás után azonnal nem adatnak el, hanem az évi szükséglet fedezése után fenmaradt

feleslegek télen vagy tavasszal a helybeli, vagy a déznai heti piaczkon árusítatnak el. A gabona- vagy pénzuzsora az erre vonatkozó törvény életbe léptetése és különösen a borossebesi mezőgazdasági hitelszövetkezet létesítése óta teljesen megszűnt. — Az állattenyésztés a közlegelő elkülönítése óta, mivel annak területe kicsiny, csakis a gazdaság és a cseléd fentartására elkerülhetetlen szükséges házi állatokra szorítottatott. — Lovak éppen nem tenyésztetnek, hanem a földművelés céljából kis hegyi lovak vásároltatnak. Szarvasmarha korcs-magyar-fajú tenyésztetik, sertés és kecske csekély számban. Istállózás nem fordul elő, hanem a csekély számú igavonó- és haszon-marha a szomszéd uradalmak pusztáin helyeztetnek el nyári legeltetésre. A takarmánytermelésre, mely lóhere és bükkönyből áll, nagy gondot fordítanak. — Erdei, kerti gyümölcs, vagy más növénytermelés nem divik. A szőlőművelés a 99 holdat tevő szőlőhegyen a phylloxera vész előtt mintaszerű volt. A méhészet kicsinyben gyakoroltatik. A lakosságnak mellékkeresetét a helybeli uradalmi vasgyár és kőbányák, valamint az arad-csanádi vasút vonalain folytatott munka nyújt. A házi ipar, mely kenderfonásból és szövésből áll, a házi szükséglet fedezésére sem elég, de a nép érzéketlensége folytán tovább nem fejleszthető. A nép értelmisége közepszerű, szorgalmas és takarékosága szembetűnő haladást mutat, melynek oka a gyárak és vasút által előidézett forgalomban, főleg pedig vasárnapi iskolázásban keresendő. A nép testalkata és munkaereje közepszerű, tápláléka jó, erkölce tűrhető, a pálinkaivás nincs tulságosan elterjedve. — A társadalmi és a családi élet tisztességes, az emberek békések és tisztességtudók, az éghajlat pedig jó. A román lakosság nemzetiségi irányban egyházi előljárói által politikai üzemekre könnyen terelhető.

f) **Buttyin községe.**

Buttyin község határának talaja kétféle természetű és pedig a fele kötött, a másik fele — a Körösmentén fekvő — lazább föld; általában véve e földek jó kezelés mellett, normális körülmények közt bő termést nyujtanak. E határ nincs tagosítva és a nép nem is akarja a tagosítást. A gazdálkodás tűrhető. Forda beosztás ugyan nincs, azonban a talajt jól szántják és a vetőmagot igen megválogatják. A nép munkaeszközei közepesek, vasekét és vasboronát használnak. A búzatermést kevés kivétellel géppel csépelik ki. Gazdasági épületei kielégítőek. Tanyarendszer nincs. A nép nagyban űzi a marhatenyésztést és ezt leginkább a trágya kedvéért teszi, melyet megbecsül és jól tud felhasználni. A szegényebb sorsú nép termését a betakarítás után azonnal eladja, a gazdagabbak pedig a következő tavasszal értékesítik. Az eladási piaczkok Borossebes és Józshely, de elszoktak menni a nagyhalmágyi piaczkokra is, a hol sokszor drágábban kél el különösen a búza, mint Aradon. A nép körében nagyon elharapódzott a gabonauzsora, leginkább a búzával folytatott, úgy hogy

némely évben 3—4 frtjával szokta búzájának mmázsáját előre eladni. — Buttyin lakossága nagy fejlődést tud az állattenyésztés körül felmutatni, de különösen a szarvasmarhákkal. Leginkább szeretik a magyar fajt tenyészteni. Igen szép alföldi fajú sertésök van és kitűnő havasi fajta juhot és kecskét tenyésztenek. Az apaállatok közül leginkább a magyarfajt használják. Noha a közlegelője 1600 katasztrális hold terjedelmű, igavonó marháikat, melyekre igen büszkék, azért elviszik az alföldi jobb legelőkre. A takarmánytermelésre nagy gondot fordítanak. A szilvatermelés nagyon dívik, a szőlőtermelés csakis a beltelkeken. Selyemtermelést alig, ellenben a méhészetet nagyban folytatják. Egyéb mellékkereseti forrás nincs, mint az, amit a szegényebb a gazdagabbnál t. i. kerti és külállományi földi munkálatoknál kap. A köznép saját szükségletének fedezésére a házi ipart gyakorolja, melynek további fejlesztése nagyon előnyös volna. E románság igen értelmes, a legnagyobb része irástudó, szorgalmas és takarékos. Minderre a legnagyobb befolyást azon körülmény gyakorolta, hogy Buttyin e vidéknek fő centruma, transennalis hely, bir nagy országos vásárok- és heti-piaczokkal, van nagy értelmisége. Azon kívül van kir. járásbírósa, adóhivatala és pénzügyőri biztossága. A nép testalkata és munkareje jó; jól táplálkozik. Erkölcsös volna, de a pálinkaivás itt is nagyon el van terjedve. A buttyini nép társadalmi és családi életét patriárchalisanak lehet mondani; a klíma jó, a nép békés, türelmes és tisztességtudó, ha nincs felbujtogatva. Buttyin község határa és vidéke igen kellemes és regényes. Nagy hegyek láncolata veszi körül, a másik részét pedig a Fehér-Körös szeli át. A város kellő közepén csergedez az úgynevezett Bökönyi patak. Van a községben egy nagy vízi erővel hajtott négykerekeű mőmalom. Ugyancsak Buttyin községben a Körösből választatik el (vízosztó) a »Nádormalom-csatorna«, mely Gyulán ömlik ismét a Fehér-Körösbe.

g) Kiszindia községe.

Kiszindia-Paisán községekben a művelés alatt álló terület nevezetesebb részét a parasztbirtokok foglalják el. Erdő paraszt kézen semmi sincs, egy kisebb darab a községnek, mint erkölcsi testületnek, tulajdona. A mezőgazdasági parasztbirtok elaprózása haladt nagy mértékben az utolsó 10—15 év alatt és jelenleg is halad folyton, de nem eladás útján, hanem az örökösödés révén, mert a hol 4—5 örökös maradt, rend szerint a földből mindegyik kíván részt. Oly parasztbirtok, mely a termését nem emésztheti fel és eladásra is szánhatna valamit, nincs; a kisbirtokosság egy része saját gazdasága után megélhet, $\frac{3}{4}$ része azonban gyümölcsből és napszámos munkából tartja fenn magát. A parasztbirtok parcellákra oszlik, azon a gazdaság korlátozva nincs. A mívelt terület háromnegyed része kaszáló és legelő és egy negyed része szántóföld. Közös használatú legelőterület létezik, a mi a parasztbirtokosokra előnyös. A birtok-

változás élők közötti jogügyletek, adásvevés, csere útján gyakori, a kisbirtok vevői szintén kisbirtokosok. Az elszegényedett kisbirtokosok a tőkepénzeseknek zálogként adják át használat végett kamat fejében birtokukat és van egy pár eset, hogy a zálogba adott föld, mely haszonbérbe adás esetén 10—12 frtot hozna, 20 frt tőkéért lett átadva s azt már birják 10—15 év óta. A kisbirtok körében gyakori a haszonbérbeadás is; a haszonbérlők nagyobb részt a birtoknélküliek. Az értékhez képest a kisbirtok jelzálogi terheltetése nagy. A kölcsönt az itteni uzsorások adják, mert kevés földbirtok lévén, hogy több földhöz juthassanak, nagyobb összeg erejéig kölcsönöznek, minek folytán 2—3 év múlva a birtok az övék, mert a kamatokat ezen összeg után az adósok képtelenek fizetni. A kamatláb, ha a kölcsön egyesektől származik, 10—12—20%, a templom- és szegény-alapból 6%. A gazdálkodási eljárásban némi haladás észlelhető s rendes vetésforgás divatozik. A kisbirtok haszonbérleti vagy vételára emelkedett; a népesség szaporodik; erkölcsi, egy pár kivételével, valamint közegészségi és táplálkozási viszonyai tűrhetők.

h) Halmágy vidéke.

A halmágyi járásban a parasztbirtokok kategóriája foglalja el a művelés alatt álló terület nagy részét. A nagyobb birtok abszorbeálja a parasztbirtok jelentékeny részét. A parasztbirtok elaprózása az utolsó időben halad. A parasztbirtokosok alig egy huszad része élhet saját gazdasága után, a többiek bémunkából élnek más parasztgazdaságban, de helyzetük tűrhető. A parasztbirtok művelésének szabadsága nincsen korlátozva. A kaszáló és legelő egy harmadát képezi a területnek. A közös használatú területek úgy a kisebb mint a nagyobb birtokosokra előnyös. Iparosok nincsenek. — A parasztgazdáknál a gazdasági szeszifőzés kis üsttel hanyatlott. Az élők közötti jogügyletek folytán keletkező birtokváltozások ritkák. Szabad eladás eseteiben a vevők szintén kisbirtokosok. A parasztbirtok nagy része olyanok kezei között van, a kik azt örökölték. Adósságra birtokvétel nem történik. — A kisbirtok körében a zálogbeadás gyakori. Haszonbérbeadás csak a nagyobb birtokosoknál fordul elő. A parasztbirtok átörökítése törvényes örökösödés útján történik s rendszerint a fi-örökösök veszik át az ingatlant egyenlő osztályrészekben, a nő-örökösöket pedig csaknem mindig kölcsönpénzzel elégitik ki. — Az átörökített birtoknak eladása osztózás céljából, valamint a birtok átadása a szülők által életökben ritkán történik. A kisbirtok egyeseknél minden évben jobban megterhelhetik személyes adósságok és közterhekkel. — A közterheletés egyes községekben a lakosság vagyonosságához teljes 20—30%-át teszi a jövedelemnek. A kamatláb gyakran az uzsoráig megy. A személyes adósságok az utolsó 10—20 év alatt szaporodtak. A hitelezők magánosok. Gabonára és leendő termésre kölcsönzés nem történik. — A

kölcsönök rövid időre köttetnek s ritkán válnak jelzálogi adóssággá. Az uszora el van terjedve és magánhitelezők által üzetik. Mezőgazdasági hitelegylet vagy szövetkezet nincs. A kényszereladás az eladósodottak között nem ritka s azok száma növekedik. Leginkább magánadósságokból keletkezik; a vevők nagyobbára a hitelezők, kis részben a kisbirtokosok. A gazdasági eljárás nem halad előre. Eladásra szánt termény nincs. A vetés-forgás 4—6 évig tart, ezután a földet kaszálják, miáltal 4—6 évig pihentetik. A nagyobb birtokosok gazdálkodása kevéssel áll magasabban a kisbirtokosokénál. A birtok vételára egész a legujabb ideig nem emelkedik. A népesség alig szaporodik. Erkölcse jó, közegészségügye kielégítő, pedig táplálkozási viszonyai gyengék. — A nép vagyoni ereje és jóléte hanyatlik.

Az acsuvai körjegyzőség községeinek talaja általában rossz, kevéssé termékeny. Javítása a rossz talajnak nagyobb mértékben nem eszközölhető, mert annak költsége túlszárnyalná a fokozódó jövedelmet. Az elkülönítés Vidra község kivételével a körjegyzőségben az 1880—1881. évek alatt vitetett keresztül. A volt földesúr részére úgy az erdő, mint más területekből kihaláltatott bizonyos részek, megmaradván a közlakosságnak a határ többi részei. Az előljáróságok bemondása szerint a tagosítás nem történt a községek előnyére. — A közlakosság gazdálkodása pangásnak indult, mert hiányzik a népnél a munkakedv, a mit bizonyynyal a föld terméketlensége is előmozdít. A vetésforgás, miután vetésre kevés alkalmas föld van, 2—3 éves szokott lenni. Vető magot a nép leginkább a sík vidékről szerez be magának. Főleg őszi búzát és kukoriczát vet, s nagyon kevés rozsot is. A nép munkaeszközei a legkezdtelegesebbeknek mondhatók, gépei pedig éppen nincsenek, sőt azok iránt bizonyos ellenszenvvel is viseltetik. A tanyarendszer itt nem levén kifejlődve, a gazdálkodás a községben összpontosul. A ki marhával bir, minden trágyáját földjein s kiváltképen gyümölcsöseiben használja fel, de kellőleg azzal bálni nem tud. Van még zabvetése is e vidéknek; a hüvelyesek közül a babot, a kapások közül a burgonyát termelik. Kereskedelmi növények nem termelnek. A vetni szokott termények 3—4, legkedvezőbb esetben 5 magot hoznak. A terményeket a nép nem tarthatja meg, mert ezek árával teljesíti pénzfizetési kötelezettségeit. Aratás után folyton adogat el, mig van mit. Az értékesítési viszonyok változók. Néha az ár jóval felülmulja az alföldit, néha meg sokkal alája száll. Tél idején, kivált ha a nép nem dolgozhatik, ijesztő áron kénytelen, persze hitelbe, vásárolni gabonát s ilyenkor a gabona-uzsoráskodásnak áldozatul esik. A vasút megnyitla óta azonban a viszonyok e tekintetben javultak. Az állattenyésztés terén ezen vidéken sokkal kedvezőbb viszonyok léteznek. — A lótenyésztés ugyan hanyatlott, de a gazdák vétel útján beszerzett kielégítő, sőt jó erdélyi mokány-fajokat tartanak. A szarvasmarha-tenyésztés azonban dícsérhető. A

helyi viszonyok is elősegítik ezt, mivel a legelők és bokros területek tápláló, édes és egészséges, habár kevés füvet produkálnak, de az állítólag a szarvasmarha szaporodási ösztönét nagyban elősegíti. A legelterjedtebb szarvasmarha-faj az ugynevezett veres-sárgás-szőrű riska, melynek anyái a pinzgaui apa-állatokkal kitűnő korcsot hoznak elő. Ez okból a községek ily apa-állatot tartanak. A sertések közül a bakonyi, elkorcsosítva a lengyel- és szerb-fajokkal, fordul elő. A haladás e téren meglehetősen, mert az anya-koczák oly szaporulatot mutatnak, mely tüneményszerűnek mondható; 11—12, sőt néha 13—14 malacz képezi a fiadás eredményét. A juh-fajok közül egyedül a paraszt havasi juh-faj tenyésztetik. A lápi birka és a magyar alföldi faj itt nem élhet meg, a juhtenyésztés azért is terjedt, mivel a gyapjú az otthon készült öltözetek főanyagát képezi a pórnépnel. A juhnál sokkal elterjedtebb a kecske, a mi szintén a helyi viszonyokban leli magyarázatát. E vidék ugyanis hegyes, bokros s a kecsketenyésztésre felette alkalmas, másrészt a közlakosság szegényebb részének ez szolgáltatja a szükséges tejtáplálékot. Az istállózás csupán télen fordul elő, míg a természet ki nem fejleszti a legelők táplálékát. A széna és a sarjú termelésére a legnagyobb gondot fordítják, mert a nép kaszáloít őszkor trágyázni is szokta. Ezt tennie azonban mulhatlanul kell is, miután nagy széna-mennyiségre van szüksége.

A gyümölcsstermelés képezi az acsuvi körjegyzőséghez tartozó községek életkérdését, mert azzal nagyban és gyakorlati módon foglalkoznak. A szőlőstermelés azonban az éghajlat hideg volta folytán nem honos. A gyümölcsstermelésnél leginkább a közép hasítású oltás módozata dívik. A gyümölcsstermeléssel karöltve járna a méhészet, de az silány eredményt tüntet fel, mert a nép nem ismeri a méhészet okszerű gyakorlati módjait és annak hasznát. Az acsuvi kör községeinek területén semmi néven nevezendő rendszeres iparvállalat nincs, de midőn fagy, jég és szárazság következtében gyümölcs nem terem, a nép falapátokat és villákat farag, melyeket azután az ország különböző vidékein árusít el. A házi ipart saját szükségletükre folytatják s különösen a darócz- vagy gúnya-posztót, a fehér ruha szöveteket és kerekeket készítenek. A házi ipart okszerű eljárás mellett fejleszteni lehetne, a mi a nép szomorú anyagi helyzetének javítására szolgálna. A nép az értelmiség nagyon alacsony fokán áll. — Testalkatra nézve a lakosság nagyon különböző; annak kebelében hülyéktől és satnyáktól egész az óriási termetűekig minden képviselve van. Általában kifejlett, szikár, elég erős, de silányul táplálkozó, állati erkölcstelenségű, ingadozó jellemű és a mértéktelen pálinkaivásnak áldozatává lett emberek. Érzéketlen társadalmi és családi életet folytatnak s fogékonyságuk a haladás iránt kevés. — Csúszik-mászik azelőtt, a ki zaklatja és ostorozza, de kajánul és orvul támad az ellen, a ki dédelgeti és cizrógatja.

Rosztocs községének talaja általában homokos, a Körös-folyó mentén jobb minőségű, mert többnyire trágyáztatik, a hegyes helyeken azonban javíthatlan. Határa tagosítatlan. Gazdálkodása nagyon kezdetleges. A nép egy évben búzát, a másikban tengerit, a magot rendszeren az alföldről szerzik be gyümölcscserével. Munkaeszközei a faeke és borona, gépei nincsenek. Gazdasági épületekkel nem bír, tanyarendszerről szó sincsen. A trágya nagy becsben van. A vetések nagyobb része középtermést ad, ott, hol a trágyázás rendszeresen eszközöltetik, de hegyesebb helyeken alig ad 2 magot. Kat. holdanként többnyire 4—5 mag terem. A terményeket a nép nem adja el, mert keveset vet és azt a mi terem, a saját használatára tartja meg. A gabona- és pénzuzsora e község területén nagyban dívik. — Az állattenyésztés a szarvasmarhákra szorítkozik és kezdetleges. Községi legelő nincs. Behordás után saját földükön legeltetnek. A széna- és takarmánytermelésre nagy gond fordítatik; de kevés termést érnek el. Erdei termelés nem dívik, a gyümölcstermelést azonban folytatják, csemete-fáikat beoltják és nemesítik. Mellékkereset a napszám és teknyőcsinálás. — Napszamba az alföldre járnak el és csak tavasszal térnek vissza keresményökkel. Iparvállalat itt nincsen. Házi iparuk a szövés. A nép értelmisége alacsony fokon áll, gazdasági értelmisége kezdetleges. Lusta, renyhe, nem takarékos nép. Testalkata gyengén conservált, alacsony. Erkölce értelmiségének felel meg. Jelleme tartózkodó és zárkózott. A pálinkaivás nagy mérvben el van terjedve nála. Társadalmi élete kezdetleges. Családi élete egyszerű; az egész család egy szobában él. Különben békés és türelmes, nyomor-edzett nép. Az iskoláztatást csakis a törvény teljes szigorával lehet elérni s innen van, hogy itt csak 10—12 ember tud írni és olvasni.

b) Nagy-Halmagy vidéke.

Nagy-Halmagy talaja sárga és fekete agyagos, itt-ott homokos föld. legjobb a patakok mentén fekvő homokos rész és terméketlen a »Lupina» nevezetű dűlőben fekvő terület. A termő talaj okszerű trágyázás által javítható. A gazdálkodás itt nagyon kezdetleges. A váltakozó gazdasági rendszert alkalmazzák, mivel a szántóföldek 4 éven keresztül rendszeren műveltetnek, 4 éven át pedig azt pihenni hagyják. A földet mélyen nem szántják, mivel a talaj igen kemény. A magot megválasztják, miután az itt termett nem fejlődik ki egészen, azért vetni valót az alföldről hoznak. A vetés rendszeren őszzsel és szórás által történik. A gazdasági eszközök szintén kezdetlegesek; gépek nincsenek. Gazdasági épületek a háznál lévő fából épült és szalmával fedett csűrök. A tanyarendszer nem honos, hanem a gazdálkodás a községben van összpontosítva. A nép szorgalmasan trágyáz, mert tudja, hogy a nélkül földje mit sem jövedelmezne, de nem tud a trágyával bánni; trágya-gödröket nem ás, csupán a pusztá földön

hányja azt össze. Terményei a búza, zab, tengeri, bab, burgonya, len és kender. A búza katastrális holdanként átlag 7 mm.-át, a zab $8\frac{1}{2}$ mm.-át terem. Bab és burgonya csupán a kukoricza között, len és kender pedig csupán kicsinyben termeltetik. Terményeit a nép, miután alig elégséges saját szükségleteinek fedezésére, megtartja. Ha mégis akadna eladásra szánt is, ezt a nagyhalmágyi hetipiaczon eszközli. Ugy a pénz, mint különösen a gabonauzsora itt nagyban dívik. --- Állattenyésztés nincs, csupán állatnevelés. Az Erdélyből hozott $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ éves borjúkat felnevelvén, eladják; lovak nincsenek, sertés, juh és kecske kevés van. Az apaállatok az éghajlat és vidéknek megfelelők. Istállózás csak télen fordul elő, midőn arra az évszak kényszeríti a lakosokat. A községi legelő sovány, terméketlen és cserjés. Műtakarmány nem termeltetik, csupán széna és ez több helyen a szántóföldeken is, miután jobban fizet, mint bármely gabonanem. Az erdei és gyümölcsstermelés igen, a szőlőtermelés nem dívik. A nép a földjein vagy a vadonban talált fákat beoltja, hogy annak gyümölcse jövedelmet hajtson neki. Rendes gyümölcsösök csak itt-ott a házak mellett található. Más termelés, méhtenyésztés vagy selyemtermelés nincsen. Nagyobb iparvállalat e város határában nincsen. A házi ipar a szükséges felső ruházat, fehér- és ágynemű, valamint a gazdasági eszközök készítésére terjed ki és fejlesztendő volna. A lakosság értelmisége és gazdasági ügyessége csak nagyon lassan fejlődik. Különben szorgalmas és takarékos. Hátramaradottsága a föld terméketlensége s ebből kifolyó szegénységnek tulajdonítható. Testalkatra nézve e nép gyenge, munkaereje csekély, tápanyaga sovány (málé); erkölce, jelleme tiszta, de a babona nála igen el van terjedve. A pálinkaivás nagy mérveket öltött. Társadalmi élete oly kezdetleges, hogy nem létezőnek mondható. A vő rendszeren a neje családjába beházasodik. Az éghajlat egészséges. Ugyanez áll a vidéken levő községek közül Ocs, Ocsisor, Juonesd, Czermura és Tiszára, szóval a nagyhalmágyi körjegyzőség egész területére nézve.

VII. Az aradvármegyei kincstári birtokok.

A kincstárnak Aradvármegyében még a legújabb időben is igen nagy területű birtokai voltak, melyek mint az arad-mutinai (modenai) uradalom részei, a mult század közepéig a modenai hercegi család tulajdonát képezték s annak kihaltával a kincstárra szállottak. Az arad-mutinai uradalomnak legnagyobb részét teszi a pécskai uradalom, mely Arad- és Csanádmegyékben feküdt s 1835-ben gr. Fekete Ferencz örökségéből a Csanádvármegyében fekvő kovácsházi pusztával is gyarapodott, innen az uradalom sokáig »pécska-kovácsházi uradalom«-nak is nevezetett. Az arad-mutinai uradalomhoz tartoztak továbbá a medgyesi és bodzási puszták is. A kincstári birtokok nagy része már eladatott, de gazdaságtörténeti szempontból érdekesek a következő adatok:

A pécskai kincstári uradalom 100,000 holdat meghaladó területű pusztáin, melyek Arad- és Csanádmegyében feküdtek, a jelen század első évtizedeiben még az állattenyésztés volt a fő gazdasági ág. A terület legnagyobb részét legelőnek hagyták és szarvasmarhát hizlaltak rajta egész göbolyokban, melyeket azután a vásárookra hajtottak. A bérlők főleg gazdag erdélyi örmény kereskedők voltak, akik holdankint nem fizettek többet 50 kr.-nál, annyira csekély volt még akkor ennek a földnek értéke. A göbolyok és gulyák nagy része folyton szabadban maradt; épület alig volt található az uradalom területén; kutak is kevés számmal léteztek s ép ezért 100—200 forintnyi bért is fizettek értük, tehát annyit, mint 200—400 hold földért.

Nagy fordulat állott be a pusztaságon 1820-ban, midőn Hengelmüller Mihály alsó-ausztriai loosdorfi nagybirtokos Ritter József nagykereskedő társaságában a kincstár 11 nagy pusztáját eleinte négy évre, ez időszak leteltével pedig újabb 8 évre bérbe vette. Aradvármegyében e 11 pusztá közül Szionda, Bassarága, Medgyes-Bodzás és Nagy-Kamarás voltak. Az összes 93,299 magyar (1100 □-öles) holdért 95,000 forint haszonbért adtak. A szerződési föltételek meglehetősen szigorúak voltak, de nem tartattak meg. A bérlők a kincstárnak 1824-ben már 138,000 forint haszonbér hátralékkal tartoztak. Hengelmüller Mihály nagy erőfeszítéseket tett, hogy a földművelést e pusztaságon meghonosítsa; igen sok tőkét ruházott épületek- és fölszerelésbe; tetemes kiadásai és bevételei között azonban az arány nagyon kedvezőtlen volt, azért már 1828-ban kérte, hogy vagy a bérösszeg szállíttassék le, vagy pedig ő mentessék fel a bérlet alól. Kérvényének tárgyalása 1831-ig húzódott, midőn 518,100 frt-nyi bérhátraléka fejében épületei s holt és élő gazdasági leltára lefoglaltatott; a zárlati kezelés oly gondatlan volt, hogy három hónap alatt a bérlőnek 3955 drb birkája, 90 drb szarvasmarhája és 10 drb lova pusztult el. A kincstár és a bérlő között erre hosszabb per indult meg, melyet 1836. deczember haváig mind a két fél nagy elkeseredéssel folytatott, de az ekkor peregyezséggel fejeztetett be. Az egyezséget azonban Hengelmüller már nem érte meg, hanem azt özvegye, Vasquez Antónia grófnő kötötte, a kinek s a többi örökösöknek a kincstár nemcsak a fél milliót meghaladó haszonbér-hátralékot engedte el, hanem ezen kívül még 475,000 forint kártérítésre is kötelezte magát. Hengelmüller bérletének idejében néhány községet telepített az említett birtokokon, melyek azután az 50-es években a dohánytermelés nagyobb mérvű felkarolása folytán erősödtek s újabb községekkel szaporodtak. A Hengelmüller-féle bérlet megszűnte után az erzsébetvárosi, szamosújvári s gyergyó-szent-miklósi örmények göbolyhizlalása még általánosabbá lett a kincstári pusztákon, melyeken valóság-gal ökör-legelő gazdálkodást folytattak.

E gazdálkodás fő időszaka 1780-tól 1845-ig terjedt; a szarvasmar-

hákát az örmény bérlők az erdélyi vásárokon szerezték be s nyáron fűvön, télen pedig szénán javították fel azokat s vagy a pusztán adták el a jelentkező mészárosoknak, avagy lábon hajtották egész göbolyókban Pestre vagy Bécsbe. A göbolyósok közvetlen felügyelete az ugynevezett »gondviselők«-re volt bízva, a kik rendszeren szintén örmény származásúak voltak. A göbolyók a vásárig vezető út közben egyes előre kibérelt etappe-szerű helyeken pihenték ki magukat. A legeltetés mellett szántást-vetést csak elvétve folytattak, sőt a földművelés alá vont területek is később parlagon hagyatván, begyepesedtek. Az uradalmi puszták göbolyósei és pásztorai számára eleinte a pécskai paraszt-sütők szállították 3 naponként nagy mennyiségben a kész kenyeret. A növendék-jószág és a göbolyók egész éven át szabadban voltak; nyáron a legelőn, télen pedig garádos karámban vagy hordozható gyalog-jászolhoz kötve. — A kemény telek sokszor nagy kárt okoztak az állományban, pl. az 1816—7-ik évi hóviharos télen több ezer szarvasmarha és ló pusztult el e vidéken. Épületek annyira nem voltak, hogy a 14,000 holdat meghaladó kunágotai pusztán egy vert falú épület mellett néhány ákácza lévén, azt messze vidéken »fás-tanyá«-nak nevezték. Ez állapotok akkor kezdtek lényegesen megváltozni, midőn a kincstár a jelen század 30-as, 40-es éveiben birtokain a dohánytermelést nagy áldozatokkal felkarolta. 1843-ban a pécskai tisztartóság rendeletet kapott, hogy a dohánytermelést lehetőleg mozdítsa elő. Ekkor indultak meg nagyobb mérvben a telepítések; a telepésekkel kötött haszonbéri szerződések 20 holdat karoltak fel rendszerint 20 évre. Minden család 3—5 hold dohányt tartozott termelni; a dohánytermés felét haszonbér fejében adta át a kincstárnak, másik felére pedig annak elővételi joga biztosított. A telepes községek legalább 80 családból állottak, de voltak 200 családból állók is és azok tervszerűen épültek. — A papi, templomi, iskolai, jegyzői és tanítói földek a telepítvényeseknek szintén bérbe adtak, de a templom építésénél a kincstár azokat segítette. — A dohánytermelés még jobban felkaroltatott a dohány-egyedárúság behozatala után, különösen, mivel a szabadtermelőket eleintén a monopólium a termeléstől elijesztette. Ezen telepítvények sok vajudás után az 1873-ik évi telepítvényes-törvény értelmében megváltattak s ma már az összes volt kincstári telepítvényesek szabad birtokosok, de még mindig igen jelentékeny váltóság-összeggel tartoznak a kincstárnak.

A nagyobb mezőgazdasági bérbirtokok leginkább az 50-es évek közepe táján alakultak és pedig főleg akkor, midőn az osztrák nemzeti bank vette át e pécskai uradalom kezelését (1856-ban), ekkor kezdtek a bérlők, Hengelmüller Mihály példája után indulva, szilárdabb épületeket emelni s szép majorokat létesíteni. Az építkezés jóváhagyott tervek és költségvetések szerint 1858-ban indult meg s az 1868-ik évi leszámolás tanúsága szerint 10 év alatt a pécskai és kovácsházi uradalomban az

épületekbe 1.311,000 frtnál többet fektettek be. Azonban ennyi értéket, a lábrakapott visszaélések folytán, azok nem képviseltek. Az alkotmányos korszak alatt a hosszabb tartamú bérleteket Érkövy Adolf, ismert közgazdasági író és pécskai jószágigazgató honosította meg. Az eleinte rendszeren 20 évre kötött bérszerződések az észszerű gazdálkodás minden biztosítékát magukban foglalták s két évtized alatt egy erőteljes és érdemes közép-bérlő-osztály fejlődésének szilárdabb alapjait fektették le, melyeket azonban a jelen évtized elején keresztülvitt általános állambirtok-eladás ismét teljesen fölforgatott.

A sziondai és basarági puszták a 80-as évek közepe táján Csanádvármegye területéhez csatoltatván, a kincstári puszták eladása alkalmával csupán a megyesi és bodzási birtokrészek tartoztak még Aradvármegyéhez. Ezek akkori viszonyainak jellemzésére a következő adatokat sorolom fel:

A megyesi $6030^{1284}/_{1600}$ holdas és a bodzási $3829^{693}/_{1600}$ holdas kincstári pusztabirtokok egymás mellett feküdtek barázdás szomszédságban. A két birtok együtt hosszúra nyúlt rendetlen alakú, nagyobb részben sík, kisebb részben dombos területet képezett. Határai voltak keletről József főherczeg bánkúti uradalma, délről a kunágotai és bánhegyesi (csanádmegyei) kincstári birtok, nyugatról Apácza község határa, északról az otlakai és gerendási puszták. Talaja fekete homok.

Kereskedelmi helyei: Arad és B.-Csaba; vásárjai B.-Csabán és B.-Gyulán voltak. Hetivásárja a megyesi pusztán tartatott minden vasárnap, mely hetivásár majdnem 50 éves szokáson alapszik és csak 1887. óta van hatóságilag megengedve. Közlekedési eszközei az aradi és csanádi egyesült vasutak mezőhegyes-kétegyházi vonala, melynek a közelben Medgyes-Bodzás nevű állomása van, továbbá néhány hiányosan fedett közút.

Az uradalom 22 gazdasági részletre volt felosztva, haszonbéres rendszer mellett kezeltetett. A megyesi pusztára 14, a bodzásira 8 részlet esett, melyek nagysága 181—1108 hold; a holdankénti haszonbér pedig a föld minősége szerint 12 frt 50 krtól 18 frt 8 krig változott. A bérleti szerződés értelmében minden bérlő köteles volt a bérterület 12°/_o-át takarmánytermelésre fordítani. Minden egyes bérlet el volt látva a szükséges épületekkel és pedig minden tagon volt bérlőlak, cselédlak, magtár, istálló, kukorica-góré, kocsi-szín és pincze, mind szilárd anyagból. A bérleti gazdaságok nagy része saját gőz-cséplőgéppel rendelkezett kisebb gazdasági gépjai pedig mindegyiknek voltak. Az ígás-állomány a birtok területén 1887-ben 704 jármos ökröt s 373 lovat foglalt magában; a haszonmarha-állomány pedig ugyanakkor 1154 drb gulya-marhából, 2643 drb sertésből s 2180 birkából állott. Az összes gazdaságokban váltógazdaság üzetett; évenként 920—940 kat. hold trágyázott meg. — Gazdasági faiskola és gyümölcsstermelés minden egyes bérleten létezett, a mi termé-

szetes folyománya volt a bérszerződés azon kikötésének, hogy a bérlők a határoknál és az utak mentén levő árkokat ákác-fával beültetni, a tanya-teren pedig a bérlet kiterjedéséhez képest 100—900 drb különféle gyümölcs-fával ellátott kertet voltak kötelesek létesíteni és fentartani, mire pénzbüntetésekkel is szorítva voltak. — A medgyesi és bodzási puszták 1887. és 1888-ik évben adattak el, nagyobb részt csabai tótoknak, azzal a kötelezettséggel, hogy telepes községet alakítsanak s így a nagy uradalom apró paraszt-gazdaságokra oszlott fel. Az itt alakult község Medgyes-Egyháza nevet nyert.

VIII. Kincstári telepes községek.

Az Aradvármegye területén levő kincstári telepek a jelen században keletkeztek a 40-es évek óta. A kincstári telepes községek, melyek nagy része a megye nyugoti síkságán fekszik, névszerint a következők: Medgyes-Bodzás alakult $1465^{1000}/_{1600}$ holdon 1855-ben, Német-Pereg alakult $2460^{900}/_{1600}$ holdon 1851-ben, Kis-Uj-Pereg alakult $1365^{826}/_{1600}$ holdon 1847-ben, Nagy-Kamarás alakult $1898^{993}/_{1600}$ holdon 1841—2-ben, Almás-Kamarás alakult $1733^{1092}/_{1600}$ holdon 1844-ben, Nagy-Fakert alakult $855^{500}/_{1600}$ holdon 1845-ben, Német-Fakert alakult $898^{500}/_{1600}$ holdon 1845-ben, Szent-Leányfalva alakult $1788^{394}/_{1600}$ holdon 1845-ben, Zimánd-köz alakult $1267^{363}/_{1600}$ holdon 1845-ben, Zimánd-Ujfalu alakult $944^{180}/_{1600}$ holdon 1845-ben, Szapáryliget alakult $1297^{1216}/_{1600}$ holdon 1885-ben, gyoroki csángó-telep alakult $671^{886}/_{1600}$ holdon 1884-ben. — A telepeket a forgalmi viszonyokhoz képest mérsékelt vételárért örök tulajdonul szerezték meg a telepések az 1873. évi XXI. törvényczikk alapján. Az egyes telepítvények gazdasági életének rövid jellemzését a következőkben adjuk:

Medgyes-Bodzás telepítvényes község határát egészen a parasztbirtok foglalja el; öröklés esetén a birtok rendszerint együtt marad s azt az egyik örökös kapja, míg a többi terményekkel vagy készpénzzel elégitte-tik ki. Az örök-váltás terhei súlyosan nehezednek a népre s azért az, daczára szorgalmának, vagyonosodni nem bír. A község talaja kitűnő, javítás szüksége nem forog fenn; a gabonának majd minden faja termel-tetik; az állattenyésztés azonban kevésbé kifejlődött. A mezőgazdaság a lakosságnak kizárólagos foglalkozása.

A birtokviszonyokról M.-Bodzás községre mondottak ráillenek Nagy-Kamarás és Almás-Kamarás kincstári telepes községekre is, melyek az előbbivel szomszédos fekvésűek. Mindhárom az eleki járásban van. A lakosság foglalkozása itt is kizárólag a mezőgazdaság. A talaj szintén termékeny s részben fekete agyagból, részben pedig fekete vagy szürke homokból áll. Az állattenyésztés valamivel jobban ki van fejlődve e két

községben, mint M.-Bodzáson; különösen számot tesz Nagy-Kamarás község lótenyésztése. E három község kizárólag magyar lakossága szorgalmas, jó erkölcsű, becsületes és értelmes nép; tanultsága a vidéki átlaghoz képest kedvező s e téren folytonos haladás észlelhető; földjét okszerűen műveli, de nagy terhei miatt vagyonosodni nem bír.

A pécskai járásban levő Német-Pereg telepítvényes községben az összes földterület paraszt-birtokosok kezében van; egyes birtokosok bérlenek is földeket, de kizárólag bérlettel foglalkozó osztály nincs. A lakosság egy része iparral foglalkozik. A német-cseh lakosok értelmisége kielégítő, földjeiket jól művelik; a községben régóta lakók igen jóra való becsületes emberek, az ujonnan bevándoroltak ellenben veszekedő, izgága természetű népség. Az örökváltság terhét a nép csak nagy bajjal bírja és sokan kényszerülnek e miatt birtokukat eladni. A szántóföldeken a gabona különféle fajait termelik váltógazdaság alkalmazása mellett; az állattenyésztés igen nagy mérvben van kifejlődve s lehetővé teszi, hogy a földeket minden 4—8 évben trágyázzák, a mi a föld természeténél fogva szükséges is. Különösen fejlett a lótenyésztés. Nagyjából ugyanezeket lehet elmondani a szomszédos Kis-Uj-Pereg telepítvényes magyar községre vonatkozólag is, azzal a különbséggel, hogy itt a középbirtokos osztály is képviselve van néhány parasztbirtokos által s hogy a lakosság iparral nem foglalkozik.

Az aradi járásban levő Fakert, Szent-Leányfalva, Zimándköz és Zimánd-Ujfalu községekben kizárólag parasztbirtokok vannak; a birtokokat eladni nem lehet s így a tulajdonos személye csak öröklés folytán változik. A lakosság majdnem kizárólag mezőgazdasággal foglalkozik, némi ipar csak Fakerten van. — Szent-Leányfalva és Fakert községek német lakosai némi vagyonosságnak örvendenek, míg Zimándköz és Zimánd-Ujfalu magyar lakossága nagyon küzd az örökváltság terheivel. A nép mind e községekben összeférhető, munkás és értelmes. A talaj mindenütt agyagos, több-kevesebb homokkal keverve; itt-ott székes talaj is fordul elő, melyet trágyázással javítani lehet; rét igen kevés van, a legelő-terület ellenben elég nagy. A követett gazdálkodási rendszer nagy mértékben zsaroló s általában kezdetleges; a szokásos gabonanemek mellett dohányt is termelnek. Az állattenyésztés kezdetleges fokon áll s lassan halad; szarvasmarhát, lovat és sertést tenyésztenek, jobbára csak házi szükségletre; minőségre nem nagy gondot fordítanak.

A kisjenői járásban fekvő Szapáryliget telepes község egész területe paraszt-birtokot képez; lakosai magyarok s igen szorgalmas, erkölcsös és értelmes nép. — A föld agyagos talaj, mely erdőirtás lévén, sok humuszt tartalmaz s így helyenkint igen termékeny, más helyeken azonban, melyeket a Körös árja régebben sokszor látogatott, művelésre kevésbé alkalmas. A lakosság igen észszerű váltógazdaságot űz; a gazdasági fel-

szerelés hiányos; az egyes termények jó hozamot adnak. Az állattenyésztés kezdetleges; a gyümölcs- és szőlőtermelésnek nyomaival is találkozunk itt. A lakosság így nehezen bírja el az örökváltság terheit s e miatt sok család már el is költözött onnan.

A gyoroki csángó-telepítvény egyrészt azon célból létesített, hogy a vidéken a szőlőkben mutatkozott munkás-hiányon segítsenek, másrészt, hogy a bukovinai csángók nemzetiségük elvesztésétől megóvassanak. E csángók nagyrészt becsületes munkásemberek, kik igen gyorsan művelődnek. A megélhetés feltételeiért nehéz küzdelmet kell folytatniok, mivel földjük vizállásos volta miatt alig művelhető, s a váltság terhei aránylag igen nagyok. A 126 család összesen 837 kat. holdat kapott négy község határában. — A megyében levő kincstári telepítvények lakosságára, a mint láttuk, az örökváltság igen súlyos terhet ró, melylyel alig bir megküzdeni. Ez azonban nem csak Aradvármegyében, de másutt is így van, a mi azt bizonyítja, hogy az állam telepítési politikája sok kívánni valót hagy hátra.

IX. Magán telepítvények.

Aradvármegye területén a következő magán-telepítvények vannak: Forray-Nagy-Iratos, Nagy- és Kis-Varjas, Simonyifalva, Deseőháza és Silinyia. Forray-Nagy-Iratos község lakossága magyarokból áll. Mintegy 80 éve telepítették erre a birtokra, mely jelenleg gróf Nádasdy Ferencz tulajdonát képezi, kitől a nép azt 1100 □-öles holdankint 10 firtjával béreli. A talaj termékeny; a nép váltógazdaságot űz s a mi fő, gabonanemek mellett dohányt is termel. A nép értelmisége, erkölcsi és műveltségi állapota kielégítő. Nagy- és Kis-Varjas jelentéktelenebb apró községek. Még a kihalt Marczibányi-család telepítette, az örökösök azonban nem erősítették azokat.

Simonyifalva telepes községet, mely a kisjenői járásban fekszik, br. Simonyi Lajos létesítette 1881—85. között magyar telepítvényesekkel. A nép a föld holdját örökáron 150 firtért vette meg, mely 50 év alatt törlesztendő 6%-os kamattal. A lakosság értelmes, munkás s a művelődés iránt fogékony; a falu rendezett s iskolája és temploma is van. A község határa 3879 kat. holdra terjed s közepes minőségű földből áll. A lakosság földjét jól műveli, de állattenyésztése csekély.

A ternovai járásban fekvő Deseőháza telepítvényes község lakosai magyarok s a Deseő Ádám-féle kegyes alapítványi birtok apró bérlőiből állanak. Talaja részben vízhatlan sárga agyag, mely nehezen, részben pedig vízátbocsátó homokos agyag, mely könnyebben munkálható. A föld művelése okszerűen történik, a trágyázás kielégítő; az állattenyésztés csak a szarvasmarha és sertésenyésztésre terjed ki s nagyobb mérvben azt sem űzik. A nép értelmisége kielégítő; szorgalma csekély, de növekszik:

erkölcsi tekintetben a lakosság jónak mondható. — E magán telepítvényeknél figyelemre méltó, hogy azok általában nagyobb jólétet élveznek, mint a kincstári telepítvények lakossága.

X. A birtok- és más mezőgazdasági viszonyokra vonatkozó legújabb adatok pótlása.

Nem lenne teljes e monographia, ha azon adatoknak legalább főösszegeit nem közölném itt, melyeket a magyar kir. statisztikai hivatal az 1895. évi VIII. t.-cz. értelmében az 1896. év folyamán vétetett fel és melyeknek eredményei e munka nyomatása közben láttak napvilágot. Ez adatokból kiderül, hogy Aradvármegyének a mondott évben 1.033,254 kat. holddal felvett gazdasági területéből 889, 210 holdon maga a tulajdonos, 21,176 holdon haszonélvező, 122,868 holdon pedig haszonbérelő gazdálkodott. A művelési ágak szerinti felosztásra vonatkozó adatokat itt nem közlöm, mivel azokról már elég részletesen volt és lesz még szó, csak azt jegyzem meg, hogy Arad szab. kir. város 19,716 holdnyi gazdasági területéből 13,672 holdon annak tulajdonosa, 109 holdon haszonélvezője és 5935 holdon bérelő gazdálkodott. Gazdasági iparvállalattal birt a megyében 201, a városban pedig 25 gazdaság. Műtrágyát használt a megyében 55 gazda. — Volt a megyében (és a városban) egyes lófogat 1633 (168), kettős 14,525 (607), hármás 2216 (35), négyes pedig 267 (16). A megyében (és városban) kettős ökörfogat 7431 (76), négyes 1606 (42), hatos pedig 123 (1) volt. Bivalyfogat a megyében 80, öszvér- és számárfogat 51 (1), tehénfogat 1146 találtatott. Épületet biztosított 11,098 (1598), gabonát és takarmányt 544 (53), átalányban 469 (18), jégkár ellen pedig 545 (20) gazdaság.

Megemlítendő, hogy ugyanezen felvétel alkalmával a 100 kat. holdnál nagyobb birtokokra vonatkozólag a következő számszerű adatok állapítottak meg: volt a megyének egyes járásaiban ily birtok és pedig az aradiban 42, a borosjenőiben 42, a borossebesiben 24, az elekiben 73, a kisjenőiben 61, a nagyhalmagyiban 15, a pécskaiban 26, a radnaiban 9, a ternovaiban 23, a világosiban 24; összesen tehát a megyében 339, Arad sz. kir. város területén pedig 30. Az állattenyésztés és gyümölcs-termelésre vonatkozó adatok a maguk helyén említettnek fel.